

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Før og nu i **BRAMDRUPDAM**

Lokalthistorisk Forening for Bramdrupdam
og
Kolding Stadsarkiv 2009

Før og nu i
Bramdrupdam

Lokalhistorisk Forening for Bramdrupdam
og
Kolding Stadsarkiv 2009

Før og nu i Bramdrupdam 2

Udgivet af Lokalthistorisk Forening for Bramdrupdam og
Kolding Stadsarkiv 2009
med støtte fra

Kolding Kommunes Kulturudvalg,

Redaktion: Lokalthistorisk Forening for Bramdrupdam
Billedarbejde: Knud Bødker og Kolding Stadsarkiv
Sats og tryk: Jørn Thomsen A/S, Kolding

ISBN 978-87-88966-31-2

Forsidebilledet: Bramdrupdam Kro, formentlig 1898.

Side 1: Luftfoto fra 1955 af Rodbjerggård.

Side 3: Udsigt fra Ravnsbjerg 2009.

Side 5: Luftfoto af to af de gamle gårde, Rønningsminde og Bramdrupgård, i Bramdrup.

Bagsiden: Poul Pedersens ejendom i Surkjær og "penthouse" lejligheder på Egtved Allé.

CD-forsiden: Enghavegård

Indholdsfortegnelse

Indledning.....	5	Landsbysmeden og karetmageren.....	56
Glimt af fortiden i Bramdrup og landsbyens opståen	6	Skovene i Bramdrup	69
Kirken, kongen og hans embedsmænd 1000-1842.....	18	Bramdrupdam Forsamlingshus.....	83
Landsbyen og dens liv.....	26	Bramdrupdam Kro.....	90
Anneksgård – en gammel gård	38	Mindre lokaliteter	102
Dræning og mergling	44	Litteratur	108
Gårde og ejendomme	46	Bilag.....	110
		Bind 3 vil indeholde	111

Indledning

I dette andet bind af Før og nu i Bramdrupdam kan man læse om og se billeder og kort af det område, hvor bønderne i Bramdrup i århundreder har drevet landbrug. Vi har ikke bøndernes egne fortællinger om deres liv, men vi har fundet oplysninger om dem i kongers, lensmænds og præsters protokoller og dokumenter i arkiverne. Vi har sammenholdt disse oplysninger med gamle kort over området og på den måde forsøgt at give et billede af Bramdrup-bøndernes historie og hverdagsliv. Vi har også fortalt om de håndværkere, som var en uundværlig del af landbyens liv og om sognets mødesteder – kroen og forsamlingshuset.

Alle de 55 gårde og ejendomme i Bramdrup Sogn er beskrevet på den indlagte CD, men her i bogen er trykt oplysningerne om Kringsgård som et eksempel på, hvilke typer af oplysninger, der står om de andre gårde på CD'en.

Der er mange billeder og kortskitser i bogen. Knud Bødker har bestyret foreningens store fotoarkiv, der består af skannede fotos fra Øivind Hedes store billedsamling, Kolding Stadsarkivs billeder fra Bramdrupdam samt billeder, der er indsamlet fra privatpersoner med tilknytning til Bramdrupdam.

Helga Steffensen, Jørgen Kristensen, Hanne Hagedorn, Inga Bødker, Mona Rasmussen, Ole Borch og Aase Madsen har skrevet teksten, og Knud Bødker har stået for billedarbejdet.

Vi har desuden fået god inspiration og støtte fra medarbejderne på Kolding Stadsarkiv, der også har påtaget sig at være bogens udgiver.

*Bestyrelsen for Lokalhistorisk Forening
for Bramdrupdam*

Glimt af fortiden i Bramdrup og landsbyens opståen

Af Helga Steffensen og Ole Borch

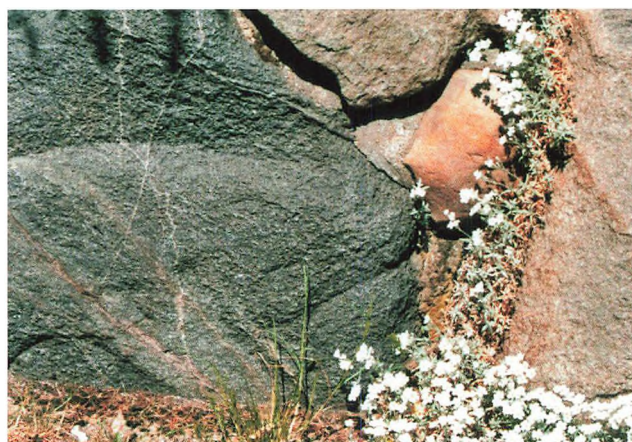
Rensdyrjægerne har bygget "kåter", ligesom samerne stadig gør.

Tegnet af Jørgen Andersen, Haderslev Museum.

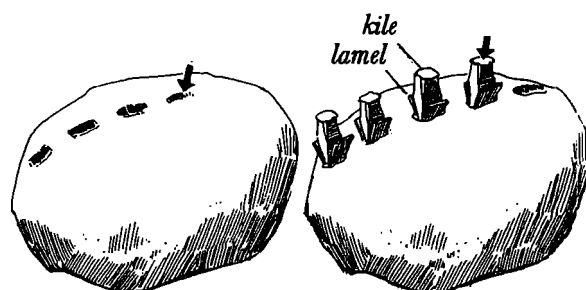
Sten

De store sten er noget af det ældste, vi har! Bramdrup har haft dem fra de seneste istider fra omkring 10.000-15.000 år siden, men stenene kan være millioner år gamle. De fleste kom fra Norge og Sverige med isen. Ved afsmeltningen af isen blev sten, grus, sand og ler aflejret som det danske morænelandskab.

Stenene "gror" stadig op af jorden, som bønder i århundreder har sagt, når sten på markerne ved forårstid bliver presset op i de øverste jordlag. Men bønderne har også "begravet" de store sten, når de dukkede op ved pløjning. Det var lettere at grave et hul og vippe stenen ned i det, end at få den slæbt væk fra marken.

Spidshammer til huller, trækiler og en kile af jern, vand i, et godt slag, og stenen spaltes!

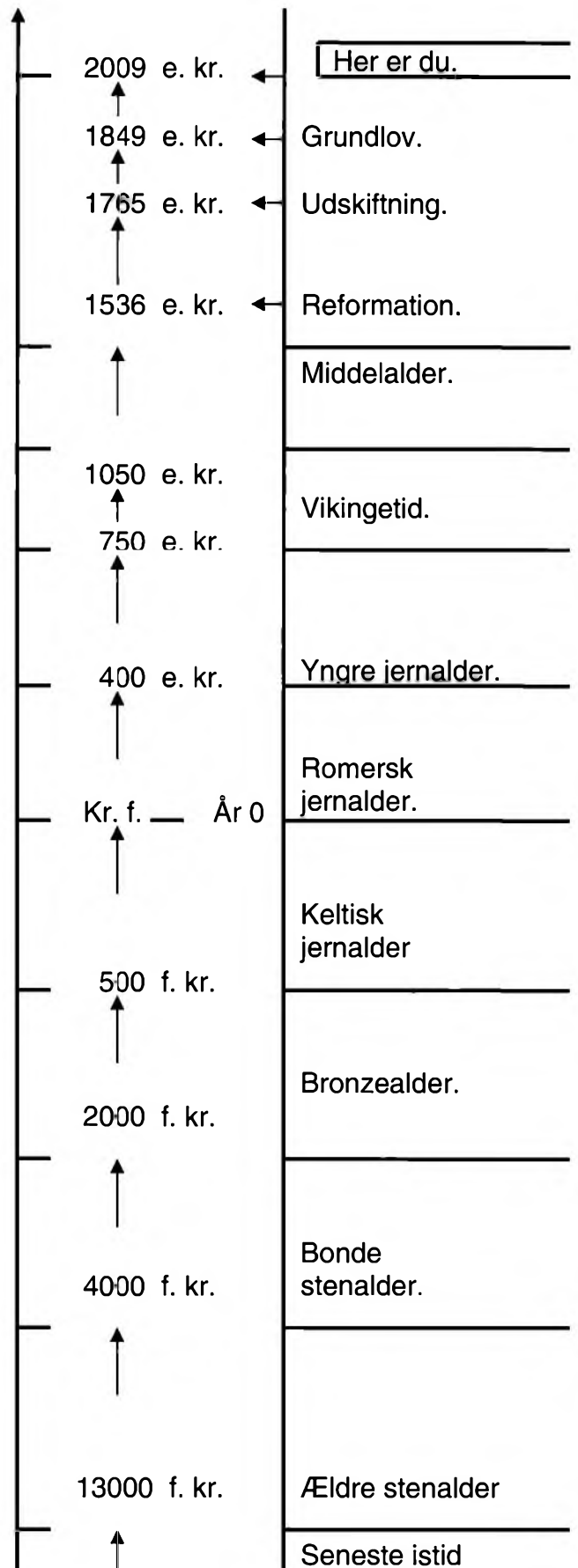

Granitsten er næsten uforgængelige. I Bramdrup kirke har granitkvadrene nok siddet fra 1100-1200 tallet, og teknikken med at flække granitten nøjagtigt mestredes af en dygtig håndværker, ligesom det også har været en dygtig stensætter, der har sat kirkegårdsdiget med naturstenene. Syldsten er flade sten, som de bærende stolper i husbyggeriet blev sat på for at forhindre træet i at rådne, som det ellers gjorde ved kontakt med jorden.

Runesten, mindesten og gravsten er tænkt at skulle have langsigtet værdi. Anstødssten, ledstolper, sten med vejnumre og sten med navne på gårde, firmaer og personer, mile- og kilometersten har en langsigtet nytteværdi på lokaliteten. Ved udgravede og undersøgte fortidsminder anbringes en tilhugget granitsten som denne. F.M. betyder fredet mindesmærke.

Tidstavle

Næsten 1000 år efter, at Harald Blåtand satte den store Jelling sten til minde om sin far og mor, har Bramdrupborgere sat stenen, som minder os om at være frie danske! Stenen vejer ca. 3,5 ton.

Denne sten ligger ved indkørslen til Brugsen. Den bærer ingen påskrift, men den vejer godt til, nemlig ca. 4 tons. Begge sten er fundet på Julianelysts jord.

Landskab og mennesker i stenalderen

Efter istidens flytning af kæmpemæssige jordmasser i det sydøstlige Jylland er senere ændringer små og skyldes dels vind, vand, is, sne samt menneskers ideer og vilje til at ændre og forbedre egnen, hvor de bor.

At få noget at spise og drikke, kunne gå i ly og holde varmen i kolde perioder har krævet stort arbejde for mennesker i stenalder, bronze- og jernalder.

I den første del af stenalderen levede man af jagt og fiskeri og var ikke bofast. Der er fundet stenalderboplads ved Donssøerne. Vejle Amt søger at beskytte pladserne, som efter udgravning og registrering igen blev dækket med jord, hvorefter der ikke må dybdepløjes på arealerne.

I Bramdrups område er der kun fundet enkelte ting fra stenalderen. J.F. Avertoft på Julivænget 145 fandt pilespidser af flint i sin køkkenhave i 1990'erne. Ved Lilballe grusgrav blev der i 1960 fundet en smuk rund, sleben sten med slebet hul igennem, måske et slyngvåben. I 1908 arbejdede G. Sarauw fra Nationalmuseet med undersøgelse af resterne af højene øst for skoven. Han undersøgte 19 sløjfede og overpløjede høje. Flere steder kunne ses fordybning i midten af højen efter gravrøvers hærgen.

I 1957 fandt murer Nielsens søn Verner en slebet stenøkse, 20 cm lang og med skafthul ved Lyngen. Drengen ville ikke af med den og tog den med, da familien emigrerede til Australien. Ved Nørreskovgård blev der i 1940'erne fundet en moskusoksetand. Den kan være 20.000-30.000 år gammel. Der er ved Bøgelund, i skoven og ved Petersbjerggård fundet forskellige typer stenøkser, som opbevares på Koldinghus. I 1993 fandt Inger Kvistgaard Hansen en rått forarbejdet flintøkse, et par skraber og flere flintafslag ved vejarbejdet ved Søbjerg.

Ved anlæggelsen af Mirabellevej dukkede stenen, der minder om en isbjørn op og blev placeret ved vandhullet i det nye boligområde. Den vejer ca. 4½ ton.

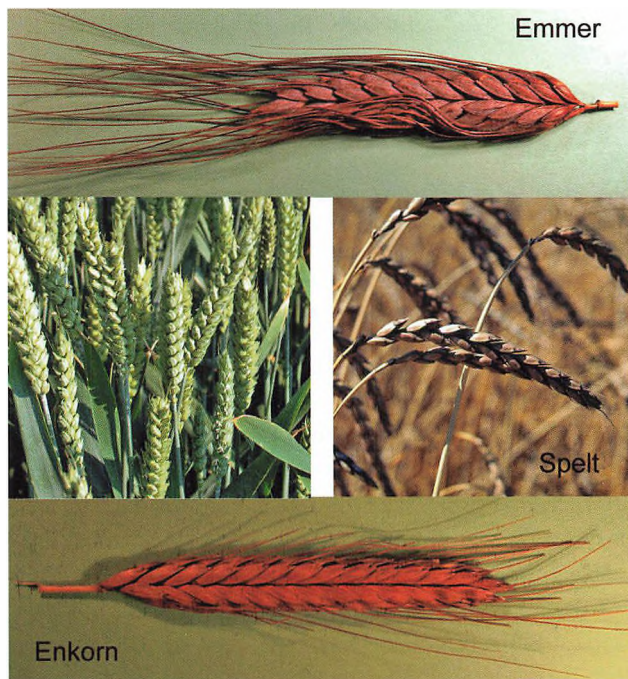
Ved motorvejsarbejdet i 1960'erne fandt man denne sten på Petersmindes jord. Andreas Krab fik den med til aftægts huset på Trianglen. Den vejer ca. 5½ ton.

På Julianelysts jord fandt man i juli 1973 en del flinteredskaber, pilespidser samt mange skærver. Sagerne er indleveret til Koldinghus.

Stenalderfolkene ridsede eller rillede jorden med en primitiv plov, en ard. De dyrkede flere kornsorter på deres små agre: enkorn, emmer, dværghvede, almindelig hvede og seksradet byg. Man skar stråene af med en flintsegl, ristede kærnerne og maled dem til mel i en skubbekværn. Kværnstenene blev slidt, men der er fundet nogle stykker af dem på marker og i hegn i Bramdrup. Det maled korn blev blandet med vand til en dej, som blev klappet flad og trykket på en bageplade af brændt ler. Pladen kunne være 15-20 cm. lang og bred og 1½-2 cm tyk og blev lagt på gløderne. Der kunne være mønster i pladen, som pyntede det færdige brød!

Kornsorten emmer blev for 10.000 år siden krydset med en vild græsart til sorten spelt, som har meget gode bageegenskaber. Nu i 2009 dyrker en del landmænd igen de oprindelige kornsorter. Der laves krydsninger mellem dem og f.eks. durum hvede. Både smag, bageevne og udbytte vurderes. Foruden kornsorterne tilsatte stenalderfolkene mange frø til dejen, f.eks. fra hønsetarm, tagrør, hør, vejbred. Dejen skulle være blød og hævede ved hjælp af honning og salt.

Runddysser fra bronzealderen

Kortudsnittet er fra kortet 1773/81. De røde bogstaver og tal markerer de steder, hvor man ved, der har været runddysser.

- A: Anhøj 1
- B: Store og små Pinneshøje 2
- C: Mod sydøst 7
- D: Baldersvej 2

Ud over de markerede høje har der været "Skjel-lebjergghøj" ca. 400 m nord for Bramdrupgård, måske en høj på den sydlige del af Sønderholms jord, og måske en høj ved Grydehøj.

I Bramdrup sogn har der iflg. "Traps Danmark" 5. udgave, Vejle Amt fra 1964 været 18 høje, antagelig fra yngre stenalder og fra bronzealderen o. 2000 år f. kr. På kortet fra 1773/81 kan vi finde 12 højes placering, og 6 af dem kender vi navnene på. Navnene på de kendte høje har været brugt i 1700 og 1800-tallet og er noteret af Hans Rønning i 1912. I 1828-38 blev 2 gravhøje på Petersbjerggårds jord gravet væk og stenene brugt ved nyanlæg af Kolding-Snoghøj Landevej. Ved ombygning af Skovmøllen blev 3-4 gravhøje på marken NØ for møllesøen udgravet, og de deri værende stenkamres sten blev benyttet til grundsten for møllebygningerne skriver I.O. Brandorff i Vejle Amts Årbøger i 1928.

På Petersbjerggårds jord udgravede man 12. juli 1890 2 høje. Ved den ene fandt man et sværd af bronze samt rester af ben og kul, ved den anden rest af en fibula, en bøjlenål. Den 12. november 1890 undersøgte man en overpløjet høj og fandt ildskørnede sten, en tyknakket stenøkse, lerkar fra jernalderen samt en bronzebøjlenål. I 1908 undersøgte G. Sarauw en stenalderboplads ved Birkedal med flinteredskaber og flækker fra ældre og yngre stenalder. I 2008/09 er der kun 2 høje synlige og tilgængelige. Det er 2 træbevoksede runddysser på Baldersvej, som indtil 1930 hørte under Bramdrup Sogn.

De øvrige høje må være overpløjede i 1800-tallet. Ingen af højerne i Bramdrup har været fagmæssigt undersøgt af arkæologer.

Under kong Christian 4. fik lægen og oldtidsforskeren Ole Worm i 1622 lov til at sende et kongebrev til landets biskop om, at de skulle fremskaffe oplysninger hos stiftets præster om fortidsminder i de enkelte sogne. Om Bramdrup står der i rapporten: "Intet at berette om Bramdrup". På det tidspunkt har der været 16-18 synlige bronzealderhøje! Måske har højerne da ligget i skov- og kratbevoksninger, så de har været svære at få øje på. Mere sandsynligt er det, at almindelige borgere intet vidste om fortidens gravskikke og gravminder.

Folk og landbrug i jernalderen

I Bramdrup er der fundet tegn på bosættelser fra jernalderens periode fra ca. 200 år f. kr. til op mod 100-200 år e. kr. Bopladserne ligger ofte på sydøstlige skrånninger, og hvor der er kildevand. Der er påvist stolpehuller fra huse og bålpladser med ildskør-

Højene på Baldersvej ligger som en lille ø midt i et villakvarter. Træer har fået lov at gro, særlig på den ene høj. Den anden er indhegnet, og der vokser brændemælder og hindbærkrat på den. I en del år har en lille flok får græsset højen af.

nede sten, affaldsdynger med potteskår, næsten hele krukker og kopper samt knoglerester og tænder fra dyr. De fleste af fundene ses i 25-30 cm dybde, hvor de har ligget beskyttet, indtil plove eller entreprenørmaskiner gik dybere. Et omfattende fund på Bakkegårds jord blev udgravet af Ruth og Einar. Blankholm i 1964, anmeldt til Nationalmuseet og overdraget til Koldinghus

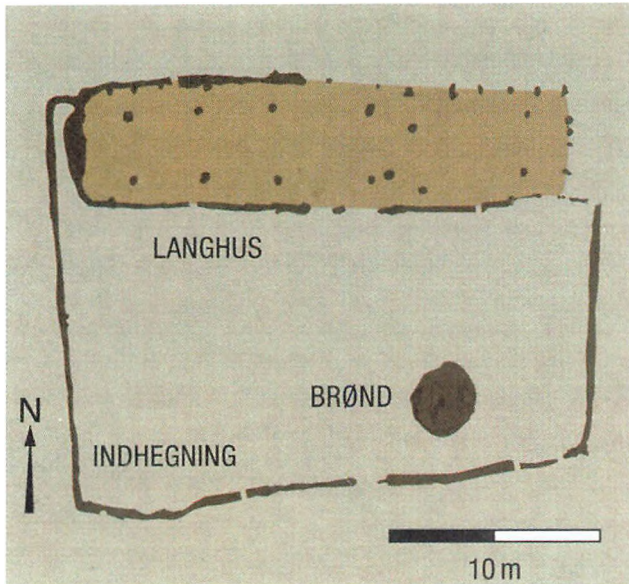
I "Højgårds" mose blev der i juli 1917 fundet egeplanker, egestammer, 4 lerkar og en knusesten fra jernalderen, samt en lille smulk miniaturebåd (legetøj), som nu er på Nationalmuseet. I 1964 blev der nær mosen fundet mængder af glatte og ornamente-rede skår samt del af en ildbuk.

Ved gravplads 20 på Bramdrup Kirkegård stødte graver Jes Jensen i februar 1944 på flere urner. De fleste gik itu, men et par kom op som små skåle. Der var ingen aske eller benrester. Måske var det madofferskåle til de døde? Det vides ikke, om fundene er undersøgt. Museet på Koldinghus og Nationalmuseet har ingen oplysninger om det.

Mikael Kristensens sønner Viggo, Egon og Jørn skulle i 1944 grave deres hund ud af en rævegrav, som den ikke ville op af. Ved hullet fandt drengene en masse potteskår antagelig fra jernalderen. Også andre har fundet potteskår ved den vestlige af de stier, der går fra Bramdrupvej op mod Ankershus. Ved busvendepladsen ved Kirsebærhaven fandt Inger Kvistgaard Hansen i 1998 jernalderkeramik, brandpletter og ildskørnede sten.

Det vides, at arkæologer besøgte Mads Klint ved Søbjerg 22. Juni 1923 og undersøgte rester af urnegrave fra jernalderen, men mere ved vi ikke.

Jernalderlandsbyens huse har været langhuse lagt med familiens rum mod vest og med stald til køerne mod øst. Husene havde skelet af tømmer, lave lerklinede vægge og stråtag trukket godt ud over væggene. Husene har ligget samlet på deres tofter, og der har nok også været små hytter, hvor der kunne arbejdes med vævning, perler, træhåndværk o. lign. Smedens hytte har ligget lidt væk fra husene på grund af brandfaren. Ved ildebrand eller når lang-

Jernalderhuset ligger på sin toft, der er indhegnet. Familien har sin egen brønd. (Med tilladelse fra Skalk.)

I 1970 blev motorvejen fra den ny Lillebæltsbro færdig til Vejlevej og indviet. Godt 20 år senere viste det sig ved anlæggelsen af den store rundkørsel, at Søbjergområdet havde haft jernalder bopladser.

husene var udtjente, flyttede man ofte huset nogle få meter væk fra toften. Hele landsbyen kunne også flyttes til et bedre sted i nærheden, f. eks. som udgravninger ved Vorbasse har vist.

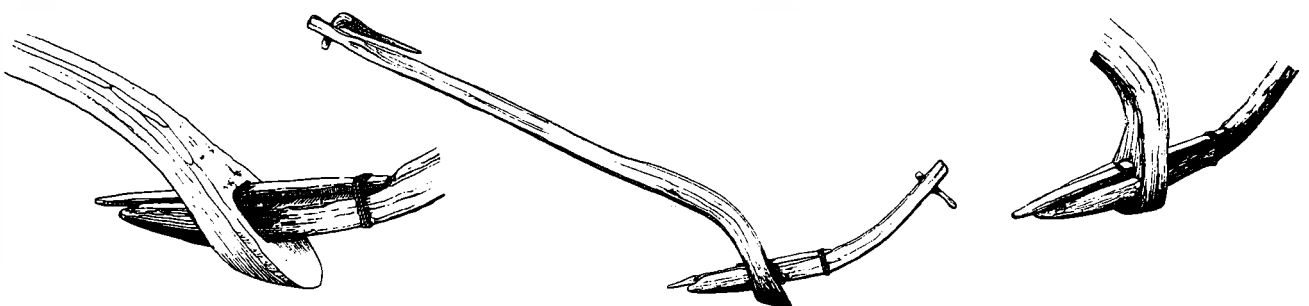
Jernsten eller jern-ahl med det senere navn myremalm fandtes flere steder i Vestjylland i gamle moesområder. Myremalmens jernforbindelser kunne udvindes til jern i små højovne. Jernet kunne bearbejdes til redskaber som kornsegl, til knivblade og til våben som sværd og spydspidser. Havde landsbyen ikke selv myremalm, byttede man sig til jern og lod landsbyens første håndværker, smeden, bearbejde det til redskaber.

Alle i landsbyen var afhængige af, at markerne uden for landsbyens tofter blev pløjet, tilsået, passet og høstet. Man kaldte de dyrkede marker for indmarker og hegnede dem ind, så kornet var beskyttet under væksten.

Pløjningen foregik med ard trukket af okser, og kornet blev sået med hånden. Man såede mest byg, lidt hvede, havre og efterhånden også rug. Det var nødvendigt at luge for ukrudt i kornmarkerne. Man dyrkede det, man skulle bruge på gården til mennesker og dyr i det kommende år, og man tog altid såsæden fra til næste år, når man havde høstet.

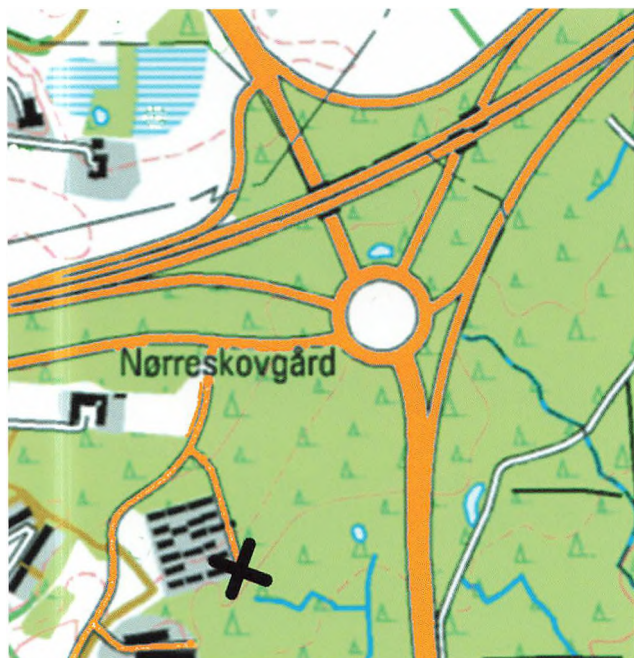
Udmarkerne lå længere væk. Nogle kunne være indhegnede, hvor man flere år i træk dyrkede havre. Andre marker kunne give hø, og store svært opdyrkkelige arealer blev kaldt "overdrevet". Der blev kvæget fra landsbyen ledt ud til græsning en stor del af året.

Buearden var en buet trækstang, en buet styrestang og et pileformet skær med forskær. Mellem ardsportene var der ofte 25-30 cm.

1993: Jernalderfund ved Søbjerg

Ved anlægget af den store rundkørsel nær Søbjerg i 1991-93 fandt Thomas, Jesper og Inger Kvistgård Hansen i efterårsferien 1993 mange spor efter jernalderbebyggelser.

Bopladsen kan have ligget på Søbjergs skråninger. Søbjerg findes ikke mere, men var, indtil motorvejen blev bygget, det højeste punkt i området, 221 fod = 68,5 m. Der har været skov og søer i nærheden, jorden har været bekvem at dyrke, og man har kunnet grave godt ler. Inger fortæller:

Desværre har vores udgravning været usystematisk. Vi kom for sent i gang og havde arbejde at passe samtidig med udgravningen. Vi forsøgte at redde så meget som muligt og fik fundstederne tegnet ind på kort. Det havde været godt, hvis Koldinghus tidligt var kommet til at undersøge og registrere bopladsen. Det var vigtigt for os, at vi på denne måde kunne få mere at vide om Bramdrups historie. Vi har brugt rigtig meget tid og har haft nogle spændende, sjove, frustrerende, kolde, beskidte og våde oplevelser. Når vi kom hjem om aftenen skulle alle skårene vaskes og spredes ud på aviser til tørring, og måske skulle nogle særlig interessante skår undersøges og diskuteres. I alt samlede vi nok omkring 30 flyttekasser med skår, som blev afleveret til Koldinghus.

På bare 20 år udviklede trafikken sig så meget, at fra- og tilkørslen fra motorvejen nord for Kolding måtte udvides. Herover ses udsnit af den store smukt beplantede rundkørsel, hvor Nørreskovgårdsvej støder til.

Her sidder Inger Kvistgaard Hansen på kanten af udgravningen og undersøger et "godt skår".

På fotoet af arbejdsstedet er der et fint sammentræf: man kan se tårnet af Bramdrup kirke og lige bag ved skorstenen fra Affaldsforbrændingsværket på Bronzevej!

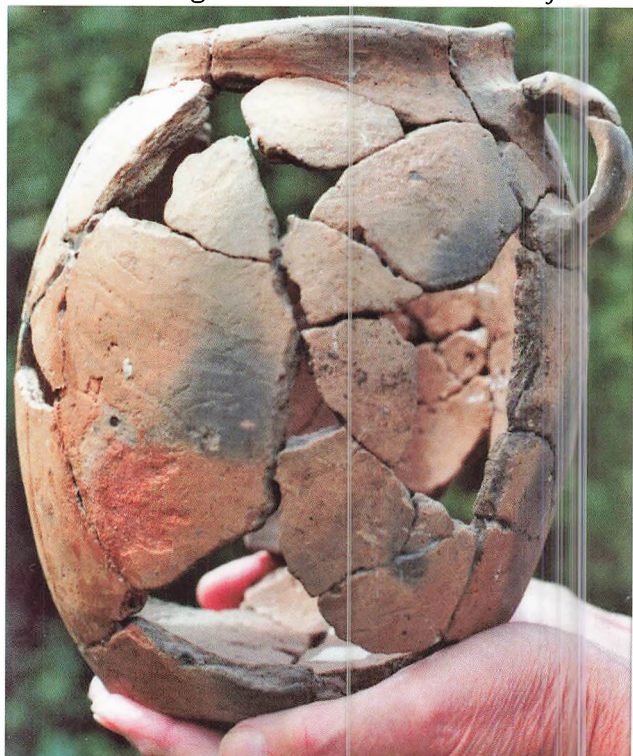
1997: Jernalderfund på Slåenvej

I august 1997 undersøgte Solveig, en ung arkæologistuderende fra Koldinghus, de aftræk af muldjorden som entreprenører skal foretage, inden byggemodningen påbegyndes. Det gav et magert resultat, og det blev besluttet, at byggemodningen kunne gå i gang.

Vi, Inger Kvistgaard Hansen og Helga Steffensen var stadig nysgerrige. Vi gravede i nogle uger i eftersommeren 1997 så tit, vi kunne og naturligvis efter kontakt til Koldinghus. Vi fandt mange tegn på jernalderbebyggelse særlig i den østlige del af feltet, affaldsgruber, brandpletter og spor af stolpehuller. Takket være stor velvilje fra entreprenørfirmaet Højgaard & Schultz, lykkedes det at udgrave en stor del af, hvad der var under muldlaget og dermed få et indblik i, hvordan det har været at leve i Bramdrup Øst for to tusinde år siden. Det meste af, hvad der er fundet, er opmagasineret på Koldinghus.

Den største affaldsgrube lå i det sydlige hjørne ved Slåenvej. Lagene strakte sig ind i skoven og lidt hen ad stien mod Brugsen. En grøft gennemskar en grube med mange potteskår, en bålplads og en kogestensgrube med brændte sten, aske og lidt knoglerester.

Nedenfor ses en lidt skæv krukke, som er limet sammen trods manglende skår. Den er 21 cm høj.

Hele munden af krukens øverste del var der! Senere fandt vi det meste af et ca. 40 cm bredt, åbent fad, hvor der var boret 10-12 huller i bunden, så det kunne bruges som si.

Fra jernalder til vikingetid

Man mener, at Danmark i de første århundreder efter Kr. fødsel var tæt befolket, måske med undtagelse af de midt- og vestjyske egne. Befolkningen levede af landbrug, jagt og fiskeri og havde livlig byttehandel med landsbyer i andre egne.

Man har fundet forkullede kærner fra korn på udgravede bopladser. Man har dyrket rug, byg, havre, hvede og hør. Rugens kvalitet var god og vidnede om, at bønderne har forsøgt at forbedre den. Havre var god som foder og til hør, men var længe om at modne. Sædskifte blev almindeligt. Ploven ændrede udformning, så den dels havde et hjul foran og dels fik et plovskær, der kaldtes landjern. Bagtil var en muldfjæl, der vendte jorden i plovfuren. Temperaturfald i 5.-8. århundrede har givet dårlige levebetingelser, og først omkring vikingetiden i 800-1000 årene mener man, at befolkningen igen var i vækst.

Der er ikke fund fra vikingetiden i Bramdrupområdet. I 2007 fandt man i Viuf 7 km herfra ved en større udgravning af 10 middelalderhuse også tydelige spor af 2 store huse og en brønd fra vikingeti-

Thomas og Jesper kom, når de kunne og gav en hånd med. Heldigvis var det tit godt vejr, men gummistøvlerne var uundværlige!

den. Arkæologer prøver at beskrive tiden og leveforholdene ud fra fundene, som de kan sammenligne med andre fund, men det havde været nemmere, hvis forfædrene havde skrevet det ned til os. Vi fik godt nok runerne som skriftsprog omkring år 200. Men det, der er hugget i granitten eller ridset i bronzen, fortæller ikke meget generelt om datidens samfund. Runerne gik i glemmebogen i 1100-1200 tallet, og latin skrevet med blæk i en gåsepen blev det kommende skriftsprog.

Forekomsten af bopladser f.eks. ved fjorde og handelssteder kan give nogle ideer om et områdes befolkningstal gennem tiderne. I Bramdrup er der en del tegn på bosættelser i jernalderen, trampestier mod øst til fjorden, mod Dons og nordpå, og mod syd mod det helt ukendte har sikkert skabt kontakter til andre samfund. Men har en gruppe familier været bofaste i Bramdrup længe før år 1000? Eller har en gruppe nybyggere, et overskudsantal fra en anden landsby, slået sig ned på "Brammen" omkring år 1000?

Bramthorp fra omkring år 1000

Landsbyen blev placeret på de flade bakker nord for tunneldalen og vest for skoven omkring år 1000. Det havde været fint, hvis vi havde fundet "beviser" på, hvor og når den første gruppe af mennesker slog sig ned her. Men det har vi ikke, og vi må støtte os til, hvad de, der undersøger kultur- og samfundsforhold generelt, mener om bosættelser dengang og så tænke videre selv.

I den sydøstlige del af landsbyens tilliggende var der adgang til Kolding Fjord, skoven gik helt ned til strandkanten. Skellet mod Strandhuse og Nr. Bjert var bækken, der kom fra Eltang. Landsbyen Bramthorp blev placeret vest for skoven eller i skovens vestlige udkant på de højtliggende, flade bakker, som isen havde aflejret ca. 10-15.000 år før. Mod nordvest har skoven dækket det område, vi kender som Kokholm. Mod sydvest har der været skov, hvor der i 1700-tallet var stedbetegnelsen "Voldmose eller Lundemose skov". Mod vest dækkede skoven landet helt ud til "Birkebjerg" lige før Donsøerne.

Nogle af bosætterne må have været på pladsen for at orientere sig, inden resten af gruppen kom. Måske har de bestemt, hvor familierne skulle bygge deres huse, og hvor brønden skulle graves. De har undersøgt, hvor jorden egnede sig til kornavl, hvor

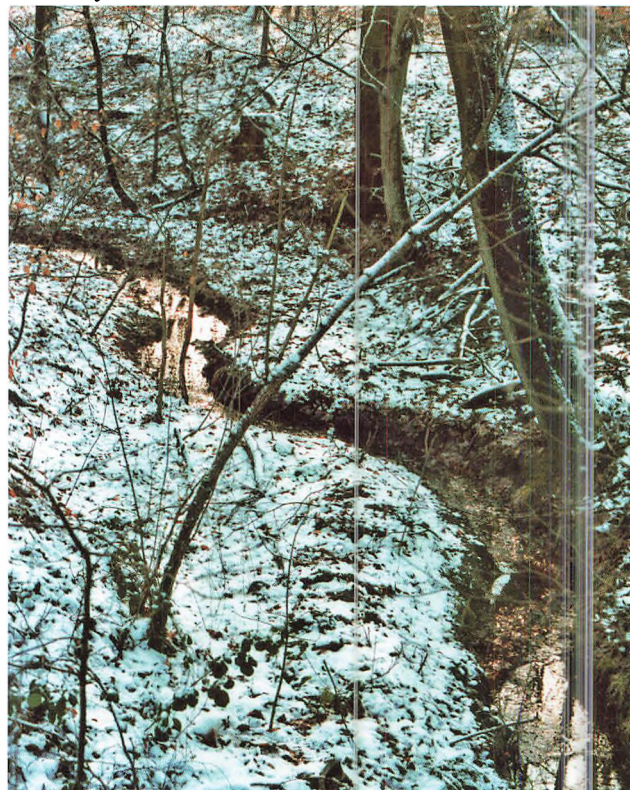
der var græsning for kvæget på overdrev og i skoven, samt hvor man kunne høste hør. Da nybyggerne kom hertil, har familierne nok haft tømmeret med til deres nye huse. De vidste, hvordan man samlede tømmeret til husene, fik skaffet ler til at kline væggene med og tagrør eller lyngtørv til at tække taget med.

Ingen landsby uden vand

Var der en kilde, da de første beboere grundlagde Bramdrup omkring år 1000? Eller havde de set, at der stod vand et par steder på brammen? F.eks. ved den senere smededam og bydam? Det var en livsbetingelse for mennesker i en landsby, at der var adgang til vand såvel til mennesker som til dyr. Fra meget gammel tid har man kunnet "vise vand" med en gaffelgren af pil. Man skulle holde løst i de to kviste med grenen opad. Så ville grenen slå nedad, når man langsomt gik hen over marken og kom hen over en vandåre.

Brønden på en gård kunne være gravet i "lægård" mellem stuehus og stald, hvor man ofte havde høstakke, brændestakke, bikuber, høns og ænder og som regel også møddingen. Vandet hejsede man op

Også om vinteren er der vand i bækken, hvis frosten ikke er for hård.

i træspande ved hjælp af en brøndvinde eller en vippe. Men man drak ikke vandet, man drak øl, og det gjorde både voksne og børn. Øllet var ”tyndere” og ikke så stærkt, som vi kender det nu. En type som ”gammelt øl” eller ”stakitøl” lignede det i smag. Man drak det til sit brød og sin grød, og man måtte lave øl adskillige gange om året. Man hentede kildevand i spande og tønder til brygningen, som var en lang, krævende proces. Man vidste, at kildevand var renere end dam- og brøndvand.

Der skulle også vaskes tøj. Der var ikke så meget at vaske, måske nogle skjorter og særke af hør samt nogle hørlagner. Der blev vasket med askelud og koldt vand en dag i foråret. De uldne ting, bukser, veste, frakker, nederdele og uldlagner kunne få en tur i det kar med vand, som man havde vasket fårene i, inden de skulle klippes. Det vand indeholdt meget lanolin, som var fint at vaske uldtøj i. Blev tøjet ikke helt rent, så druknede de fleste lus og lopper vel! Og lanolin gjorde samtidig uldtøjet vand- og snavsafvisende i brug. Tøjet blev hængt til tørre på buske og gærder. Man kunne også bruge roden fra sæbeurt som sæbe. Roden indeholder saponin, og er god at vaske med, når man har revet den på et rivejern. Nu i 2009 står sæbeurten nok så fin på rabatten på Petersmindevej og blomstrer i juli og august.

I 1950 krævede graver Jes Jensen, at der blev drænet på kirkegården. Han var gentagne gange ude for, at så snart han var færdig med at grave en grav, så stod der vand i den. Det, at vandet meget hurtigt viste sig ved gravning, kan passe med vores teori om, at de første bosættere fandt egnet vand, når de gravede efter det på Brammen. Derfor blev landsbyen anlagt der, og senere blev kirken bygget ved landsbyen.

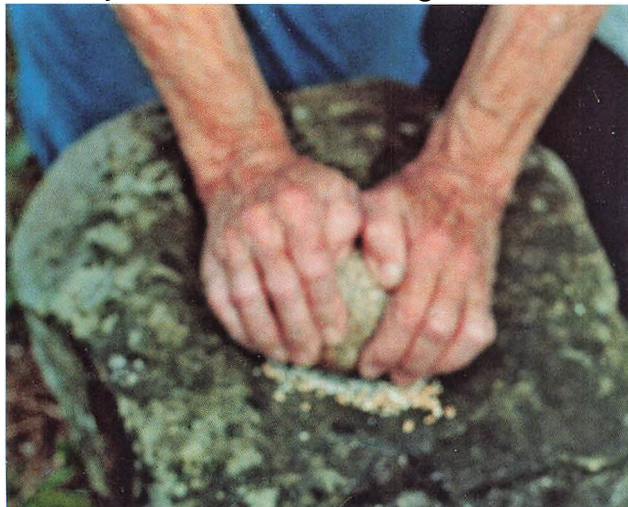
Gårdene i Bramdrup var ret ens arealmæssigt og deres beliggenhed har antagelig været omtrent den samme i hele landsbyens tid, indtil de første udflytninger, og landsbyen kan anes endnu i 2009. På en almindelig gård havde man et par heste, 2-4 okser, 2-3 køer samt en hund, desuden får, geder, svin, høns og gæs. Af og til slagtede man en udtjent okse eller ko. Kreaturerne var ikke større end en stor kalv er i 2009. Et udvokset svin vejede 40-50 kg. Alt blev udnyttet fra dyrene: mæl til ost, som kunne holde sig længe, kødet brugtes fersk eller røget, skindet blev garvet, ulden blev brugt til garn, og knoglerne kunne brændes. Måske har man kunnet fange harer og fuglevildt i fælder eller med doner. I den store dam kunne man fiske ferskvandsfisk. Salt-

vandsfisk har været en sjælden spise, måske har man brugt at nedsalte sild fra fjorden?

Landsbyens huse lå samlet til fælles beskyttelse. Ingen af landsbyens huse eller gårde lå på østsiden af skoven. I de følgende århundreder blev skovens træer mod sydøst fældet til tømmer og brænde, og jorden blev taget ind til dyrkning.

Hver gård havde en skubbekværn, som blev brugt til at male korn til mel med helt op til vikingetiden, hvor drejekværnen blev almindelig.

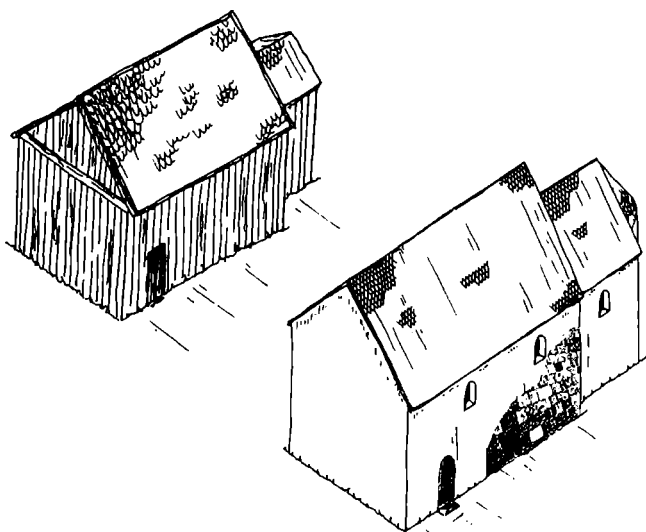
Kirken, kongen og hans embedsmænd 1000-1842

Af Helga Steffensen og Ole Borch

Kirke og tiende

I 8-900 tallet begyndte kristningen af danskerne, og man sætter Kong Harald Blåtands døb omkring 965 som "begyndelsesåret". Omkring 1060 var landet inddelt i stifter og sogne. Bramdrup Sogn hørte under Ribe Stift, og biskoppen boede i Ribe.

I 1000-tallet er man i landsbyerne begyndt at bygge kirker af træ. Gravpladsen kom til at ligge ved kirken, men trækirken holdt ikke i så mange år. Eller måske var biskoppen klar på, at det var frådsten eller granit, der skulle bruges til et uforgængeligt kirkerum? Danmarks nuværende landsbykirker er bygget i 1100-1200 tallet og næsten alle sammen af den granit, der lå rundt i sognene fra istiden. Kirkens grundplan har været rektangulær med en korbue mod øst, en dør for præsten, en dør på nordsiden til kvinderne og en dør på sydsiden til mændene. Kirkens tårn er først bygget senere.

Man mener, at de første trækirker havde en længe med en lille korbygning i østenden og med saddeltag. Den samme form brugtes til granitbygningerne, men der kom ofte en lille korbue (apsis) på, en dør til kvinder på nordsiden og en til mænd på sydsiden.

Forskerne mener, at der blev bygget 5-600 trækirker mellem 950 og 1150. Fra omkring 1030 til 1130 opførtes omkring 1500 kirker af sten i Danmark. Efterhånden gik man over til at anvende brændte mursten og almindelige teglsten, som blev fremstillet på teglovne, der skød op rundt omkring.

Man regner med, at den omgivende landsby er af nogenlunde samme alder som kirkebyggeriet. Mange landsbyer og kirker på Fyn og i Østjylland ligger med ca. 4 km afstand, fra Bramdrup er der ca. 4 km til Eltang, Nr. Bjert, Almind, Vester Nebel og Harte. Det var almindeligt, at der nær ved kirken blev bygget en præstegård og en del af præstens løn var, hvad han kunne få ud af gårdens drift.

Under Kong Svend 2. Estridsen (1047-76) indførte man den første "kirkeskat", som udbyggedes de næste 100 år. Den såkaldte "tiende" blev indført i Danmark omkring 1120. I begyndelsen betød det, at alle bønder skulle aflevere hvert 10. kornøg til kirken. Tienden deltes lige mellem biskop, præst og kirke.

Præstens løn faldt i naturalier, dels af præstegårdens egne jorder, dels ved bøndernes tiendekorn, dels "offer" ved kirkelige handlinger, samt "nannest" eller "redsel", dvs. kød, smør, ost, brød, æg og fjerkræ på udvalgte dage i årets løb. Det var sognet og biskoppen, der udpegede præsten, men det var kun biskoppen, der kunne afsætte præsten. Biskoppen fik 1/3 af tienden i løn samt donationer til bispedømmet.

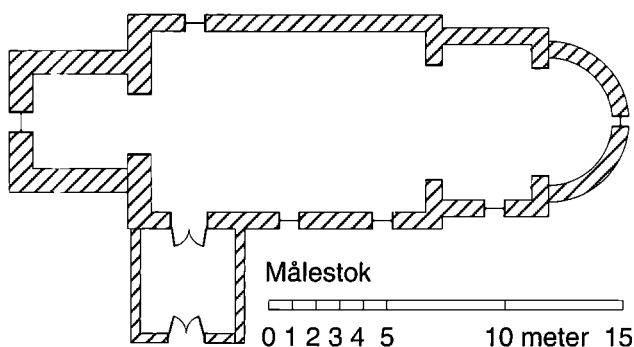
Reformationen

Bramdrup Sogn har måske ikke mærket så meget til overgangen fra katolsk til lutheransk kirkeordning, der fandt sted i årene mellem 1526 og 1536. I 1536 fastsatte stændermødet i København officielt den lutherske tro som landets religion. Bønderne fortsatte med at betale tiende, blot fik kongen nu også biskoppens trediedel. Denne del af tienden skulle især bruges til latinskolerne, de "lærde skoler" i byerne.

Fotoet er fra ca. 1890 og viser Bramdrup kirke efter ombygningen i 1880.

Tegningen viser kirkens grundplan 1880.

I forbindelse med reformationen blev sognenes størrelse og antallet af præster taget op til revision. Fra dette tidspunkt var Harte og Bramdrup fælles om en sognepræst. Præsten boede i præstegården i Paaby i Harte Sogn og kørte i sin hestevogn til Bramdrup, når han skulle prædike der. På Anneksgården i Bramdrup nordøst for kirken blev hestene sat i stalden og fodret, og præsten kunne i den stue, der var parat til ham, klæde om til gudstjenesten. I stuen kunne han også tale med de af sognets beboere, der havde behov for det samt aftale dåb, konfirmation, bryllup og begravelse.

Endnu i 1700-årene havde 3 af 4 præstekald i Østjylland en eller flere anneksgårde, hvis samlede afgrøde tilfaldt præsten, og hvoraf han skulle lønne en forpagter. Sådan har det også været her. 300 m. østpå ad Fæledvejen lå kirkens enghave, et mindre stykke jord, som blev brugt til hø.

Præsternes uddannelse blev bedre, da man kom op i 1700-tallet takket være de lærde skoler, der gav ad-

gang til Københavns Universitet. Generelt var landsognenes præster dog dårligere uddannede end købstædernes.

Arbejdet for en præst i et landsogn bestod i

- At forvalte den kristne tro i menigheden
- Sammen med degnen at sørge for undervisningen i den kristne tro
- Forvalte hjælpen til fattige og gamle
- Med støtte fra en kirkeværges sørge for, at kirketjenden blev brugt til at holde kirke og kirkegård i orden
- Efter ca. 1600 føre kirkebøger over døbte, trolovede, viede og døde, senere også over de konfirmerede
- At passe sin gård og sin jord

Præsten skulle i 1800-tallet også kontrollere tjenstefolk, der rejste ind og ud af sognet. Karle og piger skulle have en såkaldt "skudsmålsbog", der beskrev tjensteforholdet i de ansættelser, de havde. Ved skift i arbejdssted skulle de henvende sig til præsten og få en påtegning i deres bog.

I 1781 blev præstegården, degneboliger og lignende jordegods gennemgået for at fastslå grundareal og anvendelse og opmålt af landinspektør S. L. Bie. Han skriver, at Anneksgården i Bramdrup hører til sognekaldet Harte og Bramdrup. Jorden bestod af ager og eng, og han havde følgende bemærkninger: Anneksgårdens agerland er for størstedelen "skarp", dog noget bedre end præstegårdens, ikke så blandet med grus og sten. Dyrkningsmåden er den samme. Den formuldede bedre jord dyrkes almindeligvis således: Først gødes med mergel og staldmøj, hvorefter sås: 1. halm-byg, 2. holm-rug, 3. halm-byg, 4. holm-havre. De fleste engskifter er af en kold og sumpet jordart og "nærværende fæster, som allerede har simpel fæste på gården, anvender intet på deres forbedring" Landinspektøren noterer også, at "der skyldes årlig af toften (dvs. grunden som gården ligger på) for brød og vin til Bramdrup Kirke 10 sk. rug", og "skoven er forhugget, der findes ingen store træer, den fredes ikke, kan give fornøden gærdsel. Gården kan anses at være efter jordegods gældende pris der på stedet, 1400 à 1500 rdl. værd".

Formålet med opmålingen var at forberede stiftets salg af anneksgården, som dog først skete i 1864.

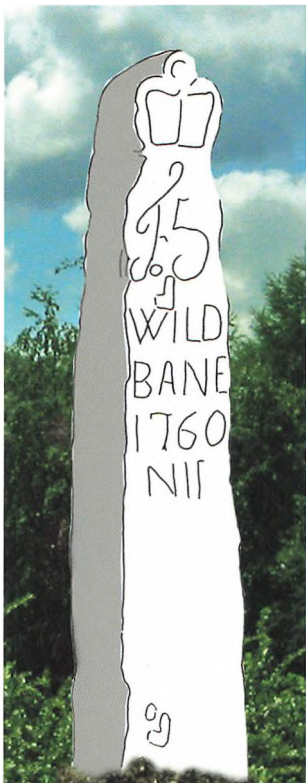
Konge og stat

Det første skriftlige bevis for, at der findes beboere i landsbyen Bramdrup er fra kong Valdemar 2. Sejrs Jordebog. Jordebogen blev påbegyndt i 1231 og giver oplysninger om det kongelige kron- og slægts-gods og viser landets inddeling i sysler og herreder, jordvurdering (skattegrundlag) og tilhørsforhold. Bramdrup kaldes i jordebogen "Bramthorp".

Råderetten over jord var baggrund for en bondes eksistens og hans position i samfundet. De mest ufri var bondens trælle. Vikingetogterne bragte trællene med til Danmark, for at trællene kunne lave landbrugs- og husarbejde hos storbonden. Omkring 1000-1200 ved kristendommens indførelse holdt dette trælleri op.

Bonden havde revselsesret over sin kone og børnene, de gamle, karle og piger. Var bonden stor og rig nok, havde han en forvalter, en bryde, til at tage sig af den daglige og årlige drift. Bondens kone tog sig af husførelsen.

Fæsteafgift eller landgilde var i 1200-1400-årene en mundtlig aftale mellem en bonde og en lejer, en fæster af en af hans ejendomme. Husbonden skulle tage vare på fæsteren og hans husstand. Fæsteren skulle yde husbonden en årlig landgilde, skulle arbejde efter aftale for husbonden, skulle holde sin ejendom i orden og skulle betale en indfæstningssum én gang for alle. Den årlige fæsteafgift blev betalt i naturalier, fra 1500-tallet også i penge. Først fra 1500 årene indførtes et fæstebrev.

Fra slutningen af 1500-tallet var næsten alle gårde i Bramdrup fæstere under kronen, idet kong Frederik 2. foretog opkøb/mageskifte af det meste af jorden mellem Koldinghus og Skanderborg, så han her kunne få en stor vildtbane, dvs. et stort jagtterræn.

Gårdene skulle have en vis størrelse for at være rentable. I Bramdrup Sogn har der været 11-12 gårde. Koldinghus Lens Jordebog fra 1573 fortæller, at følgende bønder betaler landgilde til kronen: Jens Persen, Niels Knudsen, Jes Hansen, Poul Jensen, Søren Jørgensen, Søren Rasmussen, Jens Hansen, Rasmus Haart, Frans Jensen, Christen Hansen, Knus Bertelsen, Peder Tirpp og Bioll Jeppesen, i alt 13. I 1615-1616 er 7 fritaget for landgilde, fordi de er udskrevet som soldater. Det er Hans Jensen Thordsen, Jørgen Jensen, Hans Rasmussen, Unge Jens Hansen, Jens Poulsen, Hans Jensen og Jep Thomsen. I jordebogen 1623-24 nævnes 12 bønder: Hans Jensen Thorsen, Jørgen Jensen, Hans Rasmussen Haar, Jens Poulsen, gamle Hans Jensen, Hans Jensen på "gaden", unge Hans Jensen i Skoven, Jens Jensen, Hans Christensen, Jep Christensen samt Jens Hansen og unge Jens Hansen Velling.

Sogn, herred, len, amt og rytterdistrikt

Bramdrup Sogn var en del af Brusk Herred. Brusk Herred bestod af sognene Harte, Bramdrup, Eltang, Sdr. Vilstrup, Herslev, Almind, Viuf, Øster Starup og Vester Nebel. Hver købstad og hvert herred var en retskreds med et byting eller herredsting. Denne opdeling varede indtil Retsplejereformen i 1916.

På herredstinget kunne borgeren f. eks. få afgjort indbyrdes trætter og sager vedr. manddrab, trolddom o.lign. Ved retssager om drab o. lign. deltog ofte sandemænd, der var udnævnt af kongen på livstid. Sandemændene blev til gengæld fritaget for ægtkørsel og arbejde for kongen. Herredsfogederne var oprindelig selv bønder, først fra 1736 skulle en dommer havde juridisk eksamen. Egentlige straffelove, som herredsfogederne kunne dømme efter, kom først midt i 1800-tallet.

Den såkaldte Koldingensiske reces fra 1558 var et sæt af love, der bl.a. bestemte, at der skulle føres tingbøger i hvert herred over tingets forhandlinger, domme og breve. Herredstinget blev holdt udendørs indtil 1700-tallet. En dom fra Brusk Herred kunne appelleres til Viborg Landsting.

Det kongelige jordegods, hvortil Bramdrup hørte, blev fra slutningen af 1600-tallet til Koldinghus Rytterdistrikt, hvilket betød, at fæsterne blev fritaget for nogle af deres afgifter mod at stille ryttere til hæren. Fra 1720 blev rytterne samlet i byerne, og bønderne skulle igen betale deres afgifter. I rytterdistrikt-perioden fik størstedelen af Bramdrupbønderne i en periode en anden retsindstans end herredsfogeden, nemlig rytterdistriktets regiments-skriver, men herredsfogeden dækkede igen hele Bramdrup efter krongodssalget i 1765 med virkning fra omkring 1770. Appelinstanten var i denne mellempriode Koldinghus Birk, der omfattede Elbo, Holmans, Brusk, Jerlev, Andst og Slavs herreder. Birketetinget blev holdt i "Gevaltighuset" i Viuf, inden det i 1741 flyttedes til Kolding.

Herredets rettersted "Galgebjerg" lå omtrent, hvor nuværende "Store Torv" i Kolding Storcenter er. Stedet kaldtes "Stejlen" og ses på det gamle kort fra 1773/81. Det vides ikke, hvornår stejlen blev brugt sidste gang. I 1733-49 var der 6 "træheste" i Koldinghus Rytterdistrikt, en af dem stod på Viuf Kirkes excercerplads. De var lavet af egetræ af snedker Anders Ottesen i Vonsild, og han sender regningen til krigsråd Huchsen på 33 Rdl. og 1 mark, skriver I. A. Brandorff i sin artikel om træhesten i Vejle Amts Årbøger 1928.

Lensmanden på Koldinghus

Kongen udnævnte lensmænd til at varetage sine interesser rundt om i landet. Krongodset blev fra 1200-tallet opdelt i len, og der oprettedes en kontrakt mellem konge og lensmand om opgaver og aflønning. De ældste dele af Koldinghus er fra midten af 1200-tallet. Lensmandens væsentligste opgave var at opkræve fæsteafgifter og andre afgifter til kongen, og han kunne udskrive fæstebønderne til arbejde på kongens slotte, når der var behov for det. Koldinghus len bestod oprindeligt af Brusk, Jerlev, Holmans, Tørrild og halvdelen af Andst herreder. Fra 1557 kom resten af Andst Herred samt Elbo og Nørvang herreder med. Bøndernes landgilde er sogn for sogn anført i lensregnskabet. Det ældst bevarede lensregnskab for Koldinghus Len er fra 1610-11. På dette tidspunkt var Caspar Markdanner lensmand. Den sidste lensmand, Sten Bilde, sad på Koldinghus 1653-61. Se bilag bag i bogen.

Med Reformationen blev alt kirkeligt gods overtaget af kongen, og det blev herefter administreret af hans lensmænd. Omkring 1650 ejede kongen 47% af landets jord og de frie bønder på selvejergårdene kun 6%. I 1660 indførtes enevælden, og i 1661 blev lenene omdømt til amter. Bønderne og fæsterne var stadig underlagt kongen på samme måde som før. I rytterdistrikt-tiden blev fæsterne fritaget for skat, fæsteafgift m.v. mod at stille ryttere til Kongens rytterregimenter. Omkring 1720 genindførtes fæsteafgiften og den varede til krongodssalget i 1765.

Militærtjeneste og svenskekrigene

Landbefolkningen i en lille landsby som Bramdrup har vidst, at alle yngre mænd skulle være med til at forsvare hjemstavn og land, når ”kongen bød”. Fra 1614 skulle alle selvejere stille en soldat til landmilitisen. Men soldaterne blev også brugt til at lave jordarbejde ved anlæg af fæstninger og diger. Ofte fik soldaterne dårlig eller ingen mad, ingen uniformer og sjældent løn. To-tre gange om året blev landmilitisen indkaldt til øvelse i nogle dage på en af herredets samlingspladser. Så fandt landsbyen tøj og støvler frem til dem, og de fik proviant og øl med i deres ”knapsæk”. Soldaterne øvede sig i at bruge de 5 m lange spidse lanser og de komplicerede forladegeværer, der hvilede i et stativ under affyringen. I 1653 oprettede Frederik 3. et nationalt rytteri, som både fik løn og bedre træning end landmilitisen.

Kong Christian 4. kastede Danmark ind i Trediveårskrigen, først i Kejserskrigen i 1625-29, den første af de såkaldte svenskekrige i 1600-tallet, hvor fjendtlige tropper hærgede Jylland. I 1629 var situationen særlig slem i Koldinghus len. Folk sultede, og man måtte skaffe sædekorn fra Lundenæs og Ribberhus Amter. I Bramdrup skulle man kun give en tredjepart landgilde. Hans Rasmussens gård var nedbrudt, så han blev fri for skat til kongen i dette år.

De små hestesko er fundet på skolelodden ved Fæledvej i 1980'erne af Inger Kvistgaard Hansen. De kan være fra 15-1600 årene. Man brugte heste af ponyracer, fjordheste f.eks., og blandede racer fra Polen og Litauen.

I 1644-45 gentog problemerne sig. Først kom general Torstenson med de svenske soldater og derefter general Wrangel, der tog bøndernes kreaturer og heste med sig. ”Udi Bramdrup findes alle indbygninger, skærværker, lofter, vinduer, døre og gavle alle at være borte og nedhugne”. Allerværst blev det i den 3. svenskekrig, hvor den svenske kong Karl 10. Gustav besatte Jylland i 1657-58, hvorefter en stor del af hans hær satte over isen mod Fyn, Sjælland og København. Danmark fik hjælp af allierede tropper – polakker og brandenburgere, der bragte en pest med sig, som slog en stor del af den lokale befolkning ihjel. Herefter var store dele af Koldingområdet øde og det var nødvendigt at importere bønder fra andre dele af Jylland for at få fæstere til de øde gårde.

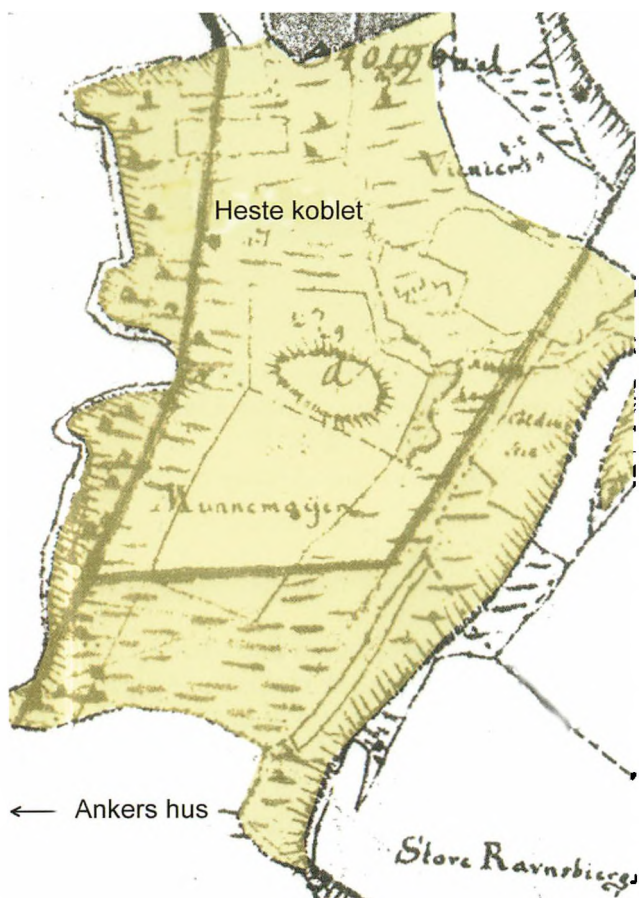
Den store hestesko er fundet ved Kristensens gård ved Nørregyde. Den måler 17x19 cm og vejer ca. 800 gram. Den må være fra en stor jysk hest! Bonden kunne ”brodde” skoene om vinteren, dvs. slå søm med spidst hoved i hesteskoen, så hesten kunne stå bedre fast ved isslag.

Koldinghus Rytterdistrikt

Efter svenskekrigene blev 12 områder i Danmark, hvor der var særligt meget krongods – som i Koldingområdet – omdannet til såkaldte rytterdistrikter, der skulle brødføde et tilsvarende antal rytterregimenter, som blev oprettet i 1671. Fæsterne på gårdene i rytterdistrikterne blev fritaget for skat, landgilde osv. mod at stille med ryttere til regimenterne. De sogne, der lå i rytterdistriktet, skulle for hver 8 tønder hartkorn (se om matrikuleringen nedenfor) holde en soldat, en rytter med hest, gevær og mundering. Rytterne lå indkvarterede på gårdene indtil 1717, hvorefter regimentet blev opdelt, så en del skulle ligge i Vejle, en andel del i Fredericia, og en tredje del på Koldinghus. Staldgården på Koldinghus blev indrettet til soldater og heste. Kort efter genindførtes fæsteafgiften for bønderne i rytterdistriktet.

Alle sognene i rytterdistriktet blev pålagt at udlægge arealer til høavl og til græsning for hestene. Koblerne blev beregnet efter sognenes hartkorn, og for Bramdrups vedkommende var det 61 tønder, 7 skæpper 2 fjerdingkar og 1 album. Høet skulle være tørt,

når det blev kørt til Staldgården. Såvel høstningen som kørslen var ægtarbejde, dvs. fæstebøndernes pligtige arbejde for Koldinghus.

Landmilitsen krævede at de unge karle hver anden søndag efter kirketid skulle eksersere. I Bramdrup var ekserserpladsen på byens gadejord ud for kirken. Geværerne blev opbevaret i kasser i kirkens våbenhus. De unge mænd lærte at gå i takt og adlyde ordrer. På pladsen var der en skydeskive, som de unge kunne øve sig på. Udeblev en karl, kunne han som straf komme til at stå i gabestokken eller ride træhesten! De unge karle måtte ikke flytte fra sognet, uden at de havde fået et pas. Nogle fik et midlertidigt pas, så de kunne tage sommertjeneste i Sønderjylland. Bønderne skulle ud fra deres jordareal betale for de soldater, kongen udskrev og sørge for deres udrustning.

Landmilitsen blev ophævet i 1730, men i 1733 kom der en ny milit, samtidig med at stavnsbåndet blev indført. Alle unge mænd fra 14-36 år var stavnsbundne til fødegodset, senere udvidedes det til 4-40 år. I Koldinghus Rytterdistrikt blev der løbende udtaget 260 unge mænd til militærtjeneste. De lå inde i 5-6 år, og deres landsby skulle sørge for deres personlige udsty, samt deres hest.

Eksersitsen ved kirken foregik til sidst i 1770erne. I 1788 gik man over til værnepligt for alle unge mænd samtidig med at stavnsbåndet ophævedes. Den 20. juni 1788 ophævedes stavnsbåndet for hele landet med endelig virkning fra 1. Jan. 1800. Fra 1790-99 arbejdede Statens Hoverikommission. Det bestemtes, at gårdmændene stadig skulle stille med hest og vogn og mandskab til ægt-kørsel, f.eks. ved vej- og broarbejder og til aftalte kørsler med f.eks. træ til Koldinghus.

Hestekoblet var et areal med meget varieret højde, med engarealer og med kilder. I yderkanterne var der stejle skrænter med kratbevoksning. Arealet var ideelt til græsning for heste og for bjærgning af den mængde hø, der skulle leveres til Koldinghus.

Landboreformer og krongodssalg

Staten manglede penge, og i centraladministrationen overvejede man et salg af krongodset for at få midler til militæret. 1725 kom der forslag om, at fæstebønderne kunne få selveje, dvs. købe deres gårde, men samtidig faldt kornpriserne i handlen med England og Norge, så kongen ville ikke få nok ud af et salg, men i 1760'erne blev krongodssalget en del af de såkaldte landboreformer, der skulle give bønderne større tilskyndelse til at forbedre deres landbrugsproduktion

Grev J. H. E. Bernstorff gik i spidsen for de såkaldte landboreformer på sit gods på Lolland i 1762-63, og i andre egne af landet begyndte andre fremskridtsvenlige adelige og nogle bønder at arbejde for, at bønderne skulle frigøres fra hoveri og afhængighed af godsejeren. Krongodset skulle sælges til bønderne, dvs. den jord de dyrkede og boede på, og andre dele sælges til udparcellering og nybebyggelse. Kongen beholdt selv skovene.

Man aftalte, at når en bonde købte sin gård, kunne halvdelen af købesummen stå som 1. prioritet, og resten skulle betales af 2 gange med 4% rente, og bygningerne skulle holdes brandsikrede i betalingsperioden. I tiden før krongodssalget i 1765 skulle gårdenes papirer afleveres til amtmand Hans de Hoffman, som så fik dem ordnet og redigeret, så kunne han sende en indberetning til Rentekammeret.

Kommissionen havde opdelt Koldinghus Rytterdistrikt i 7 hovedgårde: Koldinghus, Nyegård, Vejle, Fredericia marker, Fredericia, Bredstrup, Stoustrup, Hennebjerg ved Taulov og Erritsø og Højgård mellem Vonsild og Sdr. Bjert. Koldinghus var det første auktionssted. Inden selve auktionen kunne gårdmænd med skøder og adkomster til deres gård og jord møde til forhandling og kunne så købe. Gårdmændene i Bramdrup mødte op til denne forhandling. 7 gårdmænd havde deres papirer i orden og fik købt deres gårde, selv om de muligvis betalte rigeligt. 5-6 gårdmænd fra Bramdrup var fattige og havde ikke orden på deres papirer, så deres ejendomme skulle med på auktionen.

Auktionen skulle finde sted 30. maj 1765 på Koldinghus. Det blev bekendtgjort med plakater rundt om i landsbyerne og med annonce i adresseavisen. Mange gårdmænd fik "ansete" folk til at byde for sig, men kom til at betale dyrt for deres gårde og

huse. Man mener, at Bramdrupbønderne betalte 211 rigsdaler pr. tønde hartkorn. De havde apoteker Chr. C. Eilschou fra Kolding til at byde for sig, og de fik selveje og rettigheder som de store gårde. Også tiender, kirker, møller, jordløse huse m.v. kom på auktion. Bramdrup Kirke og kirketiende blev købt af apoteker Eilschou selv.

Kirkens spir-fløj blev første gang opsat i 1765. Den bærer apoteker Eilskovs og hans kones initialer:

C.C.E. A.F.

Christian Chornelius Eilskov og Ane Fly.

Bønderne fik deres ejendom med skov og jagtret og blev ikke sat i den høje skatteklasse. Alligevel havde de ofte meget svært ved at betale de lån og afdrag på gården, som de havde bundet sig til. Ved auktionen over Koldinghus Rytterdistrikt solgtes i alt 378 td. hartkorn. Hovedgårdssalget indbragte 60.000 rigsdaler, og det separate gods til gårdmænd m.v. indbragte næsten 92.000 rigsdaler.

1765 er således det år, hvor bønderne i Bramdrup fik rådighed over deres jord og ejendom. Men stavnsbåndet fra 1733 forpligtede dem stadig til at være soldater,

Bønderne var næsten alle uden formue. Slog høsten fejl, eller døde nogle af dyrene, eller døde konen eller manden, var det meget usikkert, om gården kunne føres videre. Og så var det nemt og fristende for en velhavende gårdejer, handelsmand eller "gårdslagter" at købe sådan en gård og måske lægge den sammen med sin egen ejendom, eller tjene på den ved at sælge den videre. Ved udskiftningen var en af køberne, borgmester, kammerråd Heinrich Molrath Richter fra Fredericia. Han købte i Bramdrup gård nr. 5c og gård nr. 11e i Bramdrup og desuden skoven Dyrehaven ved Dyrehavegård. Kort tid efter lod han 370 store ege- og bøgetræer fælde for at tjene penge på dem.

Matrikulering

Allerede i kong Valdemars Jordebog fra 1231 angives en vurdering af sognenes og byernes værdi som skatteobjekt. Lensmændene har også vidst, hvad de enkelte gårde kunne yde og har sat landgilden efter det.

Efter svenskekrigene nedsatte nedsatte Kong Frederik 3. i 1662 en kommission til overvejelse af hartkornsbeskatning. Det resulterede i, at hele landet blev opmålt, for at man kunne få et mere præcist beskatningsgrundlag. Opmålingen foregik fra 1662 til 1683. Hver mark blev målt i længde og bredde med kæder af jernalen forbundet med ringe. Landmålerne havde som hjælpere nogle "takserbønder" valgt på egnen. De skulle anslå, hvor mange tønder hartkorn = hårdt korn, byg eller rug, der kunne dyrkes på jorden. Bedst var 2 td. land = 1 td. hartkorn, dårligst var 16 td. land = 1 td. hartkorn.

Engene blev ikke opmålt, men 10 læs marskhø, eller 24 læs godt hø (kær- eller skovhø) eller 32-48 læs mosefoder gav 1 td. hartkorn. Overdrevene gav, hvis 24 stk. øksne (= stude) kunne opføres der, 1 td. hartkorn. Skovene blev sat til 1 td. hartkorn svarende til 24-32 svins oldenforbrug. Også bundgarnstaderne ved kysterne blev matrikulerede. Man brugte "afpælning" og satte skelsten med trækul og flint under for at hindre snyderi. Hver ejendom fik et nummer. I 1688 underskrev Christian 5. den store matrikel.

Den nye matrikel

I 1770erne ophævede bønderne dyrkningsfællesskabet og udskiftede jorden. Om dette se kapitel 3 s. 32. 1781 kom der en forordning om, at der skulle tegnes kort over landsbyens ejendomme i 2 eksemplarer, et til Rentekammeret, der var statens regnskabskontor og skatteopkræver, og et til den største jordbesidder i landsbyen, i målestok 1:4000.

I 1804 bestemtes det, at der skulle udarbejdes en ny matrikel. Det var nødvendigt efter udskiftningen. Opmålingen nåede til Brusk Herrred i 1821 og var færdig for hele landet i 1828. Ved udarbejdelsen tog man hensyn til "boniteten", som er jords, skovs eller fiskevands ydeevne. 1 td. hartkorn = 72.000 kvadratalen, 5 1/7 td. land eller 2,8 ha jord af bedste kvalitet. På øerne ville det sige, at i snit 11 td. land svarende til 1 td. hartkorn, og i Jylland, at 27 td. land i snit svarede til 1 td. hartkorn.

I 1844 trådte matriklen i kraft og samtidig indførtes amtsstueskat. I 1864 fik Vejle amt tillagt "de 8 sogne" ned til den nye grænse, og det krævede en supplerende matrikulering.

Se udsnit af matrikelkortet over Bramdrup sogn 1867 på s. 48.

Brandforsikring

Fra 1765 var det pligtigt at lade sin gård forsikre mod brand. Brandtaksation foregik med visse mellemrum. Man gennemgik bygningens forskellige dele og byggemåde, størrelse og udstyr, f.eks. skorstene, kakkelovne, anvendelse til beboelse, erhver og lign. Det var den lokale brandfoged, sognefogeden og en bymand, der foretog taksationen. Fra 1761 kunne landbygninger optages i købstædernes brandforsikring. I 1796 var de højeste forsikringssummer i Bramdrup på Søren Jepsens og Hans Hølgersens Haars gårde, begge på 800 rdl. De lavest vurderede var Niels Hansens, Peder Andersens og Søren Madsens gårde på 100 rdl. I 1784 brændte Niels Hansens gård, og han fik 340 rdl. udbetalt.

*Omkring år 1000 blev
hjulploven kendt. Man ved det,
fordi Bayeuxtapetet fra tiden
omkring 1066 viser en fin
pløje-, så- og harveafbildning.*

Landsbyen og dens liv

Af Helga Steffensen

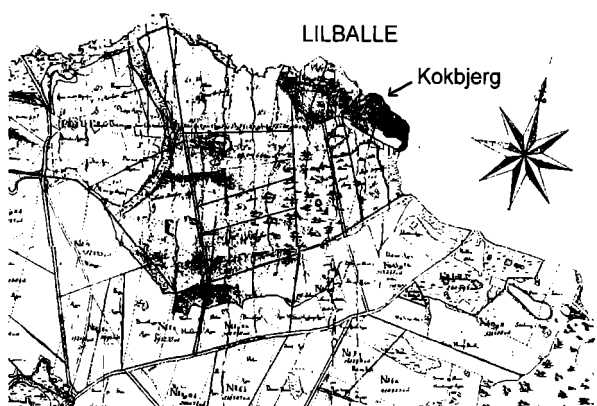
Jordbundens beskaffenhed

Størstedelen af jordbunden i Bramdrup består af moræneaflejringer fra den sidste istid, dvs. vekslende mængder af grus, sand og ler. Gennem de ca. 15.000 år, der er gået siden istiden, har de øverste 20-40 cm af jordbunden måske mere, været udsat for årstidernes påvirkning, bevoksninger af både små og store planter og skove og menneskers arbejde med at dyrke jorden til føde for såvel "folk som fæ".

Vort gamle kort fra 1773/81 giver mange oplysninger om jordens brug. På dette tidspunkt år var man begyndt at bruge symboler for skov, mose, højdedrag, enge o.lign., når man tegnede kort. Sammen med de kendte stednavne kan mange forhold om jorden erkendes: Mols-bjerg betyder "bakke bestående af sand og småsten". Sønderholmsvej ligger på et mols-bjerg. Bramdrupvej, Gl. Stationsvej og Lyngen ligger på "små og store grydehøje". Ordet Grydehøj kommer nok af det gamle ord "grýt", som betyder "sten og grus". I 1800-tallet hentede folk i Bramdrup sand og grus der, i 1897 hentede man store mængder sand til bygningen af Egtvedbanedæmningen, og fra 1900-1950 brugte cementfabrikken på Gl. Stationsvej 5 sandet i støbeprocessen.

Lige nord for Bramdrupgård lå Gejlsbjerg i 59,8 m højde ved den nuværende vej Aprilvænget. "Geil" kunne betyde "planter, der vokser stærkt og voldsomt". NØ for Julianelyst lå "Steensbjerg" i 62,8 m højde, der hvor Kringsvej begynder. SØ for Julianelyst lå store og lille Ravnsbjerg i ca. 56 m højde. "Balle" er en betegnelse for jævnt stigende forhøjninger i terrænet. Syd for Julianelyst har vi "Overballe, Midtballe og Nederballe". Det er der, hvor

vejene Løkken, Gyden og Brynet nu er. Mod NV lå Rodbjerg i 50 m højde. "Rod" betyder, at der er ryddet træer, så jorden kan dyrkes.

Kortet fra 1773/81 viser, at jorden øst for Viborgvej (senere Donsvej) og helt over mod Kokbjerg var udlagt til fælles græsning for Bramdrups gårde, herunder "Havgrens" og "Lyng" agre. Kalkfattig jord kunne "springe i lyng", men lyngen kunne bruges til foder også om vinteren. Det fælles græsningsområde kaldte man ofte "overdrev" eller "hede". Det var et åbent landskab, der kunne gå over i krat eller skov, hvor dyrene græssede om sommeren. Kreaturerne drak vand af de kildevæld, der havde deres udspring ved Kokbjerg og løb mod vest til Donsrod A.

Beboerne i Bramdrup har vidst, hvor det kunne lønne sig at grave ler til klining af vægge og senere til mursten. Stenene på agerjorden blev slæbt ud til markernes kanter og brugt til gærder eller veje. "

Statens omlægning af Snoghøjvejen, den senere

Fynsvej, krævede jordbundsundersøgelser. Et arbejdskort fra 1795 viser, at på strækningen fra Møledammen til Hvidsminde er der angivet SJ for sandjord, ML for muldler, LJ for lerjord og RS for rødsand. Ved de store anlægsarbejder omkring år 2000 trækker man muldjorden af i 25-30 cm. dybde og gemmer den, mens der graves ud til bygningerne. På Bramdrup Vestermark kunne man se store

områder med lag af "blegsand", hvidt kvartssand, hvorfra jern, mangan og aluminiumsforbindelser er udvasket af nedsivende regnvand. Visse steder kunne man se begyndende al-dannelse, og det nedsivende vand holdt de tykke lerlag fugtige. Overalt i udgravningerne måtte vandet pumpes op og ledes til nye overløbssøer. Når der ændres på vandets "normale" pres i jordlagene f.eks. ved nedgravning af kloakrør, kan lag med glideler blive ustabile, som det skete ved Slåenvej i 1997. Entreprenørerne måtte opgrave mange tons ler og mosejord, køre det til Almind grusgrav og returnere med endnu flere tons grus, før byggefasen kunne genoptages.

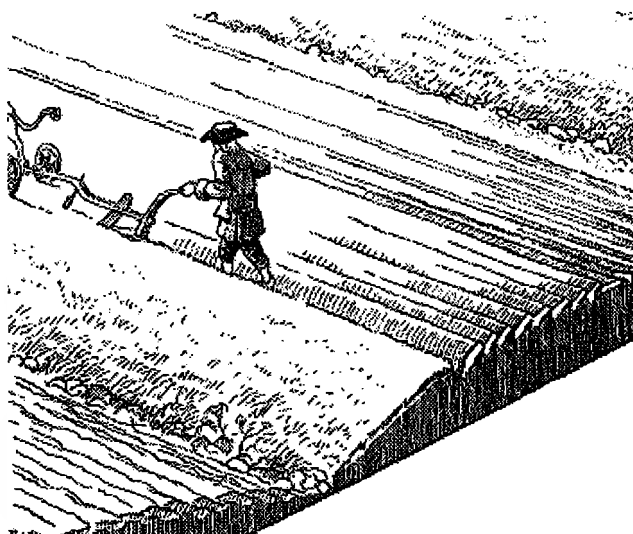
Landbruget

Ved år 1200 nåede landbruget i Danmark et produktionsniveau, som holdt sig til o. 1765. Men o. 1300 var mange landbrug blevet delt ved generationsskifter, der skulle betales store tiender og fæsteafgifter, og samtidig blev landet hæmmet af flere pestepidemier, der ramte både mennesker og dyr. Flere egne blev affolkede, og det blev fra kongen bestemt, at fæstegårdene i en landsby skulle være og holdes større, og at der i en almindelig landsby skulle være et konstant antal gårde af nogenlunde samme størrelse. I Bramdrup ser det ud til, at der i flere århundreder har været 11-12 gårde.

Redskaberne til jordbehandlingen var i mange århundreder lavet af træ, og når de blev slidte, måtte de fornyes. De, der skulle lave det nye redskab, vidste præcist, hvordan træets styrke og naturlige "grovninger" skulle udnyttes. Det er et held for os, når redskaber af træ har kunnet opbevares under gunstige forhold f.eks. i moser, så vi mange år efter kan forstå deres konstruktion og brug.

Fra bronzealderen har man brugt den enkle træplov "arden" til at forberede agerjorden til såning. Krogarden var en kløftet gren, buearden havde bueformet trækstang, styrestang og et pileformet skær. Stangarden havde lige trækstang, buet styrestang og skær. Med arden lavede man furer på marken, først på den ene led og så på den anden led. I slutningen af jernalderen forbedrede man arden ved at beslå skæret med jern. Hjulploven blev kendt omkring år 0 og blev i Danmark anvendt sideløbende med arden. Hjulploven var stiv, og man kunne vanskeligt vende med den for enden af ageren. Alligevel var den i brug helt op til 1700-tallet, hvor svingploven blev kendt.

Helt til 1700-tallet pløjede man jorden i "højryggede" agre, så vand fra regn og sne kunne løbe fra jorden som et dræn cirka for hver 10. m. Harven var et nødvendigt redskab til at knuse jordknoldene med. Trækdyr var okser eller heste, som bønderne gik sammen om at bruge. På en af de små agre blev vinterens staldgødning spredt ud. Opsamling af de ofte mange marksten var forårsarbejde. Man høstede med segl og senere med le og mejered. I loen brugte man fra 1100-1200 tallet det nye redskab plejlen til tærskning af kornet, specielt rugen. Ma-

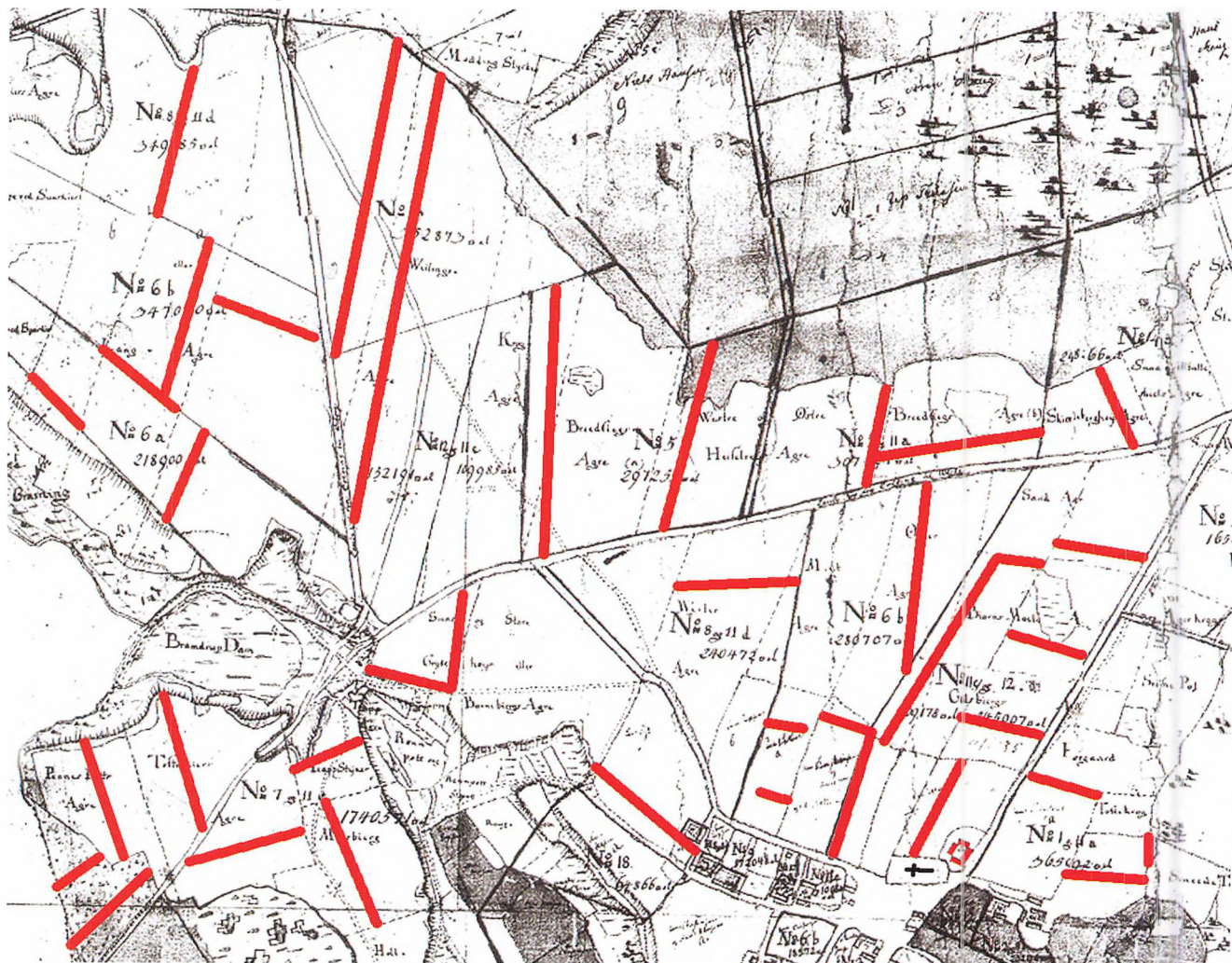
ling af kornet til mel skete på gårdens drejektiværn, men i 1100-1200 tallet kunne man få kornet malet på de første vind- eller vandmøller.

Rugen blev sået om efteråret i de højryggede agre, der kunne være flere hundrede meter lange. Byggen og måske spelt, hirse og lidt havre blev sået om foråret. Man havde vangebrug, hvor man hvert år skiftede mellem byg, græs, rug eller havre. Udbyttet menes at have været 3-4 fold svarende til, at man fik 3-4 tønder igen for hver tønde, man såede. Af høsten skulle man hvert år lægge en tredjedel til side til såsæd og en tredjedel til skatter, landgilde og tiende. Resten var til gårdens eget brug til brød, grød og øl. Den havre, man dyrkede, var til foder for hestene, som også skulle have adgang til rigeligt græs om sommeren og fodres med godt tørt hør om vinteren.

Hver bondes dyrkning af sin jord var underlagt fællesskabet. Bramdrup Sogn havde 11 folde med 73 agre. En ager kunne være 300 alen på den ene led og 500 på den anden eller 188 m x 314 m. Det jordstykke var delt i 11 dele svarende til de 11 gårde i landsbyen, men man pløjede og harvede det i fællesskab, og derpå såede hver bonde sin del med sit sædekorn.

Tæt ved gården var der en kålgård indhegnet af et pilegærde. Måske var der plantet et æbletræ fra skoven. På en særlig godt indhegnet plads kunne der være bistader, så gårdens folk både kunne slynge honning og få voks til vokslys. Landsbyen har været fælles om humlehaven, hvor man inden for et solidt gærde dyrkede den humle, der skulle bruges ved ølbrygningen. Man var også fælles om hørhaven, som også var indhegnet.

En gård, her Anneksgård lige NØ for kirken, havde sin jord fordelt på 73 agre, her markeret med rødt. Her ses halvdelen af dens agre.

Vider og vedtægter

Hvor landsbyens folk har skullet leve sammen, dyrke jorden, have kreaturer og håndtere mark- og skovarbejde, har der været nogle "vider", nogle regler, som alle kendte og rettede sig efter. Efter søndagens gudstjeneste kunne præsten for menigheden læse meddelelser eller "plakater" fra konge og anden øvrighed. Byens "grandelag", byens gårdmænd, mødtes jævnligt med deres leder, den valgte oldermand og drøftede sager af fælles interesse. Det gjorde de ofte på "forten", den centrale plads, hvorom gårdene og kirken lå samlet. Måske har der været et "bystævne" i Bramdrup under et stort træ på fortens med en sten til hver af gårdmændene, og en lidt større til oldermanden?

Landsbyen havde en vedtægt, og oldermanden skulle sørge for, at den blev overholdt. Han skulle opkræve bøder, være med ved pantning, føre regnskab, føre tilsyn med landsbyens hyrde og markmand og stå bi ved rettergang i herredsretten. Oldermandshvervet gjaldt for et år ad gangen. Vedtægten kunne laves om, men der skulle være flertal for den. Man måtte også tage hensyn til nabolandsbyerne, fordi man ofte havde græsningsfællesskab og skulle sikre, at bønderne brugte ejermærke til deres dyr. Blev man idømt en bøde, skulle man betale eller risikere, at der blev pantet i indbo eller redskaber. Landsbyen havde regler for benyttelse af bytyren og ornen. Hegn og gærder var vigtige at få med i årets arbejde, gærderne skulle være i orden, og der skulle åbnes og lukkes for dem på aftalte dage efterår og forår.

Mange af reglerne, viderne, kunne bonden udenad, men det blev nødvendigt at skrive dem ned, så oldermanden kunne opbevare på skrift, hvad man havde vedtaget i "grandelaget". Mange kunne ikke læse eller skrive, så den siddende oldermand måtte have hjælp f.eks. af præsten til at læse og skrive. Ofte skrev alle bønderne under på vedtægten med mærke som * eller ^ eller med både navn, Jens Sørensen og S. Det var almindeligt, at grandelaget indledte og sluttede deres forsamling med en god kop øl. Det er højskolelærer Poul Bjerger og oberstløjtnant Thyge J. Sjøgaard, der i 1904-1920 fandt de håndskrevne "vider og vedtægter" rundt på landets arkiver, skrev dem af i et mere nutidigt sprog og fik dem udgivet.

Landsbyen i 1500- og 1600-tallet

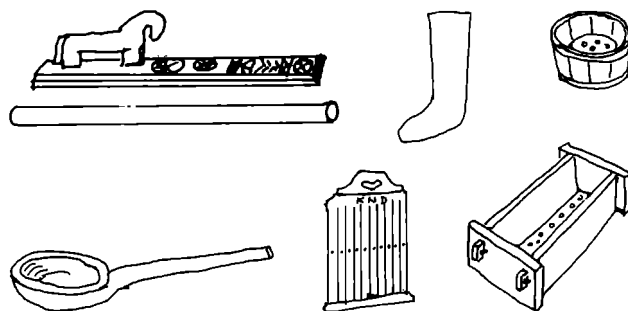
I 1500-tallet berettes om gode priser på korn og okser, dvs. man kunne udføre korn til Norge og England, og drifterne med okser ned gennem Jylland mod markederne i Tyskland og Holland var en god indtægtskilde for bønderne i Vest-, Midt- og Sydjylland.

Kong Christian 3. påbød omkring 1550, at bønderne skulle plante frugt- og piletræer ved deres gårde. Skovene var meget forhuggede, fordi bønderne havde hugget træ til brænde, hugget pil og hassel til gærdsel og ladet grise og ungvæg græsse i skoven, hvad der hindrede al nyvækst.

I 1600-årene savnede man overnatningsmuligheder for de rejsende. Præster fandt ud af at lave "gæsteri" i en af deres stuer i præstegården, og det betød overnatning med sengetøj, ofte mad og også øl og brændevin. Præstegården lavede ligesom andre gårdfolk deres eget øl, og selv om de ikke måtte lave brændevin, var der alligevel meget korn, der gik i brændvinskedlen. Gæsteriet udartede sig så meget, at Christian 5.s "Danske Lov" fra 1683 påbyder, at præster ikke må handle med brændevin og ikke have krohold!

Der blev også lovgivet om landsbyhåndværkerne: grovsmede, tømrere, bødkere, teglbrændere, pottemagere, hjulmænd, murere, skindere, vævere, skræddere og skomagere. Alle var de husmænd, og de skulle ikke arbejde for gårdmænd eller herremænd. Skrædderne rejste ofte rundt til gårdene, og der var ofte konkurrence mellem købstadens og egnens håndværkere.

Redskaber af træ lavede gårdens folk selv i huggehuset. Om aftenen og om vinteren lavede karlene husflid som spise- og grydeskeer, manglebrætter og vævespjæld, mens kvindfolkene spandt uld og hør til garn, som de så strikkede eller vævede med.

Det gamle vægtsystem, som var forskelligt fra vare til vare, blev officielt afskaffet i 1698, men 100 år efter var der stadig bønder, der ikke ville slippe det gamle system. Mål, vægt og mønter havde man brug for, når man ville sælge eller købe på torvedagen i købstaden, eller når der var marked i byen 2-4 gange om året. Landgilden og ekstraskatterne kunne fra midten af 1700-årene betales i penge i stedet for i naturalier.

Landbruget under krigen 1629-1661

Bramdrup Sogn blev som hele Koldingegnen hårdt ramt af de tre svenskekrige i 1600-tallet, hvor fjendtlige og allierede tropper kom hærgende syd fra. Se kapitel 2 s. 22. Den værste var den 3. svenskekrig 1657-1660. I hele 1658 var de svenske tropper i Jylland, spiste alt, hvad de kunne få fat i, mens de lokale danskere i by og på land sultede til døde. Kong Frederik 1. lejede nogle tropper i Tyskland – polske, østrigske og brandenburgske soldater, som skulle jage svenskerne ud af Jylland. Men de nye tropper hærgede endnu værre end svenskerne, de slagtede de sidste af bøndernes dyr, spiste hvad de kunne finde, og når de forlod landsbyen, satte de ild på husene. Allerværst var det, at de allierede tropper bragte en pest med sig, som slog en stor del af lokalbefolkningen ihjel.

Skovene var slemt forhuggede fra 1600 til 1660erne, og man manglede brændsel. Efter krigen manglede man tømmer til at bygge gårde og huse op igen.

En opgørelse af situationen i Bramdrup i 1660, gård for gård, så således ud:

1. Hans Hansen, i orden, 2 ruinerede huse
2. Jørgen Jørgensen, var ingen på stedet
3. Anders Sørensen, øde siden forrige fejdes tid (dvs. Torstenssonkrigen)
4. Poul Jensen, står et hus, ingen på stedet
5. Jep Hansen, øde, 2 ruinerede huse
6. Jens Jørgensen, 3 huse ruineret
7. Hans Marcussen, øde, undtagen 4 mindre huse, ingen på stedet
8. Jørgen Mikkelsen, øde, var nylig et hus opført
9. Jens Kristensen, øde, 2 huse ruinerede
10. Oluf Jensen, øde, står et lidet hus
11. Soffren Nielsen, 2 huse og ruineret
12. Jep Hansen Boesen, 3 ruinerede huse
13. Jens Pedersen Maug, præstens anneksgård som er ruineret.

Brusk Herred begyndte at føre tingbog fra 1661 over klager, arv, gæld, og den 22. maj 1661 klagede 8 bønder på alles vegne til kongens forvalter på Koldinghus over husdyrbestanden i herredet for at få skattenedsættelse.

I Bramdrup havde man talt op sådan:

Jens Jørgensen: 2 bæster (heste), 3 køer, 1 svin
 Soffrin Nielsen: 4 bæster, 3 køer
 Kjerstin Jenskone: 1 bæst, 1 svin
 Maren Jeppes: 2 bæster, 2 køer
 Jens Rasmussen: 1 ko.

Der var ikke mad til mennesker og ingen føde til dyrene. Huse og udbygninger skulle opbygges fra grunden, og der var næsten ingen voksne mænd til at skaffe tømmer og bygge husene. Man beregnede senere ud fra sammenligninger med kirkebøger i Sønderjylland, at Brusk Herred mistede mellem 2/3 og 3/4 af befolkningen i årene fra 1627-1660. Harte-Bramdrups første kirkebog fra 1660-66 viser også, at der i de 6 år var 40 vielser, 10 par blev trolovede, der blev født 85 børn. Af 30 dødsfald var 15 børn under 10 år, og 15 var barselskvinder.

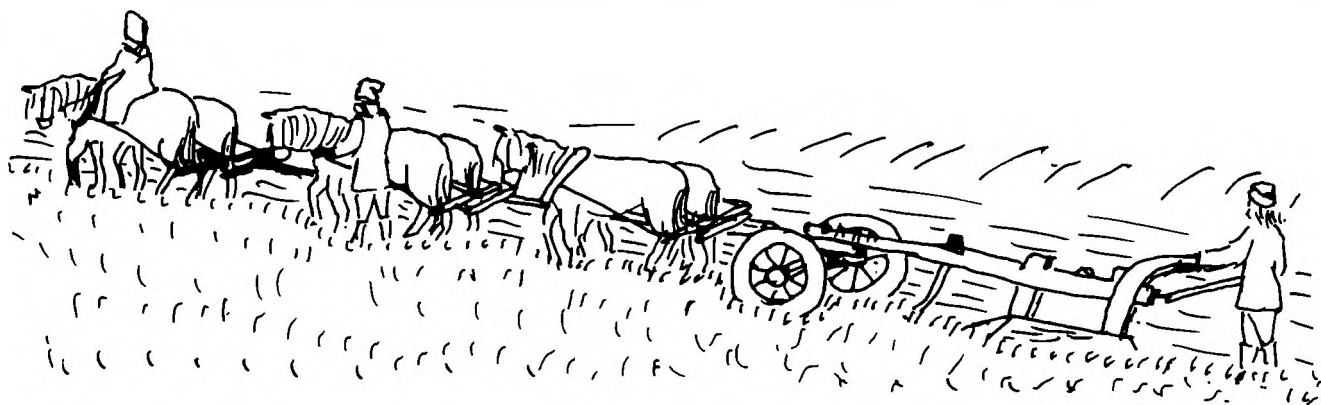
Kirkebogen fra det nærliggende Vonsild fortæller, at der kom mange tilflyttere fra andre dele af landet til Koldingegnen efter krigen for at drive de fæstegårde, der var blevet øde. Det må have været en kæmpeindsats for et lille landsbysamfund at komme tilbage til et normalt dagligliv efter en så stor omvæltning. Ved matrikuleringen i 1683 var der i Bramdrup 416 td. land "under plov" ud af 1828 td. land i alt. Der var 11-13 gårde med 69,91 td. hartkorn, dvs. ca 173 hektar.

Selvejere eller fæstere

Selvejere og fæstere udgjorde landsbyfællesskabet, planlagde hvert år markarbejdet med opsætning og nedlægning af gærdsel, dyrenes græsning på overdrev og betaling til hyrde og markmand, betaling af tiende til kirken og landgilde til kongen.

Den selvejende bondestand var i 1200-tallet en magtfaktor, men blev begrænset både talmæssigt og indflydelsesmæssigt hen mod slutningen af 1500-tallet. De fleste blev fæstebønder, for Bramdrups vedkommende under Koldinghus.

Selvejeren havde måske en lidt større gård end fæsteren. Han havde måske arvet gården, fordi han var den ældste søn, eller han havde måske giftet sig

Hoveriarbejdet kunne være en "spanddag" hvor bonden mødte med vogn og forspand, eller en "gangdag", hvor han skulle tærskes med sin plejl.

med en bondes ældste datter, der så arvede gården? Af og til var der to, der havde halvpart i gården og drev den i fællesskab.

I 1610 var der under Koldinghus Len i Brusk Herred i alt o. 75 selvejergårde og o. 90 husmænd eller boelsmænd på frit jordegods. Man regner med, at det var ca. en tredjedel af samtlige landbrug i herredet. Ved matrikuleringen i 1664 var gårdene blevet skyldsats i hartkorn efter deres landgilde, men selvejere og fæstere blev uens vurderet.

Der var gennem årene fra 1665 til ca. 1720 225 selvejerbønder i Koldinghus Rytterdistrikt, der ønskede en bedre vurdering af deres gårde ud fra de gamle skøder og papirer, de kunne fremvise. En kommission gennemgik materialet, og den 12. december 1726 forelå deres vurdering. 4 selvejerbønder i Bramdrup, Kolding Amt, var med i denne gruppe. Deres hartkorn blev ikke ændret, men deres landgilde var beregnet på ny, og de kunne nu betale skatten i penge i stedet for i naturalier og kunne sammenligne sig med andre selvejere. Ryttergodsordningen sluttede kort efter Frederik 4.s død i 1730. Alle bønder i rytterdistrikterne skulle svare skyld og landgilde lig med andet jordegods og helst landgilde i penge frem for naturalier. Der kom en ny jordebog i 1733, hvor man søgte at gøre landgildet ens for alle bønder. Alle er anført med deres hartkorn efter matriklen fra 1688 – og ansat til ny landgilde i penge.

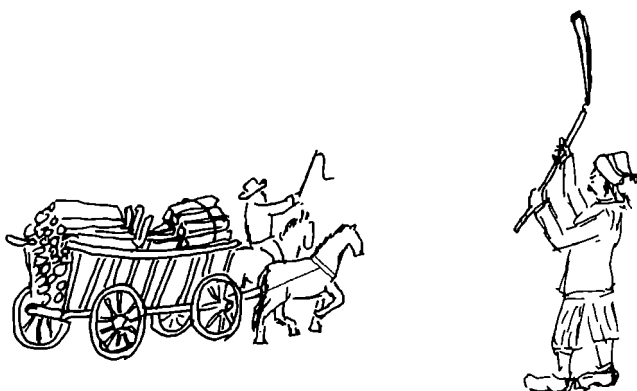
Til "Cavalleriets Remontering" skulle selvejerne under Koldinghus amt i 1741-43 stille med 2-3 heste, præstegårde med 1 hest. I 1737-39 skulle Bramdrup levere 2 gamle bøge fra kongens skovskifte, og Bramdrup Sogn skulle fra deres egen skov levere 10

topfaldne bøge, 2 udgåede engstubber, i alt 22½ læs, som skulle leveres til dragoner, officerer og trompetere.

"Stavnsbåndet" fra 1733 skulle fastholde de unge karle på egnens gårde, og det følte karlene som en urimelig spændtrøje. Et andet formål med det var, at gårdfamilien havde pligt til at holde gården samlet gennem generationer, den måtte altså ikke deles, når bonden overlod gården til næste generation.

Hoveri for Koldinghus og andre ydelser fra sognet

Amtmand Woyda på Koldinghus anførte i 1699, at ladegårdsavlingen på Koldinghus blev dreven ved hoveri af Seest, Harte, Bramdrup og Nr. Bjert. Det kan man også læse ud af lensregnskaberne. Strandhusefiskerne havde en særaftale om levering af fisk til Koldinghus. Fæstebønderne fra de fire landsbyer skulle møde 1, 2 eller 3 dage om ugen og arbejde under ladefogedens plan og tilsyn. Arbejdet kunne bestå i almindeligt markarbejde, fældning af træ til tømmer og brænde, rensning af fiskedamme, bjergning af hør, transport af sten og byggematerialer osv.

Fæstebonden måtte tidligt op og gå eller ride til ladedgården. Imens han var væk hjemmefra, klarede kone og børn arbejdet i stalden med at fodre og malke, gøre rent ved dyrene, følge en del af dem ud til græsning, lave mad og måske forberede vinterforråd o. lign. Når bonden ikke skulle møde til hoveri, deltog han i familiens arbejde i stald, på mark og fælled og i skoven.

Udskiftningen i Bramdrup efter 1765

I landsbyen Bramdrup blev de fleste bygninger liggende med tofterne omkring gårdene og med jorden nærmest i stjerneform ud fra midten af den gamle by.

Vi ved, at der i 1683 var i alt 1828 td. land i Bramdrup. 416 td. land var under plov, mens resten, 1412 td. land, var skov, overdrev, enge og moser, sogne- og markveje, bygninger og kålgårde til gårde og huse, humlehave, hørhave, agerhave, hegn og krat, kirke og kirkegård.

Det lille gårdsamfund, 11-12 gårde, havde i flere århundreder været dybt afhængige af hinanden. Gårdmændene har vidst, hvilken jord, der kunne dyrkes. Hver gårdmand havde derfor jord i alle "foldene", der igen var delt op i agre eller vange, som hver gård havde en strimmel af.

I alt havde sognet 11 folde med i alt 73 agre. Der står ingen steder, hvor lange agrene er. I Sønderhede var den mindste ager 6 alen og 2 fjerdingkar bred, dvs. ca. 4 m. bred. Den bredeste ager var 33 alen og 4 skæpper bred, dvs. ca. 22 m. bred. Hver gårds jord var nøje udregnet, og alle jordstykkerne gav tilsammen gårdens dyrkbare areal. Alle gårdmændene mødtes i foråret og aftalte, hvilken dag der skulle pløjes, harves, samles sten, sås og ryddes ukrudt. Senere mødtes de og aftalte, hvornår der skulle høstes og afgives tiendeskat af høsten til kirke og konge samt fæsteafgift til Koldinghus.

Hidtil havde bønderne i landsbyen som tidligere beskrevet dyrket deres jord i fællesskab, men i midten af 1700-tallet blev man i centraladministrationen i København mere og mere overbevist om, at landbrugsproduktionen ville blive mere effektiv, hvis den enkelte bonde blev ansvarlig for sin egen jord. Det krævede imidlertid en omfordeling af jorden i landbyerne.

I 1761 oprettedes landvæsenskommissioner i alle

amter, der skulle være behjælpelige med denne omfordeling af jord, i 1769 udstedtes en forordning, der gjorde det muligt, at den enkelte bonde kunne få samlet sin jord, så det svarede til det, han hidtil havde haft spredt efter en opmåling og taksation. I 1776 fulgte så en forordning, der gav den enkelte bonde, der ville have udskiftet sin jord ret til at få det gjort.

I december 1769 skrev landvæsenskommissionen til sognefoged Peder Adsbøl og bad om en status på udskiftningen i Bramdrup. Søren Boerlef svarede den 17. december 1769 landvæsenskommissionen, og Øivind Hede har venligst hjulpet os med at tyde brevet:

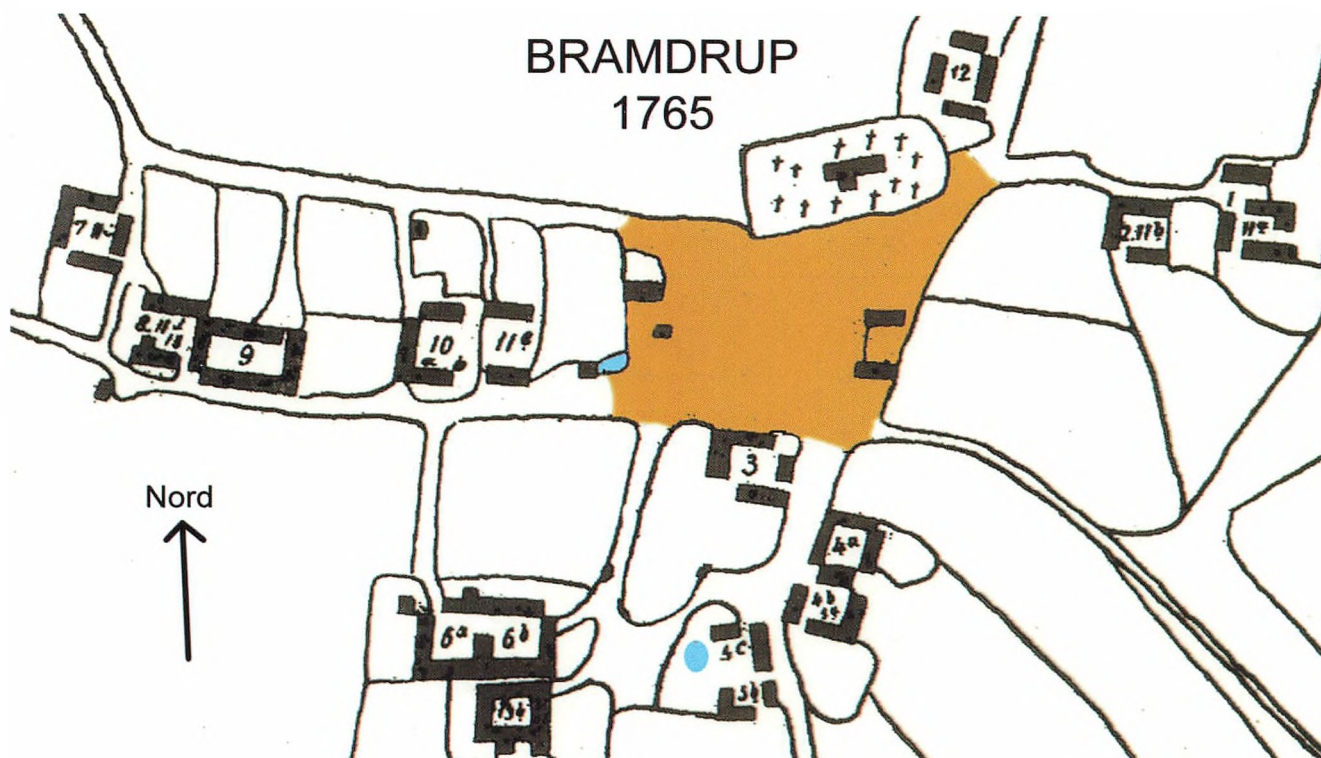
"Da det Kongelige Landvæsenskollegium forlanger at vide de forandringer og forbedringer, som i anledning af de derfra udkomne forordninger eller andre foranstaltninger er foregåede her i Amtet til landvæsenets og bondestandens opkomst, da sognefogederne hver for sit fogderi skulle give efterretning.

Her udi Bramdrup er ingen forandring sket siden udgangne forordninger, undtagen at markeskellene ere blevet oprettede, hvor der intet var tilforn imellem os og vores grænsende naboer.

Hvad jorddelingen angår, da kan vi intet her i Bramdrup blive enige om at dele vores jord, så at enhver kunne få sit for sig selv, fordi at vores jorder på vores mark er så ulige, og det meste og størstedel deraf er så sandet, at der kan ingen grøft eller hegn være oprettet på samme, så at alle beboere synes, at det kan intet deles uden nogle til stor forurenelse".

Som det kan ses, var det ikke let at komme i gang med udskiftningen af jorden i Bramdrup. Først i 1774 gik forhandlingerne rigtig i gang, men så blev et par af gårdmændene utilfredse med den jord, de havde fået tildelt. Det endte med, at et flertal af gårdmændene fik udskiftningen helt standset og indgik kontrakt om, at de slet ikke ville lade deres jord udskifte. Men de slog om igen i 1777, og i 1780 var fordelingen på plads.

Kortet viser øverst placeringen af gårdene indtil udskiftningen i 1765. Nederst vises detaljbageværende gårde og huse efter 1780.

I 1780 flyttes gårdene nr. 9, 10a og b samt 2 og 11b til øst for skoven. Jorden til gård nr. 11a købes af 4 gårdmænd, og gården nedlægges.

1 og 11a flyttes til Nørregyde ca. 1840.

7 og 11c nedlægges 1851. Jorden sælges her, men ved Vejlevej bygges Kirstinelyst.

6a flyttes i 1821 100 m mod vest.

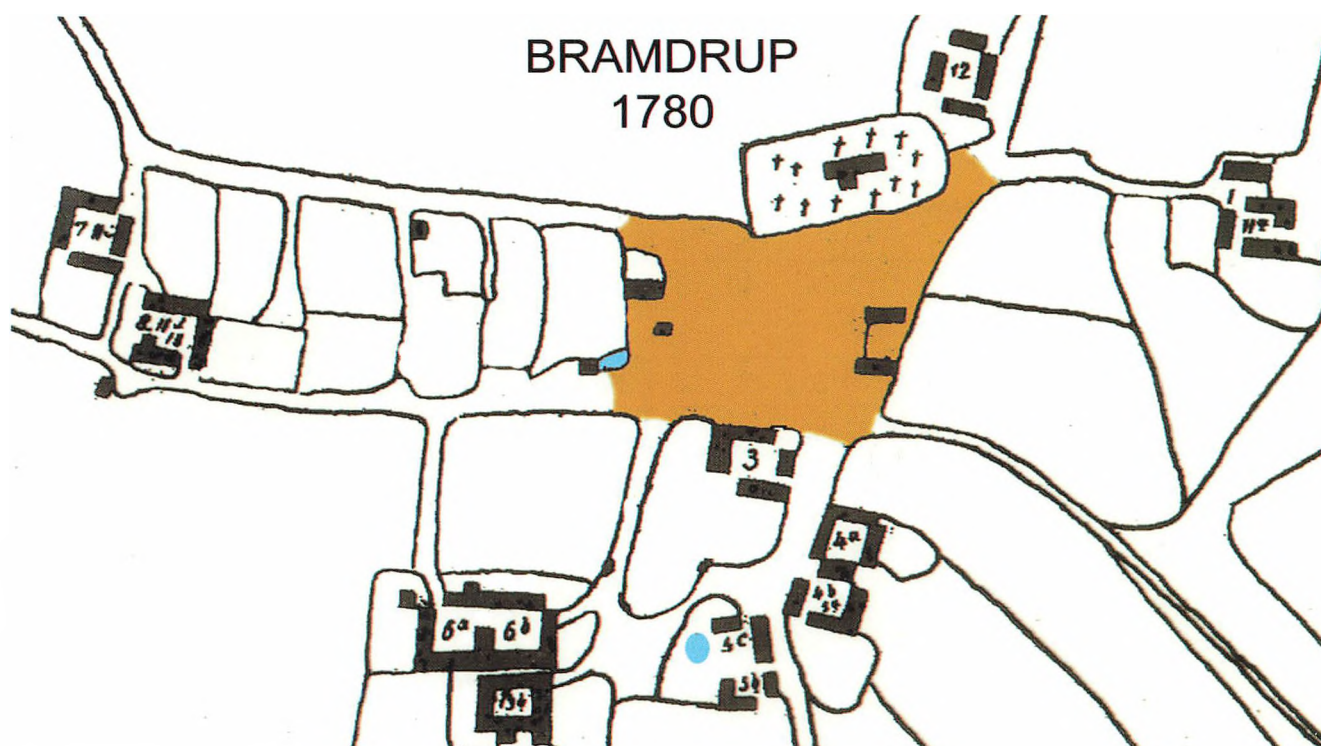
6b flyttes i 1859 til Kirkely.

4 a flyttes 100 m mod nord i 1861.

4b og 5a flyttes til Højgård i 1801-1820.

5b indgår senere i Højgård.

5c bliver til Rugagergård 1883.

Markskellenes hegning mod andre sogne

1765	Mandens navn	Hartkorn				Antal kaabler	Favne	Gårdens navn:
		td	sk	fj	alb			
1 og 11a	Jep Thuesen Skovskyld →	4		2	1	3	30	Gammelgård
				1	2			
3	Morten Jensen	5	3	1	1	4		Kringsgård
				3				
12	Hans Maug	3			1	6	100	Anneksgård
				1	1½			
4b og 5a	Niels Hansen Boesen	4	3	1	1¼	4	20	S.for J. Lyst
				2	¾			
5b	Hans Andersen Paaske	1	4	2	½	2	50	Sydlig
				1	1½			
4a	Jens Hansen Gregersen	2	7	3	2½	2	50	Julianelyst
				1	1½			
6a	Hans Christensen	5	7	3	1	2	50	Bakkegård
				2	2½			
6b	Hans Hansen	6	7	3	1	2	50	Bramdrupgård
				3	1			
8, 11d 18	Søren Jepsen	5	7	1		7	70	Rønningsminde
				1	2			
11c	Jep Maug (Raad Richter)	3		2	1	6	100	Jorden deles af 5 gårdmænd
				1	2			
7 og 11c	Lauge Poulsen	4	4	2		1	100	Kirstinelyst
				1	2			
5c	Hans Iversen		3	1		1	200	Rugagergård
				1				
9	Peder Asbøl	5	4	3		1	200	Petersbjerggård
				3				
10a og b	Erik Rasmussen	3	5	2	2¼	2	200	Bramdruplundsgård
				2	¾			
2 og 11b	Mikkel Samuelson	4	1			2	150	Mølgård (=Hvidsminde)
				2				
13b	Iver Hansen og Anders Kvist	4		1	1	-	-	Enggård
				1	1½			
-	Peder Thomsen		5	1	3/8			Strandhuse i Eltang sogn
					1½			

Akvarellen viser dyrene på et overdrev overvåget af hyrden med sin hund. Billedet er malet af Rasmus Christiansen i samlingen "Landbohistoriske billeder".

På kortet s. 33 ses smededammen øverst og bydammen nederst. De små sorte firkanter er huse, som beboes af byens hyrde, hjulmanden, smeden, væversken, skrædderen, snedkeren, træskomageren og måske skoleholderen. I 1785 er der 10 husmænd, der lejer husene af gårdmændene.

Straks efter bøndernes køb af deres gårde i foråret 1765, skulle de begynde at tænke på at lave gærder eller hegn ved de af deres marker, der havde grænse til et andet sogn. Der havde indtil da været aftaler mellem grandelagene i sognene, fordi bønderne havde fælles overdrev, hvor deres kreaturer græssede under hyrdernes opsyn.

Skemaet viser gårdenes numre, og hvem der ejede dem. Så følger hartkornet og nedenunder også skovens hartkorn. Så følger antal kobler (= kaabler = marker) og hvor lange, dvs. hvor mange favne, der skulle hegnes. Sognefoged Adsbøl kunne i 1769 svare landsvæsenskommissionen, at dette arbejde var udført. (jfr. s. 32).

Selve udflytningen

På kortet fra 1773/81 ses ingen gårde fra skoven og

ned mod Strandhuse. Der ses en opdæmmed mølledam med vandmølle og et møllerhus ved grænsen til Kolding Landsogn. Oppe ved Store Pinneshøj ligger arealer, der benævnes "møllestykker", jorden kan måske have hørt til Skovmøllen? Men der kunne godt have ligget en vindmølle på eller ved Pinneshøj og en møllegård tæt ved.

Omkring 1780 flyttedes 3 gårde og 2 huse om til deres jorder øst for skoven. Peder Asbøl og Mikkel Samuelsen fik hver 100 rdl. til hjælp ved flytningen, og Jens Petersen fik 80 rdl., alle tre efter ansøgning til kongen.

Peder Asbøl flyttede gård nr. 9, Petersbjerggård, om til jorden, som lå syd og øst for Snoghøjvejen, Mikkel Samuelsen flyttede gård nr. 2 og 11b om til jorden, der lå på nordsiden af Snoghøjvejen ved Pinneshøj og de nordvestlige møllestykker og kaldte gården Mølgård (senere Hviidsminde). Jens Petersen, gård nr. 10a og b flyttede gården til det sydøstlige hjørne af sognet med navnet Bramdruplundsgård.

Hans Poulsen, gård del nr. 10b, der havde jord ved vejen ned til Strandhuse, og Peder Lassen og Peder

Thomsen, gård del 10d, der havde jord ned til stranden ved Strandhuse, flyttede om til deres jord. Gård nr. 1 og 11a, ejet af Jeppe Thuesen, blev kort tid efter flyttet til gårdens jord øst for Nørregyde.

Omkring 1790 flyttede husmand og snedker Laurids Knudsen, hans kone Karen, og deres barn Anne Marie ud til Haugrene og begyndte at bygge en gård op.

Det sidste bindingsværkshus, vi har i Bramdrup, er det gamle stuehus på Bramdruplund. Det er fra 1686. Et "fag" bindingsværk går fra en lodret stolpe til den næste.

Alkove og vugge. På tegningen af Anneksgård s. 38 ses kamre med låger til at åbne eller forhæng til at trække for.

Flytning af en gård

Når en gård skulle flyttes, betød det, at man på det nye sted lagde syldsten til de bærende stolper i stuehus og stalde. Så blev brønden gravet. Alle gulv- og loftsbjælker på den gamle gård blev mærket, ligeså alle fagene, skillerumsbjælker og tagkonstruktionen. På en almindelig hestevogn kunne man have 8 fag bindingsværk. Alt blev kørt til det nye sted og efter numrene bygget op igen, ingen søm og skruer, tømmeret var "lasket" sammen eller tappet sammen. Når tømmeret var hejst, kunne vinduer og de tynde kæppe i bindingsværket sættes i. En dag blev der hentet godt ler, der blev blandet med sand og halm og klasket på de tynde grene, indtil faget var fyldt og glattet, så det kunne tørre op og blive efterfyldt og glattet. Hans Rønning kaldte det for "bovede vægge". Gulvet i stuerne var som regel lerstampede. Øverst i gavlene brugte man igen de tynde grene, og derefter snoede man halmbånd rundt om de lodrette grene, til gavlen var fyldt. Det kaldtes "vindlede gavle". Vinden skabte frisk luft på loftet, og loftet blev derved et godt opbevaringssted for korn og hø. Selve taget var stråttækt med "kragetæer" til at holde tækningen på plads på tagryggen. Omkring røghullet og senere skorstenene var der tætnet med ler.

Det indre af bondens hus ændredes i 1600-1700-tallet. Ildstedet flyttedes ud mod en væg eller et hjørne af dagligstuen, og der kom røgdutræk og en egentlig skorsten. I spise- og soverum og køkken lagde man lofter, og i de små vinduer kom der glas. I stue og køkken var der bænke og sengesteder, ofte som alkover, der kunne lukkes med låger. De store tunge kister, hvor det fine gangtøj, udstyr, dyner og puder kunne opbevares aflåst og sikret mod mus og utøj, stod gerne i den kolde storstue.

Hvis bonden hellere ville bygge et helt nyt stuehus, kunne han lade det gamle blive liggende til udlejning.

Det ser ud til, at gård nr. 2 og 11b netop har brugt denne mulighed. Der kommer en ny ejer eller lejer af bygningerne, og nogle år senere er der et par døtre derfra, som bliver gift med gårdmænd i Bramdrup.

1. Ildsted
2. Bilæggerovn
3. "Skostenshammer", en tværbjælke
4. Brygge kedel
5. Bageovn.

På Sjælland og i Nordjylland lavede man mad på ildstedet på den murede bænk inde i skorstensrummet. I rummet var også lågen til den store bageovn. I Sydjylland og på Fyn havde man et åbent kaminhus, hvor man lavede mad. Ved en anden skorsten havde man bageovnen og bryggerkedlen.

I fyrretræskisten kunne man opbevare sit pæne gangtøj, ekstra dyner og puder, stof til senere brug og de personlige ting, man ejede. Kisten kunne låses med nøgle. I det ene felt står PP for Peter de Place og i det andet 1841. Både stol og kiste har tilhørt Dagny de Places farfar.

Vippebrøndens spand sad i enden af den lodrette stang eller i et reb. Man sænkede stangen eller rebet med spanden ned i brønden og fuld af vand blev den trukket op ved hjælp af vippens modvægt.

Stolen er en rigtig bedstefar- eller bedstemor stol. Ikke for høj, god plads og med armlæn. Flettet sæde med en blød pude.

Anneksgård – en gammel gård

En af de ældste gårde i landsbyen var Anneksgård. Den har fået sit navn efter reformationen i 1536. Indtil da havde gården været bolig for præsten ved Bramdrup kirke og været grundlag for en del af hans aflønning. Men efter 1536 besluttede landets

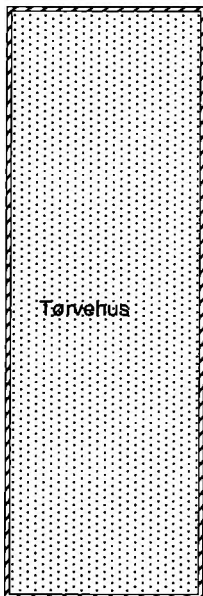
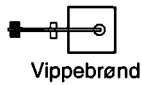
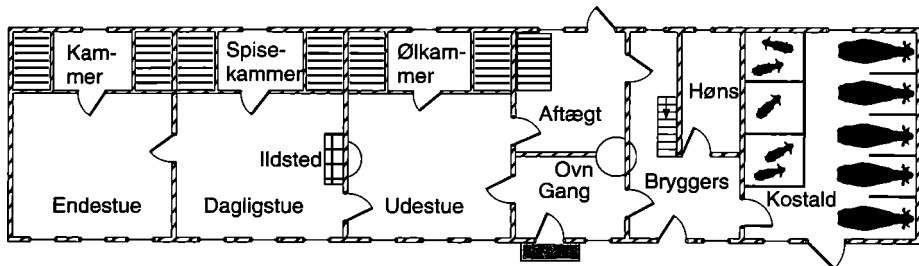
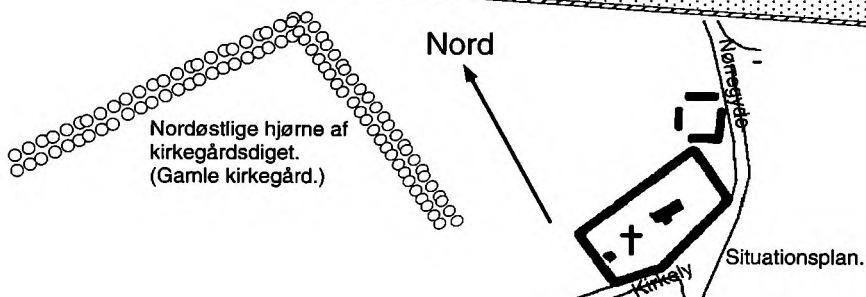
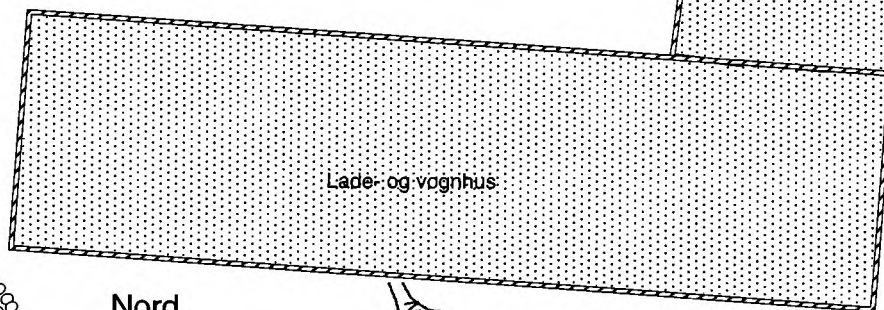
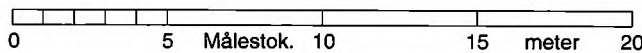
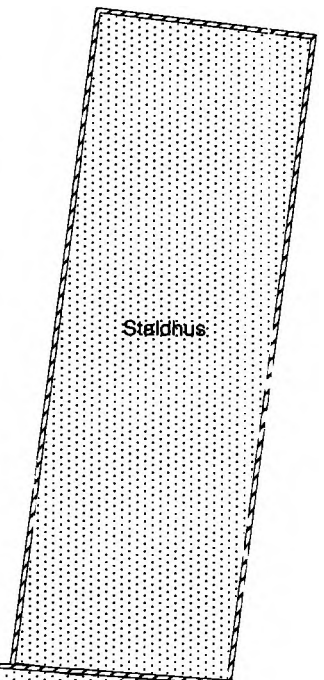

Foto af typisk bindingsværk, dog fra Enghavegård.

bisper, at små sogne skulle slås sammen, så præstegerningen kunne varetages af en præst. Og Bramdrup kirke blev således anneks til Harte kirke. Gården blev drevet af en forpagter, som skulle svare forpagtning og tiende til præsten. (se s. 19)

Anneksgården blev omhyggeligt målt igennem af landinspektør S. L. Bie i 1781, fordi Ribe stift overvejede at sælge gården. Det skete dog først i 1864. Alle optegnelserne havde Hans Rønning noteret, og vi har nu benyttet dem til beskrivelsen her.

I stuehusets vestende var ”endestuen”. Det var et køligt rum, og det er nok der, de har haft de store kister med tøj og dyner stående. Måske har væven også haft sin plads der. Det lille kammer med de 2 alkover var til manden og konen.

I den næste stue har der nok været bæk langs med vinduerne og et langt bord, Ved ildstedet har der været bord og skammel og på væggen har gryder, potter og pander haft deres plads. Spisekammeret mod nord, og de to alkover til børn eller tjenestefolk.

Den tredje stue kaldtes ”udestue”. Gulvene i de to første var af træ, men i udestuen var der lerstampet gulv. Der var også et ildsted og måske kom der senere en bilæggerovn med fyring fra ildstedet i midterstuen. Ølkammeret var mellem tjenestefolkenes alkover!

Aftægtsrummet havde alkove, 3 døre og varmemulighed fra ovnen, den varmede også op i gang og bryggers.

Hønsene boede også i stuehuset, og lige efter dem kom kostalden, hvor der også var plads til kalvene. Man hentede vand ved vippebrønden ude på gårdspladsen. Møddingen har måske ligget nord for kostalden? Vi ved ikke, hvordan de tre udbygninger har været indrettet. Der har været plads til hestene, måske til trækokser, og nok også til får og måske geder.

I lade og vognhus har arbejdsvognene haft deres plads. Men vigtigst var opbevaringen af foder til dyrene samt hø og halm, og såsæden til næste år.

Anneksgård er tegnet op efter målene i alen og fag bindingsværk. Vi har ingen billeder af stuehuset, derfor viser vi et billede af et typisk østjysk stuehus.

Gårdens hartkorn var 3 td, 5 skp, 3fjd og skovskyld 1 fjd. 1 alb Dens landgilde var 10 skp rug, 12 skp byg og brændsvins penge 1 Rd.

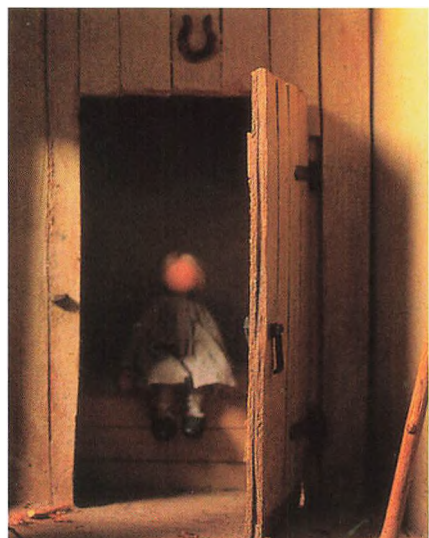
Se på side 28, hvordan gårdens jord havde ligget gennem århundreder.

Anneksgård skulle have en stue klar til præsten og opstalde hans heste og vogn, når han skulle prædike i Bramdrup kirke. Måske har de været en stue i enden af staldhuset, eller måske har præsten brugt ”Endestuen”? Det står ingen steder i de gamle papirer.

Gulvet i gangen var ”pikket med sten”. Her var stuehusets indgangsdør, to halvdøre af eg med store nagler. Så var der dør til udestuen og til bryggerset mod øst. I bryggerset var ovnen med den indmurede kobberkedel. Der var trappe til loftet og indgang til et adskilt hønsehus og kostalden. Under tagskægget ved indgangsdøren var en lang hylde, hvor man kunne tørre ost og andet om sommeren.

”Hvor havde de så WC-et og badeværelset?” Det spurgte en kvik 8-årig om, da vi havde set på og snakket om stuehusets rum.

Når drenge og mænd skulle af med vandet, skete det tit ude ved hushjørnet. Små piger klarede det ved at sætte sig ved en busk. Når man skulle have afføring, gik man ud i kostalden og forrettede sin sag i grebningen. Præsterne fik lokum på præstegårdene i 1600-1700 tallet, men skolemyndighederne syntes ikke, at skolerne behøvede at have det i 1800 tallet!

Vaske sig? Måske gik manden ud ved brønden og tog et par håndfulde vand i ansigtet om morgenen. Vandet var iskoldt, og der skulle først og fremmest være vand nok til dyrene, til øl og madlavning. Børn badede i åer, søer og ved stranden om sommeren og blev måske vasket en gang om ugen om vinteren i 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Først i 1934 fik vi vandværksvand og de første vandskylende toiletter med tilhørende septiktanke i Bramdrupdam.

Halvdelen af Anneksgårdens 73 jordstrimler på gode og middelhøje agre har vi vist på s. 28. Engene til høavl beskrives sådan:

a i Nørre Skov:

1 eng kaldet store ager kjær	1 læs hø
2 Søbjerg Krog	1 læs hø

Det var en kunst at sætte en "hejse". Karlen på jorden langede neg op, mens han gik rundt om hejsten. Karlen på toppen 6-8 m oppe skulle sørge for, at hejsten ikke blev skæv. Den skulle stå i månedsvis, og naboers interesse var stor!

3 Boesgård	1 læs hø
4 Lilleager Kjær, lands maj, oes vaj Floed, Brun Knud, Rok Sioig, Sex siig, ulsig og Hyrde eng	1 læs hø
5 Lang Vorkholt, Lille Vorkholt, Trinkær og 2 grøft Borrer	1 læs hø
b i Madskjær: 1 eng	1 læs hø
i Dons Roed et skift	1 læs hø
c i Bækkes Stuf:	
1 havre Vangs Borre	1 læs hø
2 Benis Stuf	1 læs hø
3 Skov skift	1 læs hø
4 Bække enge	11½ læs hø
5 Kobbelsberg forsletter	1 læs hø
6 Mindre maj og Hestekobbels	1 læs hø
7 Toften Engslet til 3 Lisbund hø	

Brænde til Anneksgårdens ildsteder

Anneksgårdens skovskifter lå sådan:

I den fælles bøgeskov i Midtholt i Nørre ende 14 favne, søndre ende 8 favne.

Langskifte i Nørre ende 8 favne, søndre ende 7 favne.

Kielsbergskifte i vestre ende 10 favne, i østre ende 1 favn.

I Bekke Stub er der 2 engskovskifter med lidet ung opvækst, hver 6 favne brede i hver ende.

I Nørre Skov er et engskovskifte med ung opvækst 20 favne bred og lige så lang.

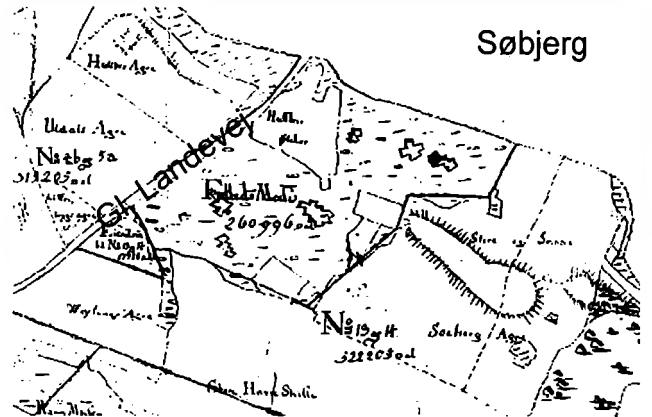
I 1750 opdager den nye præst, at skoven er svært forhugget, så der ikke kan fældes træer til Anneksgården, som vil få mangel på "ilde brand", dvs. brændsel. Alle gårde må i stedet for 1 skæppe gryn give et læs træ til Anneksgården!

Erhverv i Bramdrup 1801

På folketællingslisten i 1801 havde de voksne i landsbyen følgende betegnelser:

Gårdmand, madmoder, husmand med eller uden jord, husmand og går i dagleje, væver, inderste, træskomager, skrædder, smed, skoleholder, tjenestepige/dreng, tjenestefolk, nyder aftægt, nyder almisse, skomager, sognefoged, hjulmand, hyrde.

En inderste boede til leje i et hus, var f.eks. enke eller enkemand, invalid eller "stakkel", der levede af at tigge.

Tørvegravning i Bramdrup

I 1700- og 1800-tallet har borgerne i Bramdrup gravet tørv i moserne for at supplere brændet til madlavning og opvarmning. Skovene var slemt forhuggede, og der blev ikke plantet ny skov.

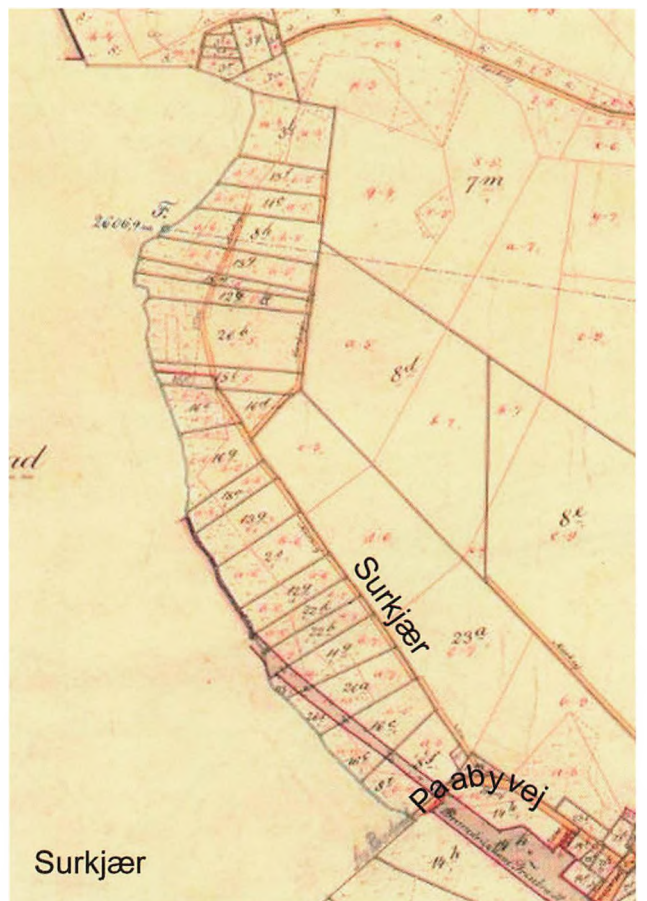
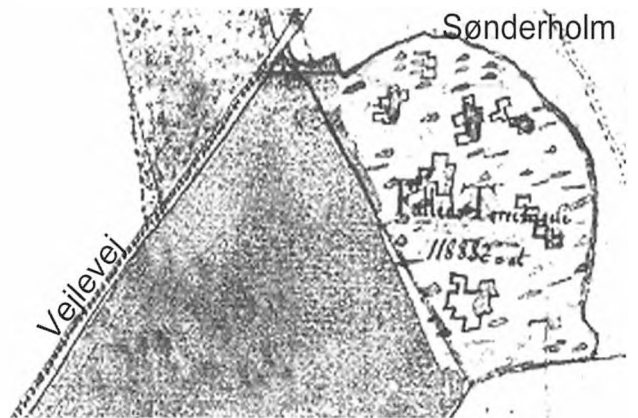
Når tørvene var gravet, blev de lagt på en tørvebør og kørt hen på engen. Her blev de lagt i en 5-6 sidede kube, så sol og vind kunne tørre dem.

Søbjerg mose mod nord var også fælles mose og var på 261.000 kvadratalen med tydelige tørvegrave.

På kortet fra 1773/81 ses tørvegrave tydeligt ved den fælles mose ved Sønderholm. Dens størrelse var 118.000 kvadratalen.

Surkær området vendte ned mod Rådvad mark. Men der er ikke sikre tegn på, at der har været gravet tørv. Kortet viser mange små agre, hvor man har høstet hø i 1800-tallet.

Under og efter krigen 1940-1945 prøvede man at grave tørv på de gamle steder uden det store resultat. Flere af de unge karle fra Bramdrup tog sommerjob i moser nær Trolldhedebanen, så de kunne nå hjem lørdag aften og tilbage igen søndag aften.

Landsbyens almindelige liv efter udskiftningen

Kvægpestepidemier i 1745-1748 havde været medvirkede til, at der blev pres på lovgivningen om udskiftning og udflytning af gårdene og ophævelse af dyrkningsfællesskabet. Men netop i 1780'erne var der dårlige høstår, og de "nye" bønder måtte låne sig frem til sædekorn for at få sået. I 1788 frigav man studeproduktionen, og man måtte begynde at sælge korn til f.eks. Norge igen.

Den enkelte gård kunne også rammes af andre uheld. Hvis en husbonde døde, måtte konen som regel hurtigt gifte sig igen, både af hensyn til gårdens drift, men også for hende selv og eventuelle børn. Den nye mand blev godt nok husbonde, men det var den første fødte søn eller datter, der arvede gården. Hvis konen døde fra mand og børn, måtte gård-ejeren hurtigt finde sig en ny kone, som kunne klare husmoderens opgaver på gården.

Fra udskiftningstidspunktet, da bonden fik ansvar for sin egen bedrift med planlægning af de nærmeste år og med mange valg, der fik betydning for dyrkningen af jorden, for dyrene i stald og på hans egne marker, begyndte "den ny tids bonde".

I 1773 ser det ud, som om 1/6 af Bramdrups areal har været enge og fællesgræsning, 2/6 har været skov, og skov under nedlægning til agerland. 3/6 har været dyrket agerland. I alt var Bramdrup sogn på 1028 ha. og var et af de mindste sogne i Brusk herred.

Foruden gårdene hørte der 8-10 huse til byen. I 1855 havde sognet 19 gårde og 28 huse, heraf lå 9 gårde og 20 huse uden for byen.

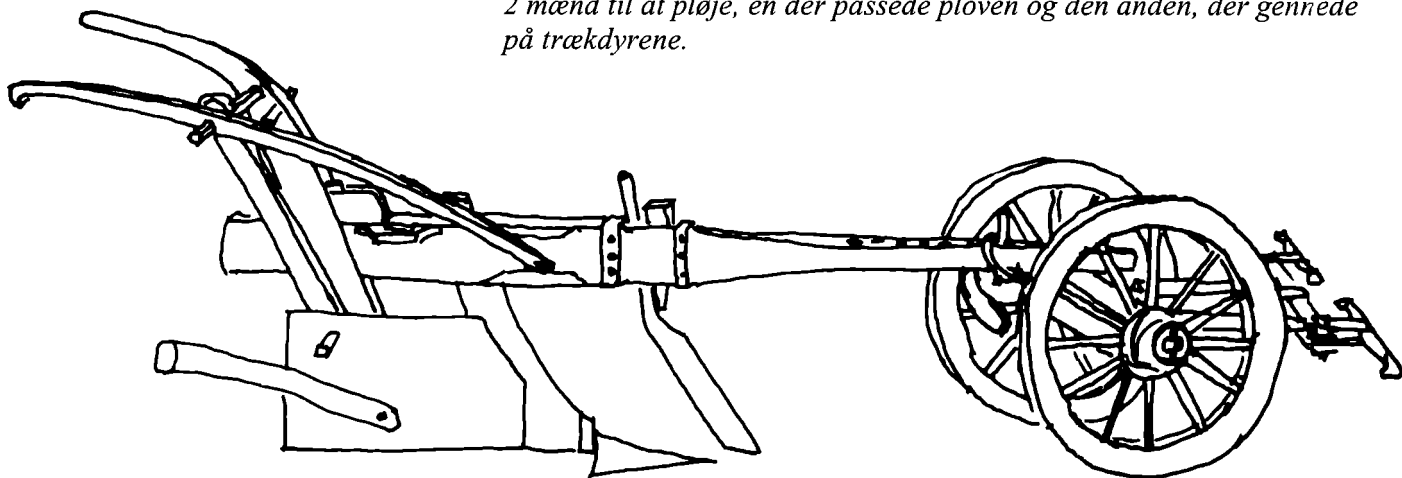
De første år efter udskiftningen har været krævede. Markerne skulle hegnes, ofte med nyplantede hegn af pil, tjørn, hassel, vilde æbletræer m.fl. Der skulle laves nye markveje, og gårdens huse og stalde skulle holdes vedlige eller udbygges. Ler- og sandgrave samt tørvemoser var stadig fælles, og præst og degn fik ofte vederlag for den jord, de tidligere havde dyrket. Man betalte afgift (skat) til Koldinghus i penge, så de større veje og broer kunne holdes i rimelig stand.

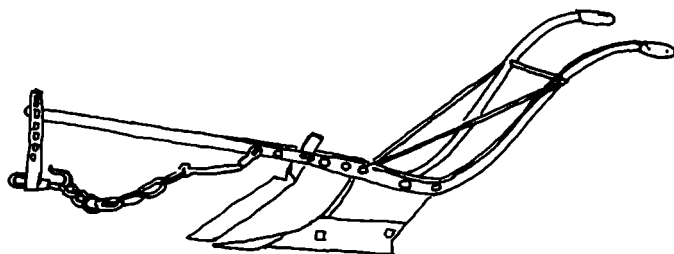
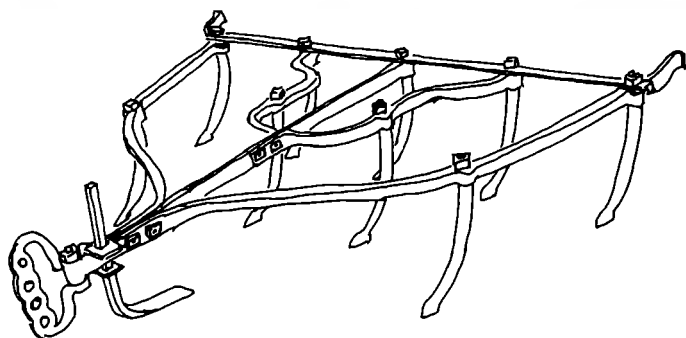
Med skoleloven af 1814 skulle alle børn mellem 7 og 14 år have undervisning, og man skulle finde frem til en lærer og en stue, der kunne bruges til undervisningen.

Bondens vigtigste redskab var hjulploven, som blev trukket af et par heste. Der gik ofte en dreng og ledte hestene, så bonden kunne passe ploven. Grøn-jord var tungest at pløje, og bagefter kom så harvningen og måske også tromlingen.

Omkring 1750 begyndte koppelbruget at blive almindeligt i Østjylland. Det gik i Bramdrup ud på, at bonden dyrkede sin jord i 4 vangeskift. På en mark såede han det første år byg, på en anden rug, på en tredje græs og på en fjerde havre eller boghvede. Derefter skiftede han hvert år mellem de fire afgrøder.

Her ses hjulploven, som kunne trækkes af okser eller heste. Der skulle 2 mænd til at pløje, en der passede ploven og den anden, der gennede på trækdyrene.

Til venstre en "svensk-harve" af jern og en svingplov, som kunne betjenes af bonden, samtidig med, at han styrede hestene.

Sidst i 1700-tallet fik hjulploven konkurrence af svingploven, som var bedre og lettere at pløje med og nemmere at vende med. Det kongelige Danske Landhusholdningsselskab blev stiftet i 1769, bl.a. med J. H. E. Bernstorff som en af de første præsidenter. Foreningen søgte bl.a. med foredrag og præmier at opmuntre landmændene til at prøve nye redskaber som plove og harver, at få dem til at plante levende hegn om de mange nye marker, og at få dem til at prøve nye driftsformer.

Gårdmand Anders Pedersen i Bramdrup fik i 1796 præmie, fordi han havde ryddet gamle træstubbe, og opgravet 16 tdr. agerbund af sandjord for at få en bedre dyrkbar markjord. Eric Rasmussen på Bramdruplundsgård fik også en præmie, og i 1824 fik oberst, gårdejer Poul Mathias Hviid fra Hvidsminde præmie for udbredelse af plove uden hjul.

Landbruget i 1800-tallet

Selvejerbevægelsen var stor på Bornholm, på Vestfyn, i Koldinghusdistriktet og i Vestjylland. Der var endnu ikke kredit- eller lånekasser. Først i 1786 fik man "Kreditkassen", der gav lån til 4% i 28 år. Man kunne låne $\frac{3}{4}$ af købesummen mod 1. prioritet i gård, besætning og bohave, og gårdejeren skulle sørge for brandforsikring.

Endnu i 1810 var fæstebønder helt eller delvist hoveripligtige. Men efterhånden begyndte hovedgårde at sælge jord, gårde og huse fra og ansatte lønnet medhjælp.

Det lykkedes for mange bønder at få en større kornhøst, end de før havde haft. De begyndte at bruge mere effektive redskaber og havde nu deres jord liggende omkring deres egen gård. Stort set alle landmænd havde både husdyrbrug, korn og græs.

Lige da korneksporten var ved at komme i gang, kom Danmark i krig med England 1807-1814. Korneksporten gik i stå, og landmændene var sat tilbage. De, der regnede sig mest for at være kvægbruger eller havde lyst til svineavl, havde også vanskeligheder. Dyrene var ikke fremavlede til at skulle give mælk med høj fedtprocent eller kød og flæsk, der kunne sælges i fersk eller røget tilstand, og mejerier og slagterier var ikke opfundet endnu.

Først midt i 1800-tallet skete de sidste delinger og udflytninger i Bramdrup. Øst for skoven kom Bøgelund, Sønderkovgård og Meyersminde, og mod vest og syd kom Rodbjerggård, Mariesminde, Drejnsbjerggård og Sønderholm. Bramdrupgård blev så sent som i 1859 flyttet til sin nuværende plads på Kirkely.

Dræning og mergling

Det var almindeligt at bruge åbne grøfter med stenpakning i til at lede overflødigt vand væk fra markerne. Først i 1860erne begyndte dræningen, der forudsatte, at der var en teglovn tæt på, så man kunne lægge drænrør af ler i grøfterne, og at der var mulighed for at aflede vandet. I 1929 var en fjerdedel af landet drænet.

Vandet i jorden trængte ind mellem rørene. Det tynde drænrør var 1½ tomme i diameter. Det nederste rør havde en diameter på 2½ tomme, og den type blev almindelig brugt, indtil man gik over til plastkrør.

Jorden kunne have kalktrang, dvs. at dyrkningsjorden var udvasket for kalk, så den blev "sur". Bakteriefloraen ændredes, så planterne ikke trivedes. Man forbedrer jorden ved at tilføre mergel, som består af lige dele ler og kalk. Ler øger jordens evne til at binde vand, og næringsstoffer og kalk bevarer et basisk miljø og fremmer derved forrådnelsesprocessen. Hedeselskabet anbefalede at tilføre op til 35 tons mergel pr. hektar.

Der har været gravet mergel øst for Vejlevej på Rugagergårds jord, antagelig sidst i 1800-tallet. Der var en mindre grav lige ved vejen og 3-400 m. mod nordøst en større på 10 m. i diameter og med en dybde på 4 m. Når der ikke mere skulle graves mergel, fyldte man hullet op med alt muligt affald og

skrammel, og på et tidspunkt kunne jorden dyrkes igen.

Jorden kunne savne fosforsyre, men det mente man, at et udvidet sædskifte kunne hjælpe på, 1. år med blandkorn, 2. rodfrugter, 3. byg, 4. staldfoder, 5. rug, 6. havre eller boghvede, 7. og 8. år kløver og græs.

Egtvedbanen blev anlagt i 1898 netop for at kunne transportere mergel, og transportere husdyr, foder, tørv samt personer og også for at kunne fragte chilesalpeter og senere kvælstofgødning fra Kolding havn til oplandets gårdmænd.

Befolkningstal

Arkæologer, etnografer og statistikere ville gerne fortælle os, hvor mange der levede i Danmark og i Bramdrup omkring år 0 eller år 1000, hvis de kunne. Måske har der boet omkring 500.000 mennesker i Danmark i den sidste del af jernalderen. Omkring år 1250 er antallet steget til en hel million. Men fødevarekriser og omfattende epidemier i 1300-1600-tallet sænkede igen befolkningstallet, så først hen i 1700-tallet nåede tallet op på en million igen. I 1801 var der 20-29 indbyggere pr. km² i Brusk Herred.

Omkring år 1500 var der foruden gårdene kun få huse i landsbyen. Beregninger har vist, at der i Jylland omkring 1680 var 52 huse pr. 100 gårde, dvs. 5-6 huse for hver 10-12 gårde. Ofte hørte der noget jord til husene, så de blev til en slags husmandsbrug.

Før folketællingerne blev indført, var det præsterne, der i kirkebogen holdt "mandtal" på folk, både hvem der blev født, døbt, konfirmeret, gift og døde. Hos præsten fik centraladministrationen oplysninger om de, der skulle udskrives til militærtjeneste, om epidemier og lignende.

I 1769, 4 år efter krongodssalget og den begyndende udskiftning gjorde man de første erfaringer med at lave en dansk folketælling, men det drejede sig kun om en sammentælling uden navne. I 1787-folketællingen, der blev gennemført i februar 1787, er alle husstande og alle personer i sognet anført med navn, stilling, alder og ægtestand.

I alt er 148 personer talt op. Den yngste er 1 år, og den ældste er 89, født i 1698. En bondefamilie består efter listen af bonden, husmoder (hans kone),

børnene og evt. plejebørn, tjenestefolk, aftægtsfolk. Der er nævnt en person med erhverv ”national soldat”. Nogle er ”husmænd” og går i dagleje, andre ”nyder almisse” af sognet. En er skomager, en er hjulmand, en er væverske, en er skoleholder, en er byens smed og en er byens hyrde.

Hvis en familiefar, eller mor dør, ses det tydeligt, at den tilbagelevende hurtigt gifter sig igen, så familiens og gårdens liv kunne gå videre. Tjenestefolk var unge fra 12-14 års alderen og opefter. En del tjenestefolk forblev ugifte hele deres liv.

En mand hed f.eks. Lauge Poulssøn, og fik han sammen med sin kone den først fødte søn, kom denne til at hedde Poul Laugesøn. Fik de en datter, fik hun måske navnet Kirsten og kom så til at hedde Kirsten Laugesdatter. Lauges kone beholdt sit døbenavn, det var Karen Christensdatter Ravn, og overtog ikke sin mands navn. Kun de børn, der boede hjemme, er med i folketællingen. En ung pige eller en ung karl kan være ude at tjene på en anden gård og blev så talt med der. En karl/søn kan også være inde og springe soldat og talte så med ved regimentet.

Præsten boede ikke i Bramdrup, men i Paaby Præstegård i Harte og er derfor ikke opført i Bramdrup.

Ankershus bebos af en bonde og husmand, hans kone og en tjenestedreng. Ankershus er ikke med i tællingen i 1801, fordi stedet hører til Kolding. Fra listens nr. 120 til nr. 145 er der opført nogle beboere som boende i ”Huuse-Bramdrup skov”. Det kan være på Bramdruplund, skovfogedhuset, huse og ejendomme på nuværende Skovæblevej, samt ved landsbyens gadejord.

I 1801-folketællingen, der er optegnet den 19. februar 1801, er der tilfældigvis også i alt 148 personer. I 1845 er tallet steget til 316 personer. Fra 1925 er folketællinger sket hvert 5. år, indtil vi i 1969 fik CPR-registret.

Glimt fra klimaets ændringer

Fra o. år 800 til 1100 var temperaturen i Danmark sommer og vinter et par grader højere, end den er nu o. år 2000. Det var den gang, vikingerne sejlede i åbne både til Island, Grønland og Nordamerika. Men omkring 1315-1850 faldt temperaturen så meget, at man taler om ”den lille istid”. Allerede under Olaf Hunger, konge fra 1086-1095 var høsten slået

fejl i 8 år i træk. I 1315 kom der regn i flere måneder, så jordlag skyllede væk, og man intet kunne høste. Landbefolkningen tænkte kun et år fremad, og nu kunne de hverken få føden eller betale skat til konge og kirke.

I 1400-1800 årene kom der store temperatursvingninger, storme, alt for meget vand eller intet vand. I år 1600 eksploderede vulkanen Huanyaputina i Sydamerika og sendte vulkansk aske op i luftlagene over hele jorden. Solen kunne ikke skinne igennem, og folk troede i et par år, at undergangen var nær. Op gennem 1700-årene var det tørt, koldt eller regnfuldt. I 1816 kom der igen vulkanudbrud, i 1816/17 kom 2 vintre lige efter hinanden, ingen sommer, ingen høst.

Nu i 2009 kan man læse om den historiske udvikling af klimaet, men vi taler også med hinanden om isvintrene i 1943-44 og 47, om de store oversvømmelser ved den nordjyske kyst, om orkanen i 1999 og om høstudbyttet i 2008. Den måde har man husket på gennem hundreder af år. ”Mands minde” kender de fleste til, selv om vi ved, at den officielle statistik er til rådighed nu.

I England har professor Dennis Weehler fra universitetet i Sunderland fra 1998 til 2009 samlet og registreret oplysninger fra 5000 skibes logbøger fra England, Spanien og Holland. Han undersøger, hvad søfolkene har registreret om vejret, vinden, nedbør, temperatur fra 1950-1850.

I Danmark har man målinger af vejr, vind, tryk og nedbør på land fra midt i 1800 tallet, og vi fik Meteorologisk Institut i 1872.

Gårde og ejendomme

Af Jørgen Kristensen, Hanne Hagedorn og Helga Steffensen

I 1765, næsten 200 år før luftfotografiet på s. 45 blev taget, havde bønderne i Bramdrup købt deres gårde, og de nåede i 1780 til enighed om, hvordan de ville fordele landsbyens jord, og udskiftningen kunne endelig begynde.

Det var en forandring, som gårdmændene på de 3 udflyttede gårde, Mølgård (senere Hvidsminde), Bramdruplundsgård og Petersbjerggård mærkede på en særlig måde. De 3 gårdejere placerede deres gårde på de nye arealer øst for skoven på en hensigtsmæssig måde for det daglige og årlige arbejde med jord og dyr. Samtidig kom de ved denne udflytning til at fjerne sig fra det ældgamle landsbyfællesskab i Bramdrup.

Landsbyens øvrige gårdmænd blev boende på deres gårde i byen. De 70-80 smalle jordstykker, som hver bonde havde haft ud over hele sognet, blev nu arealmæssigt lagt sammen til 2-3 større marker, som kom til at danne en gårds matrikel. Dertil kom så gårdens eng og mosestykker, skoven, samt den toft, gården lå på.

Hver gårdmand skulle nu håndtere sine nye store

Til venstre ses sprøjtehuset, karetmagerens værksted og beboelse samt lidt af Forsamlingshuset. På marken, som er den østlige del af Bramdrupgårds toft, er ældreboligerne "Toften" bygget.

marker, hegningen af dem og sørge for markveje ud til dem. Fra 1765, hvor gårdmændene købte deres gårde, var der nu gået en snes år, og der havde været mange praktiske forhold at tage stilling på og nok også at bruge penge på.

En gård blev kaldt med gårdejerens navn, f.eks. Morten Knudsens gård (senere Kringsgård) eller Peter Adsbøls gård (Petersbjerggård). Der blev dengang sjældent brugt et gårdsnavn, som f.eks. Lindegård eller Birkedal. Det skyldtes også, at vejene ikke havde navne og parcellerne ikke numre, og når man brugte gårdmandens navn, vidste alle, hvem det var, og hvor han boede.

På siderne 28 og 36-39 viste vi med tekst, fotos og optegning af grundplan, hvordan den gamle Anneksgård var indrettet. I princippet lignede de øvrige gårdes indretning dengang Anneksgårds. Men både Anneksgård og de fleste andre gårdes tid "løb ud", både fordi gårdene var for gamle eller for små, eller fordi der ingen arvinger var, eller fordi landbrugets ændring og landsbyens overgang til forstadsbebyggelse for Kolding "krævede" det.

De levende hegn blev synlige i landskabet i 1900 tallet. Her på Kringsgårds jord har et egetræ fået lov at gro og udvikle sig frit.

Luftfotografiet af landsbyen Bramdrup set fra syd og fotograferet af Sylvest Jensen i 1955.

Øverst i billedet ses Vejlevej med vejtræer, Rugagergård, Marie Boysens hus og Drejnsbjerggård. Vejen, der går parallelt med fotoets overkant er Gl. Landevej, hvor Lindegård ses.

Fra venstre kommer Bramdrupvej og får Bramdrupgård på venstre side, så kirkegården med kapellet, kirken og til venstre Bramdrupgårds fodermesterhus og Maren Rotkærs hus ved Nørregyde. Lidt oppe af Nørregyde begynder den gamle Fæledvej, og Kristensens gård ligger på hjørnet af den og Nørregyde.

Over for kirken ligger smedens huse. Syd for smeden ligger den gamle skole og lærerboligen.

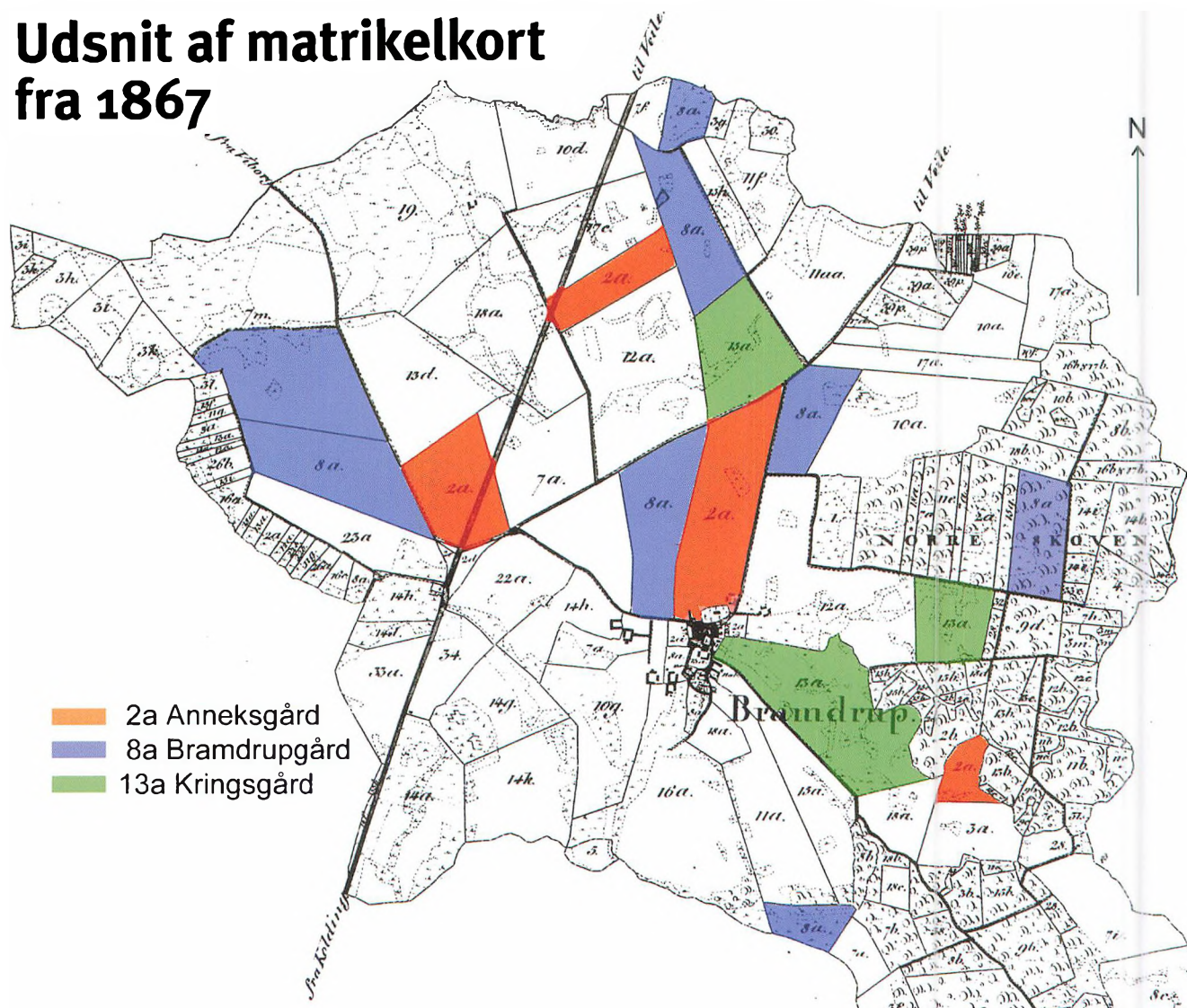
Syd for kapellet ligger Forsamlingshuset og overfor det hjulerens vinkelformede ejendom. Syd for hjulerens hus gemmer smededammen sig bag træerne. Den store gård er Kringsgård. Gården i forgrunden er Julia-nelyst, mod NØ ses et moderne hus bygget som aftægtshus af gårdejer Lauge Siedelmann.

Det er Bramdrupskovvej til højre og en markvej midt ud af billedet. Helt til venstre nederst ses Hans Hansens markhus "Masillesborg", og nord for det ses Mette Maries hus.

I landskabet er der ganske få levende hegn og kun større træer ved gårdene. Markerne ses som store flader, så langt øjet rækker.

Det er godt 50 år siden, at dette foto blev taget. De efterfølgende 20 år ændrede landsbyen, landskabet, landbruget og erhvervene i området fuldstændigt.

Udsnit af matrikelkort fra 1867

- 2a Anneksgård
- 8a Bramdrupgård
- 13a Kringsgård

I tiden op mod 1800-tallet blev de nye matrikelnumre almindelige. Som eksempler herpå viser vi på kortudsnittet s. 48, hvordan Anneksgårds, Bramdrupgårds og Kringsgårds jorder kom til at ligge efter 1780 og med de nye matrikelnumre.

Karl Rønning lavede omkring 1950-52 optegnelser for Harte- Bramdrup kommune ang. forsikring og ejendomsskyld af gårde og huse. Her vises, hvordan Hans Hansens og Hans Siedelmanss matrikler, hartkorn, forsikring og ejendomsskyld så ud i 1950:

Hans Hansen, nr. 274
 Matr. nr. 2a, 8a, 10a, 15k, 16f, 16k, 18g, 39n, 8b, 8g, 11n.
 Hartkorn: 10 Td. 5 Skp. 2 Fdk. 11/4 Alb.
 Forsikring 131.460 kr.

I alt 82.5568 m² til 111.800,00
 Træbestand 3600.
 Ejendomsskyld 200.000 kr.

Hans Siedelmann nr. 285
 17 matr. nr.
 Hartkorn: 5 Td. 7 Skp. 3Fdk. 1 Alb. Skovskyld 2 Fd.
 ½ Alb.
 Forsikring 150.900 kr.
 I alt 49.1225 m² til 82.000,00
 Træbestand 1.800
 Ejendomsskyld 146.700 kr.

Vi har lavet to skemaer på s. 49 og 50, hvor vi på det første nævner de gårde og ejendomme, der er helt væk nu i 2009, og på side 48 nævnes, hvilke gårde og ejendomme, der ses endnu, men som er overgået til anden brug end landbrug.

Gårde og ejendomme	Fra	Helt væk !
Anneksgård	1550	ca. 1903
Bakkegård	1680	ca. 1965
Bramdruplundsgård	1780	ca. 1810
Damhus	1822	1965
Drejensbjerggård	1867	2001
Enghavegård	1680	1965 / 1990
Havgrenegård	1790	2000
Højbo	1854	ca. 1980
Kirstinelyst 1.	1670	1850
Kirstinelyst 2.	1851	1925
Kristensens gård	1844	ca. 1975
Mariesminde	1863	2003
Meyersminde	1852	ca. 1952
Nygård	1830	1903
Petersbjerggård	1780	1962
Petersminde	1830	1998
R. Nissens ejendom	1820	ca. 1960
Rodbjerggård	1867	2003
Rugagergård	1863	1995
Rønningsminde	1680	1973
Sønderholm	1860	1964
Sørines hus	1800	ca. 1940
Tækkemanden	1865	ca. 1960
Winterbergsminde	1950	ca. 2006

Gårde og ejendomme	Fra ca.	Anden brug nu.
Alfredsminde	1860	beboelse
Bakkegårds stuehus	1821	beboelse
Bakkely	1860	beboelse
Birkedal	1861	beboelse + erhverv
Bramdruplund	1686	beboelse
Bramdrupgård	1859	beboelse
Brendel	1902	beboelse
Bøgelund	1861	Rideskole m. v.
De Places ejendom	1861	beboelse
Engelbrechts	1854	beboelse
Engvang	1916	beboelse
Holst ejendom	1820	beboelse
Hvidsminde	1780	erhverv
Højgård	1800	institutioner
Julianelyst	1861	erhverv
Kringsgård	1680	beboelse + erhverv
Lauenborg	1858	beboelse
Lindegård	1882	beboelse
Lynings ejendom	1947	beboelse
Nims ejendom	1830	beboelse
Nørreskovgård	1850	beboelse + Kolding Kommune
Paabyvej 22	1890	beboelse + erhverv
Solvang	1845	Schæferhunde klub
Sønderskovgård	1851	beboelse
Vejlevej 304	1870	beboelse

Gårdmændene har vidst, når der var et stykke jord til salg eller leje hos en af de andre. Man kunne også mageskifte, så to eller flere gårdes jorder kom til at ligge hensigtsmæssigt. Alle handlerne skulle tinglyses, og matriklerne blev vurderet, så ejendomsskylden kunne ansættes.

Ind imellem har der været ”gårdslagtere”, som har erhvervet en gård billigt og solgt den hurtigt igen med fortjeneste. Køberen skulle være af en særlig

støbning for at komme igennem de første svære år, før gården begyndte at gå, så der var rimelig balance mellem indtægter og udgifter. Gik det ikke, kom gården til salg igen eller på tvangsauktion.

Så sent som i 1947 talte man i sognerådet om, at der kunne laves flere husmandssteder, f.eks ved Fæledvej. Kun Lynings ejendom på Bakketoppen nåede at blive bygget, før Harte-Bramdrup Kommune ændrede planerne.

Hvor mange år kunne gårdmanden og hans kone blive ved med arbejdet på gården? Slog kræfterne til? Var der råd til nye maskiner eller til fremmed hjælp? Var der nogen til at føre ejendommen videre? Eller skulle man sælge? Gården Sønderholm blev solgt til parcelhusbyggeri i 1964. Fotoet viser Sønderholms ejere, Karl og Olga Thomsen, der kører havre hjem i 1960. I baggrunden ses Bakkegård og Enghavegård.

På de næste sider fortælles – som eksempel på gårdenes historie, som de er beskrevet på CD-en bag i bogen – om hvordan ”Kringsgård” er kommet gennem ejerskifter, ned- og opgange, og hvordan gårdens bygninger efter 1977 har fundet nye anvendelser som domicil for liberale erhverv.

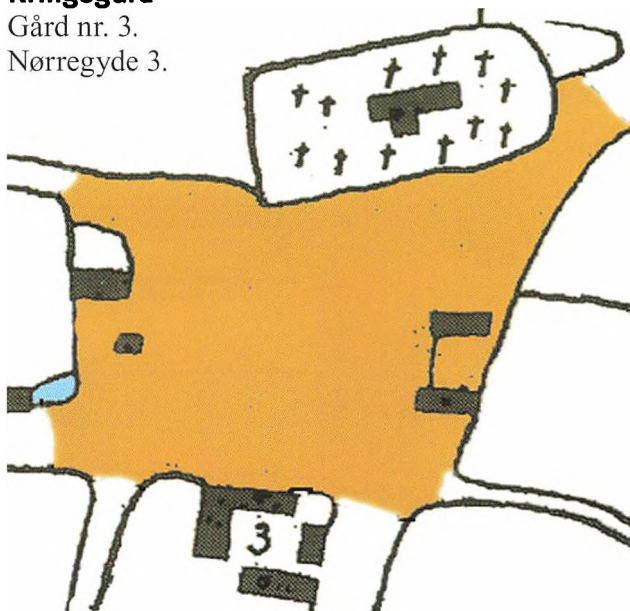
Gårde og ejendomme i Bramdrup Sogn har vi delt op i 6 grupper:

1. Gårdene i den gamle landsby i 1780.
2. Gårdene på Vestermarken.
3. Gårde og huse mod nord
4. Gårde og huse øst for skoven.
5. Gårde og huse nær Vejlevej
6. De seks gårde i Bramdrup op mod år 2009.

Ved nogle af beskrivelserne står en rød plet. Hvis vi har fået et skøde, en slægtstavle, et dræningskort eller noget andet særligt, så bliver det opbevaret på Stadsarkivet i en særlig ”Bramdrupdam-mappe”, som man kan få adgang til på Stadsarkivets læsesal. Bemærkningen ”se nærmere” er en henvisning til levnedbeskrivelser, som ligeledes kan ses på Stadsarkivets læsesal.

Kringsgård

Gård nr. 3.
Nørregyde 3.

I 1773 var ejeren af Kringsgård Morten Jensen. Han var gift med Mette Thuesdatter og døde i 1781, 65 år gammel. Mette giftede sig samme år med Morten Knudsen, som i folketællingen 1787 var 39 år,

hun var da 54 år. Hendes 4 børn var Jens Mortensen (23), Thue (17), Dorthe (25) og Boel (17).

I folketællingen 1801 er Morten Knudsen 55 år og Mette Thuedatter 67, Jens 35 og Bodil (Boel) 29. Dorthe Mortensdatter er 38 år og betegnes som "gift", men manden er ikke nævnt, kun børnene, Hans 7, Mette 5 og Else 3, alle Gregersen som fade-rens navn.

På gård nr. 4, nabogården og senere Julianelyst, var Jens Gregersen ejer i 1773, men han døde i 1776, og hans enke Mette Kirstine Pedersdatter giftede sig med ungkarl Hans Hansen Maug fra Anneksgården. Sønnen af Jens Gregersen, Gregers Jensen, ses ikke på 1787-tællingen. Hans enke bor i sit fødehjem, fordi hendes svigermor gifter sig igen.

Ved "Brandtaxationsforretningen" i 1896 er Morten Knudsen 50 år, gårdejer og sognefoged. Gården takseres som den 1. af gårdene og kaldes "Jensgård" – måske efter den afdøde Morten Jensen?

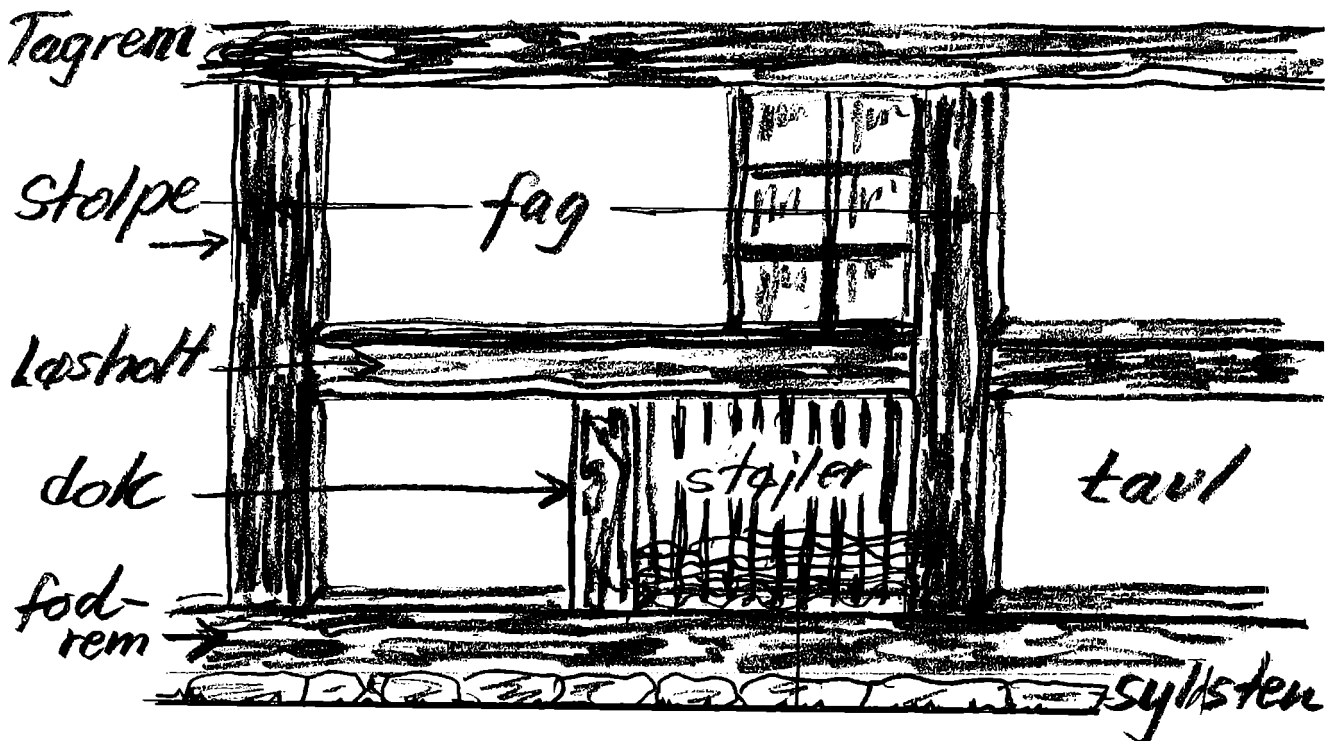
Gården ejes i 1800 af Poul Raun. Den havde 4 fag huslænger bindingsværk, en stor del bovede vægge

og samt en del vindlede tavler stoppet med ler. Stuehuset lå i syd og havde kostald i den venstre ende.

Raun afstod i 1825/26 gården til sin svigersøn Hans Kreng. Han afstod i 1849 gården til sin søn Poul Hansen Kreng. Han byggede det nye stuehus i 1851 (men på gavlen står 1852). Han døde i 1852 og enken i 1853.

Kringsgård kom på auktion i 1853 og blev købt af hestehandler J. Pedersen, Nr. Bjert. Han solgte den i 1870 til Kristian Lorens Jørgensen fra Skartved. Han byggede det søndre hus, kostalden m.v. Kr. Jørgensen (1840-1919) var gift med Marie Katrine Straarup (1837-1888). Han havde været sognefoged i Agtrup og blev Ridder af Dannebrog. Han afstod gården i 1902 til sin søn Kristian Lauritsen Jørgensen.

Kristian Jørgensen (1867-1942) var gift med Oline Rasmussen (1874-1924). Olines søster Marie var gift med lærer Niels Anton Eriksen i Bramdrup. Kristian Jørgensen blev sognefoged i Harte-Bramdrup Kommune. Kristian Jørgensen var den første, der havde bil i sognet (1915), og han var også aktiv i skytteforeningen.

Når sylden var lagt, kunne fodremmen lægges, stolperne rejses og tagremmen m.v. monteres. Det var tømrerarbejde, og der gik meget reelt træ til. I mellemrummene, tavlene, pressede man tynde kæppe lodret ind og omvendt, dvs. vindlede dem med snoede halmbånd og pressede det godt sammen. Så blev der hentet godt ler, der blev mast ind i halmen og dækkede den ude og inde i niveau med bjælkerne. Når leret var tørt, kalkede man tavlene. Bindingsværket blev malet med kønrøg. Gavlene vindlede man kun, så luften kunne komme ind og ud.

Han solgte i 1922 gården til Lauge Sidelmann, og købte så Vejlevej 345, hvor han og Oline og deres 2 døtre Anna og Katrine flyttede ind. Oline døde i 1924 og han i 1942.

Lauge Sidelmann (1882-1948) og Mariane (1884-1918) kom fra Ramme ved Lemvig. Mariane var ikke rask og døde af tuberkulose i 1918 fra mand og to små drenge, Peter og Hans. Hendes søster var gift med lærer Jens Kristian Kristensen. Lauge giftede sig 2. gang med Astrid fra Svendborgkanten. Lauge var en dygtig landmand. Han fik jorden drænet. Han var desuden tømreruddannet og kunne efter en brand i 1943 selv lave en del af tømrerarbejdet med træ fra egen skov.

Kartoflerne er kommet i sække, så de er parat til salg i Kolding. Kusken modtages af gårdhunden. 1937.

Karlen Jens Ravn har et fuldt læs sukkerroer og er på vej til saftstationen ved havnen. Han kunne nå to ture med sukkerroer pr . dag som regel i en 14 dages tid. 1937.

Brand på Kringsgård i 1943 som følge af lynnedslag

Folk kom ud fra huse og gårde. Man kunne se og lugte, at brandstedet måtte være et sted i landsbyen ved kirken. Telefonen kunne ikke bruges, og det viste sig senere, at lynet også var slået ned i telefoncentralen på Bramdrupvej. En ung karl, Arne Smed Hansen, spurtede straks af sted ind ad Vejlevej, så han kunne ringe efter brandvæsenet fra et Kolding-nummer.

Mange mænd gik i gang med at få slanger lagt ud til de to damme og til Rønning Mose. Branden havde godt fat i udbygningerne, mens stuehuset blev reddet. Under branden hentede lærer Kristensens kone alt, hvad de havde af tæpper og dyner og lagde dem på hække og buske og pøsede vand på. Ilden sprang heldigvis ikke over til den stråtækte skole.

Alle, der havde hjulpet med slukning og oprydning, fik erkendtligheder af Lauge Siedelmann, og alle blev husket.

Den gamle Peter de Place måtte hente så mange tagsten, han ville. De ligger stadig på huset på Sønderholmsvej. Flere hentede sække med korn, der havde fået røg og vand, men stadig kunne bruges til foder.

Murermester Chr. Thomsen byggede længerne op igen, og genopbygningen var færdig, så man kunne indvie byggerne i 1944.

De to sønner giftede sig med to søstre fra Lolland. Peter Sidelmann købte gård i Vamdrup, og hans søn, der har den i 2009, arvede også Hans og Ingrid Sidelmann, fordi de ikke havde arvinger. Hans Sidelmann overtog "Kringsgård" sammen med sin kone Ingrid i 1946. Lauge byggede et aftægtshus nord for "Julianelyst", men døde, før det var færdigt. Derefter boede Astrid der alene, indtil hun i sine sidste år flyttede ind på plejehjemmet "Solgården" i Harte.

Hans og Ingrid Sidelmann deltog begge i byens liv. Hans blev medlem af sognerådet og senere sognerådsformand i flere perioder frem til kommunesammenlægningen i 1970.

Gårdens jord blev solgt til udstykning o. 1970, men bygningerne blev liggende med den store have mod øst og en lille toft mod vest. Hans Sidelmann beholdt skoven, men i 1977 blev bygningerne solgt.

Hans Sidelmann byggede hus på Gyden med fin udsigt over tunneldalen med Trolldhedestien. Der boede de i nogle år, indtil de flyttede hen i det mindre, røde hus på Nørregyde 2, som egentlig var bygget som daglejerhus. Her fik de et par år sammen, inden Ingrid døde. Hans Sidelmann blev boende i huset og fortsatte helt op i firserne med at fælde træ i sin skov. Han levede fra 1913 til 1996, Ingrid til 1995. Deres urner er nedsat i familiegravstedet på Bramdrup Kirkegård. Ingen af dem ønskede, at der skulle sættes en sten med deres navne.

Ung karl på Kringsgård i 1936/37

Niels Lauridsen fortæller:

Niels Lauritsen er født i Alminde i 1920. Hans forældre købte gården "Sandbjerghavn" i Harte Sogn, og der voksede han op som nr. 4 i en søskendeflok på 6. De gik alle i Sandbjerg Skole, og da Niels blev konfirmeret og var færdig med skolen, hjalp han til i et par år hjemme.

1. november 1936 kom han i sin første plads. Den eftersommer havde han klaret sig fint i ringridningen og blev "kronprins". Det var måske ved den lej-

lighed, at han hørte, at Lauge Sidelmann søgte en ung karl. Niels' far ringede, og de blev bedt om at komme til Kringsgård om aftenen. De hørte om pladsen, hvor Niels også skulle malke det antal køer, der var ud over 16. Han ville også få en god løn. Da de gik, gav Sidelmann Niels en to-krone som "fæstepenge".

Der var 2 karlekamre i den ene ende af hestestalden. Vinteren blev streng og begyndte tidligt. Om natten var dynerne helt stive af ånden, der frøs til is! Sidelmann skulle stille med mandskab og skovle ved kommunens snerydning, det blev til 3 mand i 31 arbejdsdage! De skulle også skovle på gården særlig for pigen, der 2 gange om dagen skulle hen til hønsehuset, der lå 100 m væk. Hun havde varmt vand med til hønseenes frosne vandbeholder.

På Kringsgård havde de et par år før fået vandværksvand. Hver anden lørdag blev der fyret op, så karlene kunne få et varmt bad hver inden for 1 time. Det var pigen, der fyrede op! Til daglig vaskede karlene sig med koldt vand i et vandfad i hestestalden morgen og aften. Karlene stod op kl. 6 og ordnede hestenes foder eller malkede. Kl. 7 var der morgenmad, inden dagens andre arbejder gik i gang. Kl. 12 samledes man til middagsmaden, og de fik en god kost. Et lille hvil og kl. 12.55 kunne de tage en kop kaffe med kage til, og så var der aftensmaden kl. 19 at se hen til. Om sommeraftenerne fik de altid tykmælk i små skåle. Når de havde været til bal lørdag aften, kunne de også gå ind i køkkenet og tage deres tykmælk.

Markarbejdet foregik med heste. Gården havde 2 hingste og som regel så mange heste, at de kunne køre med 3 spand.

Kringsgård ca. 1980.

Kringsgård som erhvervsvirksomhed

I 1977 købte Jacob Jonny Johannesen (fremover John Johannesen) Kringsgården af Hans Sidelmann. Bygningerne indrettedes således: Stuehuset blev indrettet til kontorer. Halvdelen af stalden mod syd blev også indrettet til kontorer, mens resten blev lager. Maskinhuset (den store lade modsat stuehuset) indrettedes også som lager. Stalden mod nord indrettedes som kontor. Disse kontorer bruges stadig af firmaet "Mens Fashion" A/S, ejet af John Johannesen.

Laden og stalden var i forskellige røde mursten og farver. Den nye ejer malede alle gårdens bygninger hvide, selv om bygningerne var fredede. Det kostede ham 10.000 kr. i bøde. Gården virker som en pæn helhed.

Fra 1983 blev stuehuset brugt som privatbolig af John Johannesen og hans to sønner Henrik og Carsten. Huset var på dette tidspunkt endnu ikke restaureret. Samtidig blev stalden mod syd lejet ud til tøjfirmaet "Transfer".

I 1985 begyndte en restaurering af stuehuset, og Tove og Peter Voidemann flyttede ind. De fraflyttede igen gården i 1992, hvorefter den udlejedes til nogle unge mennesker, heriblandt smykkedesigneren Charlotte Lynggård.

I 1994 flyttede Henrik Johannesen igen ind på Kringsgård, i 1996 kom Henriks kone Marianne Bøgvad til. I 1997 blev deres søn Philip født, og nu satte John Johannesen termovinduer i hele stuehuset, så det førstefødte barnebarn ikke skulle få træk! I 1998 kommer lillebror Oliver til verden.

Den 1. november 2000 opstod der ild i en pejs, hvorved hele stuehuset blev røgskadet. Desuden var der store brandskader i 2 stuer og i et pulterkammer på 1. sal. Ingen personer kommer noget til, da røgalarmer vækker familien. Der blev derefter givet tilladelse til at sætte 5 dobbeltdøre i stuehuset ud mod haven samt ovenlysvinduer i hele stuehusets længde. I forbindelse med istandsættelsen blev der indlagt fjernvarme i stedet for oliefyr.

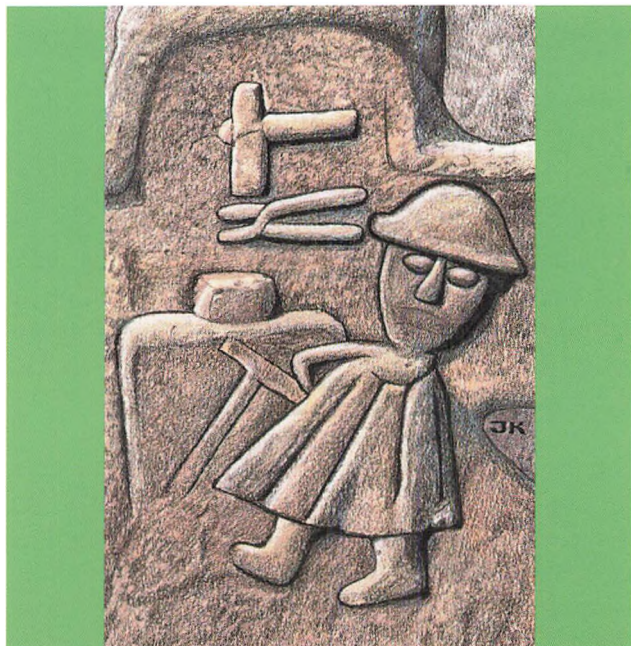
I 2001 blev marken omkring stuehus og stald mod syd inddraget til have, og i december 2001 overtog Henrik og Marianne Johannesen gården. Henrik og Marianne fik to børn mere, Victor og William i henholdsvis 2003 og 2005.

I 2004 fik den nordlige fløj, den tidligere grisesti, nye tagsten, i 2005 blev maskinhuset renoveret og endelig er laden i 2007 indrettet til kontor og virksomhedslokaler.

Landsbysmeden og karetmageren

Af Jørgen Kristensen, Edith Jørgensen og Edith Bjarnhoff

Hvor der har ligget en samling gårde og huse i en landsby, har der i århundreder været en smed. Redskaber og ting af jern tog smeden sig af. Han var den eneste håndværker, der var brug for i hver landsby og på hver herregård. Smeden havde magt over essen med det glødende jern, han kunne "den sorte kunst".

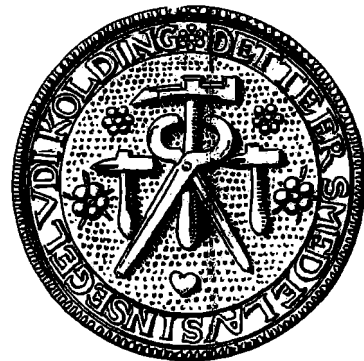
Romansk gravsten af granit fra Vinderslev kirke ved Viborg. Tegning Jørgen Kraglund. Med tilladelse af "Skalk".

Bønderne ejede ofte smedjen og lejede den til smeden, som så fik en vis løn for at smede for hver gård. Der hørte ofte en jordlod med til smedjen, og smedens dyr blev passet ude på overdrevet sammen med landsbyens dyr. Til gengæld skulle smeden give en hånd med i høsten.

Når en karl blev sendt til smeden for at få skoet heste eller andet, havde han jern med og mad til hele dagen til sig selv og til smeden, men ikke til smedens kone og børn. Karlen skulle trække i blæsebælgen eller slå med forhammeren.

En dygtig smed kunne lave redskaber, vogne og maskiner og kunne sælge det vidt omkring. Andre smede kunne reparere folks ure og bøsser. I 1910-20 kunne man købe sin symaskine og sin cykel hos smeden.

Smeden kunne også ofte lidt dyrlægearbejde som hestekure, åreladning og kupering, ligesom han også kunne trække en tand ud hos mennesker!

Smedelavet i Kolding blev stiftet i 1582. Christian 4. berømmede de "gode Kolding-knive", som var lavet af Hans Vappen og sønner i 1620. I 1671 var der 29 smedemestre i Kolding. I 1946 var der 16 mestre. Den nye næringslov fra 1862 ophævede lavsforpligtelserne. I 1896 dannedes Kolding Smedemesterforening.

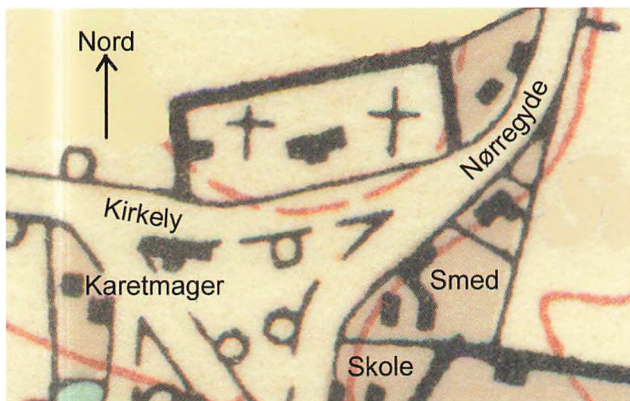
Smeden i Rådvad – og smedeengen ved Birkedal

I 1867 skal der have været en smedje i Rådvad på Egtvedvej, der dengang var en markvej, ca. 300 m fra Sonebjerg. I det vestligste af Bramdrups jorder har matr. nr. 3 i, nord og vest for Birkedal, været kaldt "Smedeeng" o. 1793. Har den mon hørt til Rådvad, Harte eller måske til en smedje i Bramdrupdam? På Donsvej 1, matr. 2e, som er bygget af Hans Thuesen i 1858, boede der derefter en smed. Men vi ved ikke noget om ham, og de efterfølgende på ejendommen var ikke smede. Fra 1947-59 boede blikkenslager Gildsig der. Fabrikant Høyer havde derefter sin virksomhed med rustfri stål der.

Smedjen i Bramdrup

Det ældste, vi har fundet om smeden i Bramdrup, er fra 3. marts 1666, hvor der er bryllup i Bramdrup, og hvor smeden fik en "løs propning" i låret, d.v.s. et skud med løst krudt. Det er P. Eliassen, der i Vejle amts Årbog 1914 refererer dette fra Brusk Herreds Tingbog. Man kan tænke sig, at såvel smeden som ham med geværet har fået en bøde eller nogle dage i hullet!

Fra den første folketælling i Danmark i 1787 ved vi, at Bramdrup har smeden Peder Mortensen på 52 år. Han er gift med Else Marie Jensdatter på 54, og de har sønnen Jens Morten Pedersen på 18. Ved folketællingen i 1801 er smeden Jens Christensen, 35, gift med Maren Andersdatter, 36, og de har datteren Karen Jensdatter på 4 år. Han er "husmand uden jord og smed".

På det lille kort fra 1773 kan ses en lille husmarke-ring ved dammen ved landsbyens "gadeplads". Det må være smedjen. Også på kort fra 1887 ses denne placering, og der står "Smedje". Smedelodden lå indtil o. 1814 ca. 300 m. øst for kirken på nordsiden af Fælledvej. Arealet har været 6-7 tdr. land. Jordstykket overgik så til lærerens landbrug som en del af hans løn og blev betegnet som "Skolelodden". Smedens lod blev derpå lagt vest for "Kirstine-lyst".

Niels Juhl Andersen (den ældre) er født i det strå-tækte hus SV for Kringsgård. Hans far var smed-svend i Bramdrup midt i 1800-tallet.

Smedens bolig har fra midten af 1800-årene været den lille ejendom "Marienlyst" på matr. nr. 14a, lige nord for skolens lille ejendom. Hans Rønning skriver i 1912 om 14a: Bebyggedes af doktor Mar-kussen i Kolding i 1851. Han solgte til Nielsine og

Petrine, døtre af Gudmund og Ane Nørby. Derpå solgt til Albertsen, så sagfører Kaaber, så Jens Bentsen, så kreaturhandler Jens Jørgensen. Hans søn, Laurits Buk, var smed og solgte til skolelærer Laurits Kragh, som døde i 1867. Hans enke solgte til Kresten Pedersen, der bebyggede stedet på ny. Han solgte til W. Poulsen og H. Rønning, der solgte til smed Hans Sørensen.

Hans Sørensen var smedesvend, født 17. juni 1860 og udlært i Herslev smedje. Han arbejdede i et par år i Sdr. Stenderup hos N. H. Schmidt i Stenholt og giftede sig med Andrea. Derpå flyttede Hans og Andrea til Bramdrup, og han blev bysmed i 1883.

Smedjen lå ved smededammen et stykke fra beboelsen. Det syntes Hans var upraktisk, og da smedjen var meget gammel, byggede han en ny smedje ved beboelsen nogle år efter, antagelig i 1888. Hans fik skøde på hele ejendommen 19. december 1890. Hans 2 sønner, Jens f. 13.12.1882 og den yngre Jørgen blev begge uddannet i smedjen – Jens begyndte i 1897 og Jørgen 6 år senere.

Hans Sørensen var meget dygtig til at lave solide vogne og reparerede også landbrugsmaskiner. Han begyndte at handle med maskiner fra Brd. Bendix i København, og hans ældste søn Jens lærte at reparere dem under en ansættelse i København. Han kom på den måde rundt på Sjælland, hvor de store godser hurtigt anskaffede maskiner. Derpå bestyrede han smedjen i Bramdrup, fordi hans forældre bosatte sig i Låsbygade 48-50, og faderen her opbyggede en maskinfabrik.

Fra kirkegården ser man lige over til smedjen og smedens beboelse. Smedjen er nybygget o. 1888, før lå den ved smededammen. Beboelsen er fra 1851.

Smed Hans Sørensen med familie og personale foran nr. 50 Låsbygade i Kolding ca. 1910. Værkstedet var i gården.

Jens overtog smedjen i Bramdrup i 1909 og havde lærlinge og svende, der arbejdede som grovsmede med vognproduktion. Sammen med karetmageren leverede smeden de vedligeholdelser og reparationer, som gårdene havde brug for. På foto fra o. 1912 ses smedemester Jens Sørensen med sine svende foran smedebygningen. Jumbe og stadskøretøjer står parkeret rundt om huset, og 2 mænd gør klar til montering af jernringen på et vognhjul. Ved siden af står endnu en svend med en motorcykel, som sikkert også er repareret her. Smedene var ofte ”tu-

sindkunstnere”, og reparation af stationære vandinstallationer, motorer, hestegange, tærskemaskiner, plove, kultivatører, harver m.m. hørte til arbejdsområdet. Helst blev arbejdet udført hjemme i smedjen, hvor alle redskaber fandtes, men store maskiner og staldinventar blev ordnet på stedet hos gård-ejeren.

Desværre kunne det aftagende firma nogle år efter ikke betale for de leverede vogne, og Jens gik konkurs i 1921. Endnu værre var det, at hans unge kone var død af den spanske syge i 1919. Der var 3 børn på 11, 7 og 4 år. Hans Sørensen købte alle smedredskaberne i Bramdrup tilbage på auktion, og da man savnede en smed i Taulov, kom Jens dertil med sine børn og sine redskaber. Jens' ældste søn, Hans, blev senere automekaniker og selvstændig med eget autoværksted i Taulov, som han havde til 1991.

Smedjen i Bramdrup blev købt af Johannes og Andrea Hansen i 1921. Deres eneste søn Arne var kun 4 år gammel, da parret flyttede hertil fra Gjerndrup ved Brørup. Arne var således med helt fra starten. Efter konfirmationen kom han i lære i 5 år hjemme hos faderen. Johannes Hansen var en dygtig smed, og samtidig var han god til at håndtere de nye maskiner med nye tekniske indretninger. Og dem var der mange af i årene før og efter 2. verdenskrig. Fabriksfremstillede plove, såmaskiner, radrensere og tærskværker var kendt før 1900, men efter 1. verdenskrig blev traktorer og selvbindere mere almindelige til markarbejdet og malkemaskiner til staldene. De nye maskiner blev købt med smeden som mellemmand. Dermed støttede man smeden, og samtidig sikrede man sig den nødvendige service, når maskinerne svigtede. Og det gjorde de – ofte på de mest ubelejlige tidspunkter. Så stod smeden parat, enten det var arbejdsdag eller fredag – dag og nat.

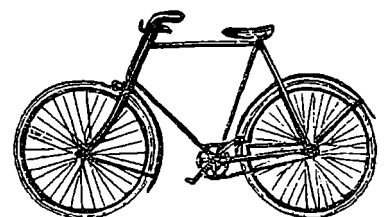
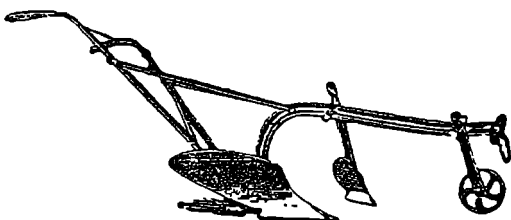
Regning: 1. Nov. 1929	kr. øre
3/5 1 murhammer hv.	50
1 do pålagt	1 00
18/5 Cykle rep.	50
16/7 1 gl. Forhjul Slange lappet	1 50
14/9 Cykle rep. Lappet, 1 eger, 4 bolte, smurt	1 50
8/10 Cykle lappet og rep. i Styringen	50
	<u>1 25</u>
	6 75

Høstperioden var årets travleste tid. Ofte var en reparation udsat til i sidste øjeblik, og når høsten gik i gang, så hastede det pludselig, selv om maskinen havde været defekt siden sidste høst. For nemmere at komme rundt til kunderne anskaffede Johannes en motorcykel, men efter et uheld, hvor Andrea faldt af bagsædet i svinget Påbyvej/Vejlevej, blev motorcyklen skiftet ud med en Chevrolet personbil. En rigtig fin 1926 model med pladehjul i stedet for træeger! Med lidt forsigtighed kunne smedeværktøjet godt være i bag, uden at betræk og sæder blev smurt ind i olie. Bilen blev nemlig også brugt som lillebil (taxa), når folk havde brug for kørsel til store familiefester eller sygehuskørsel. For Johannes var det et afbræk i smedearbejdet. Efter nogle år blev Chevrolet'en udskiftet med en nyere og større bil, men så kom krigsårene 1940-45 med mangel på benzin og gummi til hjulene. Kun lægerne og nogle få udvalgte kunne købe benzin. Lige som de andre biler i Bramdrup blev lillebilen klodset op i garagen, indtil krigen var slut. Så fik hver bilejer rationeringsmærker, som pænt måtte afleveres ved kassen sammen med betalingen, inden man fik fyldt benzin på.

Krigsårene var en travl tid for smedene. Det var vanskeligt at købe nyt, når noget var udslidt. Reserverede var lige så vanskeligt at skaffe, og så var der brug for opfindsomhed og et godt håndlag. Det havde Johannes, eller som det hed i folkemunde: "A lille smed – han ka' smeed". Men alle så frem til krigens afslutning. Så skulle alt nok blive godt igen. På en måde kom det til at gå lige modsat for smedefaget.

Et hjælpeprogram fra USA i 1947, den såkaldte Marshall-plan, blev til gavn for dansk landbrug. Hjælpen blev ydet i form af varer som nye traktorer, mejetærskere og andre redskaber. Samtidig var danske forædlede landbrugsprodukter efterspurgt i udlandet, hvilket betød gode indtægter for bønderne. Landbruget blev for alvor mekaniseret og ratio-

Herunder ses Johannes Hansens symboler på regningerne.

naliseret. Fra afslutningen af 2. verdenskrig til 1963 faldt beskæftigelsen af medhjælpere på gårdene fra 300.000 til 75.000 og antallet af heste fra 594.000 til 53.000. De nye maskiner blev mere og mere teknisk udviklede. Helt andre uddannelser var påkrævet for at kunne reparere og vedligeholde hydraulik, motorer og elektrisk udstyr, og der blev mindre brug for landsbysmedene.

Rundt i landsbyerne blev smedeforretningerne nedlagt. Andre overlevede ved at specialisere sig, f. eks. begyndte mange at lave VVS installationer. Kulfyrede kakkelovne og komfurer blev udskiftet med centralvarmeanlæg med oliefyr. Som man siger: "den enes død – den andens brød". Smedeforretningerne i Lilballe, Harte og Hvidsminde lukkede en efter en, og Johannes' kundekreds blev på den måde udvidet til Rådvad og Sonebjerg, og i nordlig retning helt ud til de udstykkede ejendomme i Nr. Stenderup.

Sønnen Arne var nu også med i firmaet som smedesvend. I fællesskab begyndte de at specialisere sig med smedjærnskunst: låger til kirkegårde, vejrhaner, dørbeslag o.l. Deres kunnen kan stadig ses på våbenhusets yderdør i Eltang kirke. Både hængsler og låsebeslag er lavet i Bramdrup, og på en gård i Kongsted ved Fredericia vistes vindretningen indtil

for nylig af en flot vejrhane, hvor motivet dog ikke var en hane, men en jysk hest.

Arne giftede sig med Ella, som arbejdede på Bramdrup telefoncentral, og sammen fik de 2 sønner. Erik (1950-1997), som blev mekaniker og Willy (1953-2008), som blev pladesmed. I fritiden byggede Arne og Ella hus på Lyngen 2 lige bag grusgraven. De anvendte sten fra den gamle mølle. Stenene skulle først bankes rene for gammel mørtel. Da Arne og Ella overtog smedjen ved kirken i 1957, flyttede de unge derhen, og Johannes og Andrea flyttede op på Lyngen. I de næste 30-40 år steg befolkningstallet i Bramdrup Sogn fra ca. 1.000 indbyggere til ca. 4.500. Men kun få af de nye sognebørn havde brug for at få smedearbejde udført. I stedet havde de brug for at få cyklerne repareret. Det blev en væsentlig indtægt for Arne og Ella i de sidste arbejdsår.

I 1990 nåede de pensionsalderen, og nu var tiden kommet til at stoppe. Nørre Bramdrup mistede en forretning og et værksted, som havde sin tid og sit virke i det gamle landsbymiljø. I 1996 solgte de bygningerne og fik en lejlighed i Lejerbos nyopførte huse på Kirkely i Bramdrup. Kort før indflytningen døde Arne. De mange år med svejsearbejde og arbejdet ved den kulfyrede esse havde nedbrudt helbredet.

En af Hans og Jens Sørensens vogne, en charabanc, som kan ses på Schlesvigske Vognsamling i Haderslev.

Karetmager Henrik Bertelsen

Kirkely 2

Matr. nr. 14d.

Hans Rønning skriver i 1912:

Hans Gertsen afstod huset i 1854 til sin søn Vilhelm Nielsen, der var invalid fra krigsåret 1849. Han solgte til Morten Klausen, der solgte til Peder Kyd, der solgte til Bertel Jensen. Han solgte til Hans Kristian Sørensen og Flensborg fra Skovmøllen. Flensborg solgte så til H. K. Sørensen, der afstod til sin søn. Han solgte til Bertelsen.

Henrik Bertelsen (1878-1952) var gift med Margrethe (1882-1964). De havde datteren Gerda, der var født i 1910. Karetmageren var farbror til Esther Thomsen. Hans søster var Mette Marie Bertelsen fra "Krogen". Hans bror var murer Bertelsen, der byggede hus på Vejlevej 325. Men han er ikke i familie med smed Bertelsen fra "Hvidsminde".

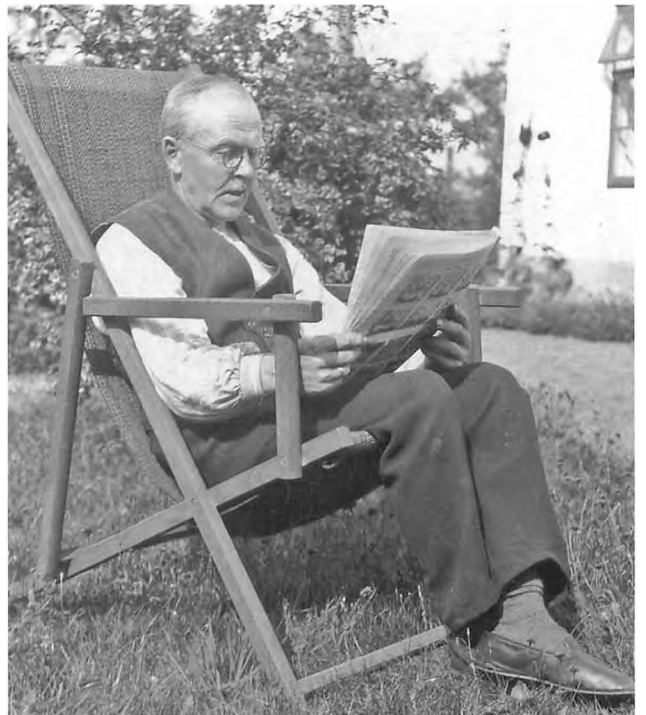
Værkstedbygningen lå i længen mod nord, hvor karetmageren havde meget forskelligt godt udvalgt træ liggende til lagring med luft imellem. Det menes ikke, at han havde lærling eller svend. Han arbejdede ofte sammen med smeden. F. eks. når smeden skulle lægge en jernring om hjulene, som karetmageren havde lavet til en vogn, og når vognkassen skulle beslås med jern i hjørnerne eller have lukketøj til en klap. Det krævede stort kendskab til eget træ, øvelse i at dreje træ med stor akkuratess og viden om, hvordan redskaber af træ skulle udformes.

Karetmagerværkstedet er for længst lukket, men mange af Henrik Bertelsens redskaber opbevares i dag på Landbomuseet Brødsgaard i Harte.

Efter 50 år uden nye karetmagersvende i Danmark er der i 2005 uddannet en på frilandsmuseet på Hjerl Hede.

Om vinteren savede karetmageren træet op og lagde det til tørre. Her gør han navet på et hjul parat, før det skal over til smeden og gøres færdigt. Og så er det tid til en stund i liggestolen med avisen!

Smedjen på Vejlevej 340

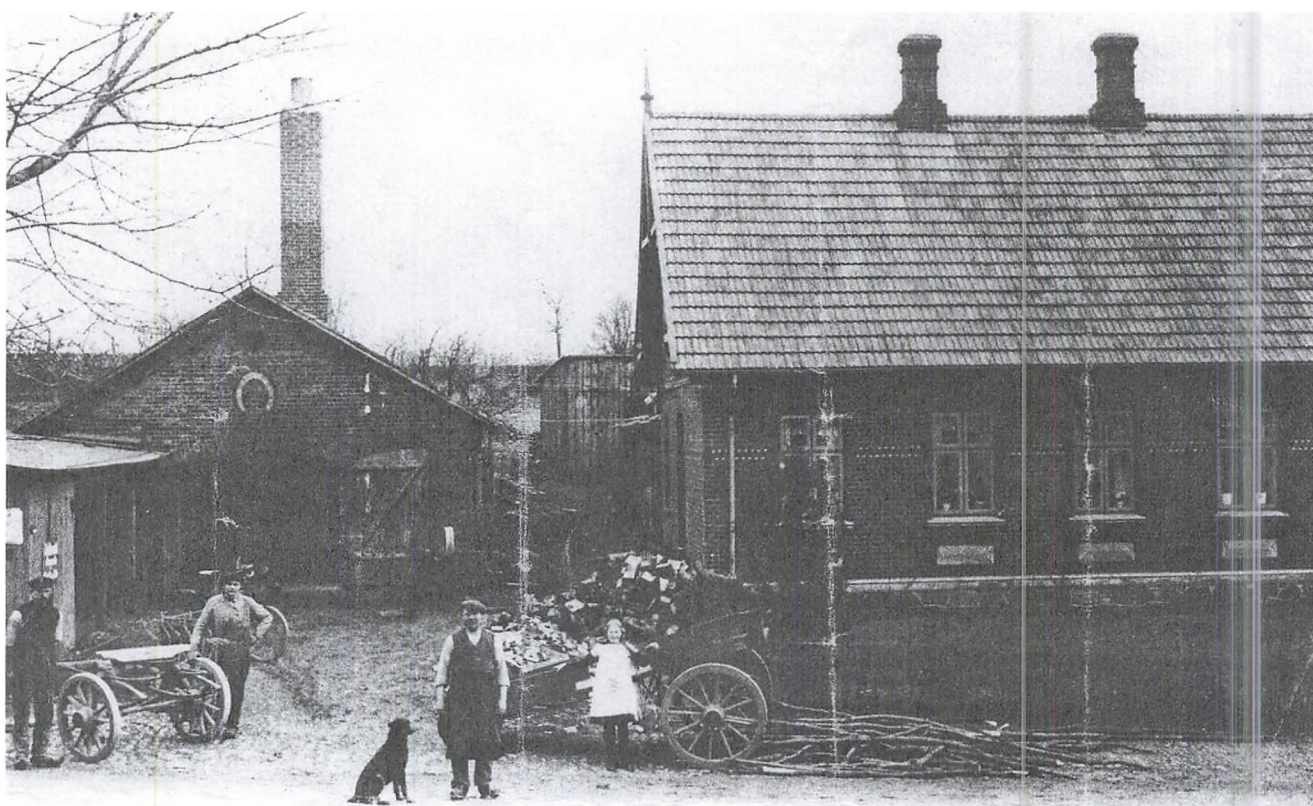
Smed og boelsmand Andreas Rasmus Andersen købte i 1901 2.590 kvadratalen jord for 840 kr. af kroejner Nielsen med ret til at benytte vejen, som går mellem Egtvedbanen og den solgte parcel. På parcellen byggede Andreas Andersen sit hus og sin smedje i 1902.

Hans søn, Anders Andersen (1878-1967) overtog få år efter smedjen, og hans gamle forældre kom til at bo på aftægt på 1. salen. Anders var gift med Dorthea (1881-1954). Anders Andersen var en dygtig smed, og han var i lang tid formand for Smedemesterforeningen i Kolding.

Smede-Anders og smeden i Bramdrup, Jens Sørensen blev i 1907 enige om at snakke sammen om større opgaver. Samme år var de med til at stifte Smedemesterforeningen for Vejle, Fredericia og Kolding Omegn. Fra 1914-22 var Anders Andersen formand for foreningen. Laurids Jørgensen, Andersens efterfølger som smed, var også formand 1937-45.

I 1914 lavede foreningen en minimalliste for vogn- og beslagsmede i Kolding. I 1917 ønskede Kolding kommune tilbud på 6 renovationsvogne – et fint ord for ”natvogne”, der blev brugt, når man tømte lokumsspande i byen. I 1915 var Andersen til møde om levering af 6.000 hestesko fra Kolding. I 1920 var det vanskeligt at få kul til smedjerne – 1. verdenskrig var netop overstået.

En af smedemester Andersens første lærlinge var Rasmus Lund, der senere blev gift med Anna Launborg. Han blev senere lokomotivfyrbøder på Egtvedbanen og derefter på Troldhedebanen og Sydbanen. ”Smede Niels” var svend hos smedemester Andersen. Niels Adrian Nielsen boede med sin kone og børnene Anna og Hans Adrian på Bramdrupvej 16. I 1944 flyttede de til Almind, hvor Niels drev sit eget smedefirma.

Den gamle smed, Anders Andersen, har været på udstilling o. 1920 og har prøvet at køre på "Væltepeter"!

Smed Andersen var den første i Bramdrupdam, der fik bil – en såkaldt Hupmobile fra Amerika. Men den stod vist mest i garagen.

Anders og Dorthea havde to døtre, Anne og Katrine. Anne blev gift med møller Hansens søn Georg. De boede et par år på Haugrenegård, derefter havde de en installationsforretning i Smidstrup, inden Georg blev turistbusejer. Den anden datter, Katrine, blev kaldt Titte og blev gift med Fensholdt i Strandhuse. Anders Andersen deltog aktivt i sognerådsarbejdet. Han blev valgt af de borgerlige, det var sidst i 1920-erne og først i 1930-erne.

Smedemester Andersen lod huset "Vølund" på Vejlevej 317 bygge med Jens Berthelsen som murer o. 1930 og flyttede derop i 1932. I folkemunde blev smeden kaldt "Guld Anders", vist både fordi han gik med en speciel guldring, og fordi hans virksomhed gik godt. De sidste år boede han på 1. sal på plejehjemmet "Solgården" i Harte, hvor han selv

bekostede indretningen af loftet til lejligheden. Han døde i 1967.

I 1932 købte smedemester Laurids Jørgensen smedjen for 8.000 kr. Han var en lille nobel mand, der havde stor evne for finmekanik og en flot håndskrift. Han var også den første, der lavede en kassevogn med luftgummihjul. I Lilballe havde han et skur, som han brugte, når han en gang om ugen kørte ud for at betjene gårdmændene der.

Laurids Jørgensen (1897-1986) var gift med Anna Katrine (1900-1986). De fik 5 børn. I 1936 byggede smeden den nye bygning mod nord med beslagskur og butiksvindue ud mod Vejlevej, i butikken solgte han bl.a. cykler.

Laurids Jørgensens familie sad ofte om søndagen på terrassen oven på garagen og drak eftermiddagskaffe, mens de så på trafikken på Vejlevej, det var i 1930- 40erne. Laurids var pantefoged fra 1943 til 1950. Han var sognefoged fra 1950 til 1979.

Sønnen Niels Christian Jørgensen blev kaldt "Kesse". Efter skoletiden kom han i lære hos smeden i Skærup. Han fik 5 kr. om ugen samt kost og ophold. Men han fik ikke nok at spise og blev nærmest underernæret.

Laurids Jørgensen havde en Esso-benzinstander. Smeden eller svenden pumpede først 5 liter op i en beholder, og derefter blev de 5 liter fra beholderen pumpet over i bilen! Men snart var det slut med at købe benzin og køre i privatbiler.

Meget hurtigt efter den tyske besættelse af Danmark i april 1940 blev smedens kontor og butik beslaglagt af tyskerne. Hos de fleste beboere på Vejlevej var et værelse beslaglagt til tyske befalingsmænd.

Omkring 1950-erne lavede karetmager Hammer stadig hjul af træ, som smeden satte jernring om – og kølede af i vandkarret, så det sydede. Det var stadig almindeligt at se heste blive skoet hos smeden helt op i 1960-erne.

I 1956 flyttede Laurids og Anna Katrine Jørgensen op i huset "Essen" på Bramdrupvej 21 og overdrog smedjen til Kesse og Edith. De giftede sig i 1956 og fik senere 2 døtre.

Det var en tid med mange udfordringer. Vandvær-

kets kapacitet og rørsystemet blev konstant udvidet, og alle parcelhusene skulle have centralvarme, først med fastbrændsels fyr og senere oliefyr. Der var som regel et par svende, et par lærlinge og en arbejdsmand ansat. Eli Johnsen, Knud Madsen, Jørgen Nygård, William, Keld Kaltoft og Hans Linnet Andersen, Kjeld og Flemming Iversen, Jørgen Geertsen m. fl.

I vinteren 1963 frøs det hele til i Damhus-kvarteret, og det tog lang tid hen i foråret, før frostskaferne på rør og fyr var udbedrede. Børge Sørensen fra metalsliberiet fik udført svejsearbejde hos Kesse, og i perioder kom Hans Petersen (fra Vejlevej 346 og senere 353) og fik svejset rustfri ringe hos smeden.

Kesse og Edith købte deres første "luksusbil", en Opel i 1963. Edith havde lige fået kørekort, og Kesse mente, at hun godt kunne få tid til at køre ud til bønderne med traktorbenzin og olie. På varebil – en blå VW med lad – lagde de så tromler med 100 l olie. Når hun så kom ud til gårdene, skulle mændene der selv få tromlen bakset ned. Edith kørte ud med olietønder til 1971.

Om sommeren kørte smeden og hans familie rundt med campingvognen i Danmark og har besøgt alle kroge af landet. I 1988 og til 2002 tog Edith sig af rengøring af banken på Vejlevej 328. I begyndelsen af 1990'erne havde Kesse det ikke så godt, og i juni 1992 døde han på Kolding Sygehus.

Jørgen Geertsen købte virksomheden, og i årene fra 1992- 95 uddannede han sig videre i Horsens. I den periode passede Edith igen telefon og kontrol til vandværket. Nu i 2009 ejes VVS-virksomheden af Jørgen og Dennis Geertsen.

Karetmager Vilhelm Hammer Petersen

Vejlevej 334- 336.

I 1920'erne overtog Vilhelm Hammer Petersen den lille ejendom ved kroen. Han har muligvis forpagtet den eller i hvert fald jorden, for han købte først jorden i 1955, da kroejer Christensen døde og Mary Hansen overtog kroen.

Hammer Petersen levede fra 1883 til 1962. Han blev kaldt "Hjuleren" eller "Hammer", fordi han var fra Bornholm. Midt i den lange bygning vinkelret på rejsstalden boede han med sin første kone Kathrine (1879-1929) og sønnen Børge. Kathrine døde efter få år. I den østlige del af bygningen var

Hammer Petersen fotograferet o. 1938 med sixpence, som var en lav kasket med blød puld og lille skygge.

værkstedet, og i vestenden mod rejsstalden boede krokaren.

Helga (1899-1989), senere fru Hammer, boede til leje i Brødsgaards hus. I tiden efter konens død var Hjuleren alene med sin lille søn Børge. Hammer og Helga kendte hinanden, så de giftede sig og fik sønnen Knud (1935- 2002), en lillebror til Børge. Helga indrettede i længen et "fransk vaskeri". Der kunne man få vasket skjorter, de fine hvide med manchetter til, og fint dækketøj, duge og løbere. Strygejernene stod på en jernpande på komfuret. Når man kom og hentede vasketøjet, var der bundet et lille bånd om de fint stivede, hvide skjorter eller det andet færdige vasketøj.

Hammer lavede og reparerede hestevogne til langt op i 1940'erne. Smed Laurids Jørgensen satte jernringe på hjulerens træhjul og lavede det, der ellers skulle til af jern. Hjuleren lavede bunden til hestevognene, og smeden forstærkede hjørner, sider m.v. med fladjern og lukketøj. Smeden var en af de første på egnen, som efter 2. verdenskrig satte "luftgummihjul" på vognfadingerne.

Karetmageren købte sig til mellemlavet Hammer for at markere sin bornholmske afstamning. I 1934 blev han "vandmester", da vandværket blev bygget ved "Barberstien". Han skulle rense filterne og holde øje med vandtrykket.

På hjørnet ved "Kirkestien" (ældste navn), Skolestien (1800-tallet), "Ankers Banke" (1930'erne) eller "Barberstien" (1950'erne) havde hjuleren en træbygning, hvor han lagrede sit træ. Af og til fik de store skoledrenge et vindue lukket op, så de kunne smutte ind og snakke eller få sig et spil kort! Hammer havde den aftale med dem, at de måtte bruge fristedet, hvis de aldrig brugte tændstikker derinde!

Hjuleren havde jord langs Troldhedebanen og op langs den nuværende Hammersvej helt til spidsen ved Bramdrupvej. Det var sandet og ringe jord og meget kuperet. Han forsøgte stædigt at dyrke forskellige afgrøder, bl.a. kartofler. Men skråningen sprang hurtigt i gyvel, og arbejdet var byrdefuldt. Æbleplantagen gav godt, men Hammer kunne blive tosset, hvis drengene stjal fra hans æble- eller pæretræer, og han var meget hurtig til at spæne efter drengene.

Begge Hammers sønner, Børge og Knud blev udlært som bådebyggere. Børge Hammer Petersen og Poul Thuesen drev Bådebyggeriet på Vejlevej 334 fra 1949-1983 (se nærmere i bd. 3).

Hammer solgte grunde fra sin jord på den senere Hammersvej. Han døde 1962. Sønnen Knud og hans mor Helga byggede hus på Hammersvej 2, lige ved Egtvedsbanens vold. Der blev lavet en gennemgang først i 1930'erne efter banens nedlæggelse. Så var det nemt at komme i Brugsen eller til Bådebyggeriet.

Ankers banke eller barberstien.

Smedjen i Hvidsminde

Smedjen er bygget i slutningen af 1800-tallet af Henrik Ravn Thorning på Petersbjerggaard og solgt til smed Jens Bertelsen, fortæller Hans Rønning i 1912.

Stuehuset blev bygget i 1870 og fungerede i mange år både som beboelse og som smedeværksted indrettet i den sydlige ende. Sønnen Ivar Bertelsen (1878-1946) blev også uddannet som smed og giftede sig i 1904 med Berteline Schou, karetmager Schous datter. Samme år købte de huset og indrettede det udelukkende til beboelse. Værkstedet blev bygget vinkelret på stuehuset. Allerede i 1910 blev det udvidet til sin nuværende størrelse, og i 1918 blev der indlagt elektricitet.

Edith Bjarnhoff fortæller om sin farfar og sin far:

Da min farfar Ivar Bertelsen overtog smedjen i 1904, bestod det meste af hans arbejde i at lave beslag til arbejds- og stadsvogne, f. eks. jumbe, gig, charabanc og cavalervogne. Til ponyvognene blev også alt fortøjet lavet i jern. Min oldefar, som boede i nabohuset, var karetmager, og lavede alt træarbejdet til vognene.

Ringene til hjulene blev smedet, og gummipålægningen bagefter hørte også til smedens arbejde. Der blev skoet mange heste, ligesom reparation af landbrugsmaskiner var dagligt arbejde, f. eks. slibning af plovskær og reparation af harvetænder.

I 1935 døde min oldefar Knud Bertelsen Schou og min farfar blev bestyrer af karetmagerværkstedet, samtidig med, at han havde sit smedeværksted.

Forrest ses Hovedvej 1, hvor træer, haver og huse lå tæt på vejbanen. Smedens huse i midten og til venstre strømpefabrikken "Den med Sommerfuglen". Langs den lille vej ned mod Strandhuse ses først "tromleladen", hvor amtet opbevarede vejmateriel. Stakladen bagved hørte til Petersbjerggård. Bagerst ses jernbanen og Kobbelskoven. Luftfotoet er fra 1955.

Min far Knud Peter Bertelsen kom i smedelære hos sin far Ivar Bertelsen i 1922. Han var da 14 år gammel (1908-1997). I 1936 kom min far hjem for at hjælpe til. Han havde da været hjemmefra i 8 år, og arbejdet som svend en del forskellige steder. I 1939 overtog han smedjen og blev selvstændig. I 1939 blev han gift med Henriette Christiansen (1914-2002), og de overtog også stuehuset.

Min far startede med at bygge en cykelbutik til smedjen – og supplerede så smedearbejdet med at sælge og reparere cykler. Det gik godt i starten, men da krigen kom, kunne man ikke få dæk og materialer til cykler. I krigsårene blev der lavet en del arbejdsvogne til danskere, som kørte for tyskerne, bl.a. i forbindelse med barakbyggeri. Der blev aldrig i smedjen udført arbejde direkte for tyskerne.

I årene fremover var smedjen ikke nogen stor indtægtskilde. Flere gårde i nabolaget blev nedlagt, så

der var til stadighed brug for at supplere med andet arbejde. Fra 1953 var her biludlejning. Cykelbutikken blev nedlagt og lavet om til 2 garager. På et tidspunkt havde min far 4 biler til udlejning. Denne forretning blev nedlagt i 1970, samtidig med nedlæggelsen af benzintanken. Salget af benzin var begyndt i 1932, samme år som omlægningen af hovedvejen.

I 1970'erne satte min far sig på skolebænken på Teknologisk Institut i Århus for at tage kursus i reparation af oliefyr. Her kan tilføjes, at han i sine unge dage lagde centralvarme ind også som supplerende til arbejde i smedjen. Slibning og reparation af plæneklippere startede i 1960. Min far investerede i en maskine til dette brug, installerede den i smedjen og har brugt den flittigt siden.

Til sidst skal nævnes, at grovsmeden på et tidspunkt fremstillede og solgte smedejernslamper i forskel-

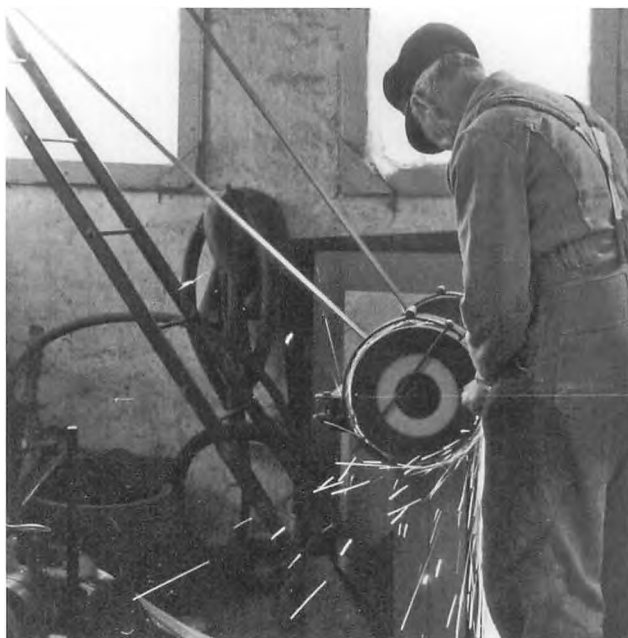
Knud Peter Bertelsen er fotograferet i den gamle smedje i 1983. Det første billede viser ham ved esen, hvor jernet bliver glødende, så det kan forarbejdes. Så tager han det hen på ambolten og bearbejder det med de rette hammere og tænger. Måske skulle der også slibes. Her sker det på slibemaskinen, der får kraften overført med drivrem fra en dieselmotor.

Smeden var i århundreder en særlig håndværker i en landsby. Hans håndværk blev overhalet af den tekniske udvikling i 1900-tallet.

lige størrelser, lige som han også har lavet smedjenspejsæt.

Af det foregående fremgår det, at en landsbysmed i traditionel forstand har mistet sit oprindelige eksistensgrundlag. Masseproduktion og standardiseringen har været medvirkende dertil.

I mine øjne har fars arbejde altid været forbundet med korporligt slid og en ringe pengemæssig indkomst. Men glæden ved jern har han altid haft. Gennem dette, har han kunnet give sine tanker idé og form. Knud Peter Bertelsen døde i 1997 og Henriette i 2002.

Karetmager og vognfabrikant Knud Bertelsen Schou, Hvidsminde

Knud Schou blev født i 1850 i Nr. Bjert Skov som søn af karetmager Bertel Knudsen Schou og Anne Catrine. Knud Schou blev uddannet karetmager hos sin far. Men faderen døde, da Knud var 18 år, og han overtog virksomheden. Nogle år senere købte han matr. 6p ved Hvidsminde, ”Kirstinelyst”.

Om matr. 6 skrev Hans Rønning i 1912: ”Bebyggedes af Jørgen Hansen, solgt til Hans Iversen, der boede der i flere år. Han solgte til Poul Krestensen, der igen solgte til Ole Peder Dal Jensen. Han afstod til den nuværende ejer, fabrikant Knud Schou, der har bygget de store fabriksbygninger”.

Knud Schou blev gift med Maren, og de fik 3 børn. Den ældste datter, Berteline, blev gift med smed Ivar Bertelsen i 1904. Efter den første kones død, giftede han sig med Kirstine, og de fik 2 døtre.

Knud Bertelsen Schou fik allerede i 1886 patent på en opfindelse, der bestod i, at en charabanc ved en særlig konstruktion af vognkassen kunne gøres tjenlig til forskellig anvendelse. Patentet blev udstedt på Amalienborg den 25. maj 1886, under ”Vor Kongelige Hånd og Segl, Christian R.”

Skønt Knud Schou aldrig kom ud at lære hos andre, drev han dog i kraft af sin dygtighed og store energi

Alle personerne har en ting i hånden fra virksomheden K.B. Schou eller fra Maler- og Vognlakererværkstedet! Skitsen er fra K.B. Schous første notesbog, hvor der mellem notaterne ofte er skitser til lette, funktionelle hestevogne.

sin forretning op, så den blev Sydøstjyllands største og havde en kundekreds, der strakte sig fra Varde og langt ind på Fyn. Foruden fremstillingen af landauere og andre vogne drev han savskæreri og handel med vogndele en gros. Det sidste lagde han mere vægt på, efterhånden som vognfremstillingen blev mindre op mod 1930erne.

Knud Schou var gennem hele livet tro mod sit kristne tilhørssted. Han var virksom inden for Indre Mission, som han støttede på flere måder. Adskillige missionshuse har han givet tilskud til, og Eltang Missionshus har han tegnet og ladet opføre. Knud Bertelsen Schou døde i 1935 og blev begravet på Bramdrup Kirkegård.

Virksomheden blev en kort tid bestyret af smed Knud Peter Bertelsen. Derefter blev savskæreriet solgt i 1947 til Lausten. I 1966 blev Hvidsminde Savværk købt af Erik Brock Hansen, som i bygningerne etablerede flere import/eksport handelsvirksomheder. I forbindelse med anlæg af ”Ekspresvejen” og Lyshøj Allé blev ejendommen eksproprieret ca. 1972.

Skovene i Bramdrup

Af Helga Steffensen

For 13.000-11.000 år siden mildnedes klimaet i Danmark så meget efter den sidste istid, at lav, mos og småplanter kunne klare sig. De første træer var birk, bævreasp og fyr, senere kom hassel og derpå elm, lind, eg, el og ask. Mange pollenanalyser viser, at bøg og avnbøg først begyndte at brede sig omkring år 1500 f. kr.

I århundreder har der været store sammenhængende skovområder med vilde dyr, der kunne jages både for kødets og skindets skyld. I andre perioder har befolkningen haft meget agerland og ikke så meget skov, hvad der måske gav mangel på træ til f.eks. hus- og skibsbygning, brænde og hegnsmateriale. Men man blev først klar over, at skovene skulle fornyes med naturlig nytilvækst, da man i 14-1600-tallet havde ladet svin og kreaturer græsse i skovene, så der ingen nye træer voksede op.

Kongens skove og vildtbane 1500-1805

Peter Eliassen skriver i sin Koldinghistorie fra 1910 om Ciriacus Hune, der var indsat i et fangehul på

Koldinghus i 1587. Han var skovrider i Brusk og Andst herreder og havde en gård i Bramdrup. Han må have været skovrider i kongens skov med tilhørende vildtbane (jagtterræn).

Omkring 1580 tilskiftede eller købte Frederik II alt jordegods på Koldingegnen. I Koldinghus Amt blev der anlagt vildtbaner i de fem indherreder: Brusk, Andst, Holmans, Jerlev og Elbo. Hermed kunne kongen og hans jagtselskaber uhindret ride igennem ved at følge de opsatte vildtbanepæle. Der var i 1500-tallet en opdeling af vildtbanerne i tre såkaldte beridter. Bramdrupdam hørte til 1. beridte: Brusk og Jerlev herreder med jægermester, overfører Bachmann som leder.

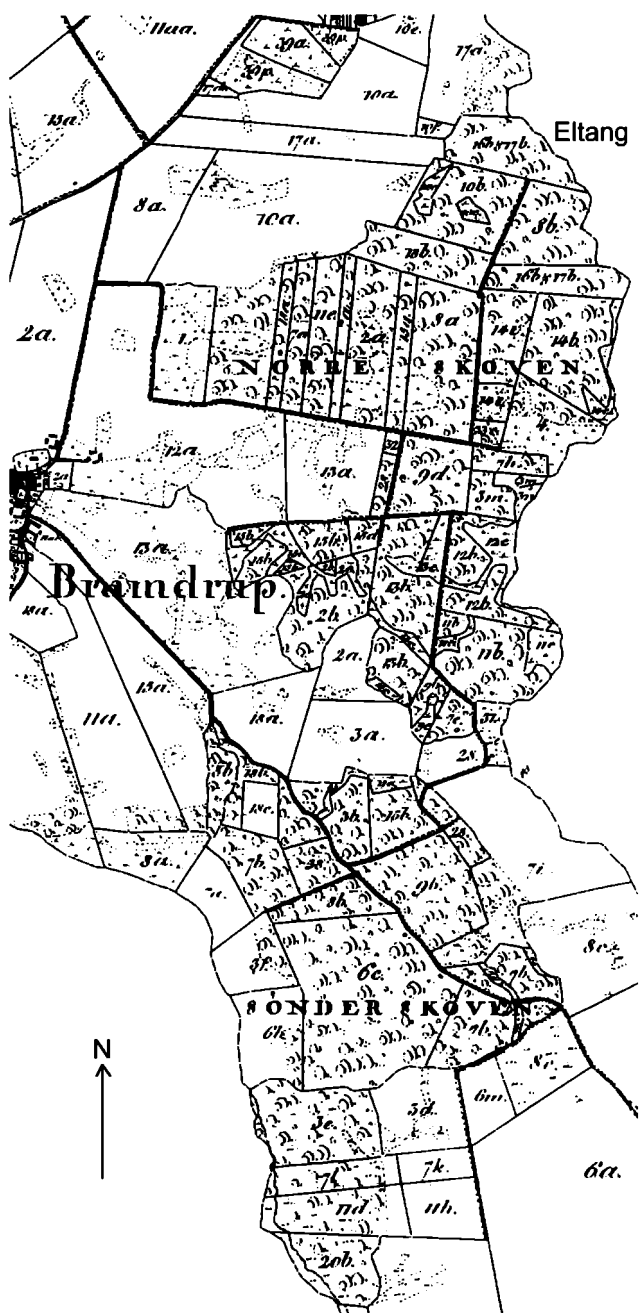
Lenmanden havde det overordnede tilsyn med vildtbanerne.

Bønderne var kede af jægernes nedtrampning i skove og på marker, bønderne skulle også være klappere og drivere og køre det skudte vildt til Koldinghus. Bønderne måtte ikke selv skyde noget, og de-

res hunde skulle have det ene forben afhugget! I 1654/55 var der store ulvejagter på Koldingegnen.

Skovene bestod af områder med træer, agre, forladte vænger, stendynger, men også højskov, dvs. kæmpestore egetræer og bøge, der gav mange olden hvert tredje eller fjerde år. Olden blev brugt til opfedning af svin. 25 store og mindre eges olden kunne opføde 1 svin, 10-12 bøge også.

Nyvækst af træer havde ringe betingelser, og kvæget kunne også bide barken af de store træer, så de gik ud. I 1611/12 måtte der være 18 svin i Bram-

drup skov. Men vildsvin var en plage. De formerede sig kraftigt og ødelagde både skoven og kornet uden for på markerne. Så gik bønderne sammen og dræbte vildsvinene. Under svenskekrigene i 1600-tallet blev bøndernes gårde nedbrændt, og så var det nødvendigt at skaffe nyt træ til husenes bindingsværk og tag. En skovfoged skulle anvise træet, men mange "tog selv". Var en skovpart først hugget ned, var det fristende at tage jorden under plov til dyrkning.

Desuden skulle skovene "levere" træ til store og små skibe, til gærdsel, til ildebrændsel, til trækulsbrænding, til saltfremstilling og myremalm, til kalkbrænding, til brænding af lerpotter, til redskaber, til træsko, tøndes, vogne osv. Skovarbejde var hoveriarbejde. Tilsynet med skovhugsten havde en skovfoged, som havde et hus ved skoven og som var fri for hoveri og landgilde. Det var eg og bøg, der blev "vist ud" til fældning. Også asketræer, som havde stået frit og vokset sig stærke, blev fældet. Elletræ skulle med hjem og lagres tørt på et loft. Der kom forbud mod at skove eg til f.eks. bullader allerede i 1500 tallet, men det var tilladt at fælde eg til tømmer i huse. Men der blev fældet meget træ til brænde.

Skovene led stor skade under svenskekrigene. bøgeskoven mellem Kolding og Harte var væk, egeskovene ved Raadvad og Busholm forsvandt. I 1663 foretog man hedebrænding på Bramdrup Vestermark, men ilden sprang over mod Raadvad, hvor den gamle egeskov blev slemt beskadiget. Fældning og tyveri af træ var almindelig både fra købstad og landbefolkning. En embedsmand i Kolding fældede og bortkørte den meget store kæmpebøg i Kongens skifte i Bramdrup Skov!

Skovbruget og de kongelige vildtbaner så sørgelige

ud efter de fremmede troppers hærgen i 1600 årene. Man prøvede at lave skovforordninger efter at have undersøgt, hvordan skovriddere og skovfogeder arbejdede, men først i 1733 kom en ny skovforordning.

I 1672 skulle skovfogeden på Koldingegnen ansætte 10 skovløbere som hjælpere, og 1 blev ansat i Bramdrup. Men skovløberne mente ikke, at de kunne passe deres sted sammen med skoven, så der var stadig krybskytteri, nældeplukning og kulsvieri, som kunne give lidt penge på markeder. Der gik stadig kreaturer i skoven, og bønderne hentede vinterfoder, gærdsel, brænde og materiale til træhåndværk. Skovejeren havde retten til "overskoven", dvs. de store træer samt jagtretten. Omkring år 1700 skulle der årligt leveres 100 læs brænde til Koldinghus, hvoraf Seest, Harte, Bramdrup og Nr. Bjært skulle udvise en stor part.

I 1731 oplyses i en indberetning, at der i "Bøgeskoven" findes 3 "agernhaver", dvs. planteskoler, en på 40 år, en 18 år og en 6 år gamle, hvorfra man henter planter til nyplantning i skovene. Skovfogeden og amtmanden mødtes ved agernhaven for at udvise store træer til fældning.

Fredericias borgmester Henrik Molrath Richter købte ved krongodsauktionen i 1765 Dyrehaven i Kolding med skovfogedhuset for 10.470 rdl. Og straks efter "gjorde han skovbestanden i penge" og fældede 370 ege og bøge, i alt 1200 favne træ. Men også bønderne var hårde ved skovene fra 1765 til 1805. De brugte deres skove til at tjene lidt penge til afdrag på deres gæld ved at have købt gårdene. Det tog 4 dage at levere 1 læs favnebrænde, 2 dage til hugning og 1-2 dage til kørsel til byen og hjem igen.

Fredskovforordningen

I 1763 var den tyske forstmand Johan von Langen blevet kaldt til Danmark for at indføre reformer i de kongelige skove. Han lavede omdrift i skovene, begyndte at uddanne skovfolk, men døde midt i arbejdet. Skovarealet var da kun 2-3% af Danmarks areal.

C.D.E. Reventlow (1748-1827) drev sine godser på Lolland, blev leder af Rentekammeret og fik gennemført stavnsbåndets ophævelse i 1788. Senere begyndte han, ud fra kendskab til egne besiddelser og fra rejser i Europa, at planlægge et statsindgreb for at redde den danske skov. I 1805 kom fredskovsforordningen, der påbød, at al privat skov skulle udskiftes og indfredes i løbet af 5 år:

- Fællesskabet mellem herremænd og fæstebønder om overskov, underskov og kreaturgræsning skulle ophøre
- skovene skulle indhegnes af stendiger, jordvolde og grøfter eller hegn
- husdyrene skulle ud af skoven
- skovejeren skulle vedligeholde og frede sin skov
- højskov skulle vedblive at være skov til evig tid.
- de første 10 år måtte der kun skoves til eget forbrug, og senere skulle der være rationel skovdrift med balance mellem hugst og fornyelse.

Først i midten af 1800 tallet begyndte man at kunne se effekten af fredskovsforordningen. Store ejendommers skove hørte under skovdistrikter, der administreredes af skovriddere med skovfogeder m.v. Småskovsforeningen blev dannet af ejerne af ca. 30.000 småskove. Bramdrups skove var fra ca. 1850 fredskove og måtte derefter ikke overgå til anden anvendelse. Ejere af skovparceller kunne blive medlemmer af Vejle Amts Skovdyrkerforening, hvor man kunne få vejledning om skovens behandling og om nyplantning.

Kolding Skovfogedhus lå ikke langt fra Dyrehavegård. Anders Jespersen, den første skovfoged, boede her til 1867. Da tiltrådte hans svigersøn Gyde Pedersen, der fik en bolig i skoven ved siden af "Pouls hus" (den senere skovkro). Tredje skovfoged var Jens Bjerre, der senere søgte Ministeriet om tilladelse til at flytte beværgningen fra det lille hus til det større ved siden af på matr. nr.7 i 1902. Den fjerde skovfoged var Anton Nielsen. Sidst i 1950-erne boede skovfoged Svend E. Andersen, Vejle, på Sønderskovgård. Skovfogedhuset lå ved siden af "Skovkroen" til op i 1980'erne, hvor det brændte ned til grunden. Sidst i 1990'erne blev der bygget et rødt murstenshus på pladsen, men det beboes ikke længere af en skovfoged.

Det var og er stadig vinterarbejde at få klaret træfældning og udtynding. Træerne er nemmest at komme til om vinteren, når der ikke blade på dem. Der bliver fældet store træer til gavntræ og ellers mere ukurante træer til brændsel. Når jorden er

Når det udviste træ er fældet og afgrenet, slæbes det ud til vejen til afhentning. Her er det Sigrid Albertsens træ på Fæledvej.

frossen, kan stammerne slæbes ud til skovkanten af skovfogedens heste, eller af mandskab og maskiner fra de gårde eller personer, der ejer skovparcellerne. Det er vigtigt, at udtynding og beskæring udføres inden slutningen af marts måned, inden saftspændingen i træerne sætter ind, og i marts/april skal bonden jo i gang med forårsarbejdet på markerne.

Graver Jes Jensen skrev i 1958 om skoven i Bramdrup: "Under krigen 1940-45 har mangen stolt bøg måttet lade livet for at blive til brændsel. De lange glatte bøgestammer havde ikke sidegrene før helt i toppen, og mange træer var 27-30 m. høje. Ikke mange steder i vort land så man skønnere bøgeskov".

De seneste års klimaændringer og storme betyder, at man ændrer træbestand og beplantning i skovene. Stormfaldet i Bramdrup skov i 1999 er næsten ikke til at se i 2009, de ramte områder blev hurtigt gjort parat til nyplantninger, som nu indgår i omdriften.

I 2004 er der kommet ny skovlov efter europæisk standard, som både sigter på bæredygtighed, jagt og naturværdier.

I Danmark foregår der først i 2000-årene "skovrejsning", så vi kan øge skovarealet kraftigt af hensyn til grundvandet og samtidig bidrage til at mindske drivhuseffekten. I 1881 var 6% af Danmarks areal beklædt med skov. I 2009 udgør skovarealerne 12,4% af landets samlede areal.

Efter stormfaldet i 1999 blev store mængder træ fra Syd- og Sønderjylland leveret til Kolding Havn, hvorfra det afgik til forarbejdning.

Skovnavne

På udskiftningskortet fra 1773/1781 ses navne og signatur for skov helt ned til Kolding Fjord og til skellet ved Strandhuse. Nordligst havde vi "Nørreskoven", så kom "Bække Stubbe Skov", så "Bøgeskoven" og til sidst mod SØ, "Miil Holt".

Nørreskoven har et nogenlunde ensartet terræn i 50-55 m højde. Der er gravet grøfter, der leder vandet mod Eltang. Bække Stubbe er et blandet skovområde i 40-51 m højde med mange bække, der i århundreder har gravet sig dybt ned med fald mod syd mod bunden af tunneldalen, hvor nu Troldhedestien er. Overalt på skrænterne ses trærodde og stubbe.

Betegnelsen "Bøgeskoven" ses ikke på senere kort, og området bliver til agerland. Holt eller Hult betyder "lille skov", og betegnelsen Holt er kendt tilbage i 12-1300 tallet. Men "Miil" kan vi ikke finde en forklaring på. "Fæleder" er rydning af skov på begge sider af Fæledvejen, nu i 2009 Oktobervænget/Skovæblevej. Kirkelodden var den første på nordsiden af vejen. Den overtog skolen o. 1820, og kirkelodden blev flyttet ned mod skoven. På sydsiden af vejen lå matr. 12a, skovdelen Sexeg, som senere kaldtes "Kruskjær". Nu i 2009 er matr. 12a og 13a taget i brug til dyrkning af juletræer.

Den vestlige og nordlige side af Bramdrup Midtskov har heddet "Buesgård" eller "Buesskov". Men

vi kan ikke finde en mand eller en gård med det navn. Denne skovdel var i 1700-1800 tallet anneks til Paaby præsteembede, men kom til at høre til Sønderskovgård fra 1879. Både Kruskjær og Buesgård blev afryddet sidst i 1800-tallet og brugt til agerland. "Homlegrube" var den del af skoven, der lå syd for Bramdrupskovvej, den vestlige del af Sønderskoven.

Det højeste punkt på Bramdrupskovvej var "Iveri Bakke", nok opkaldt efter en bonde i 1700-tallet, der hed Iver Hansen og som ejede jorden fra byen til skoven, den senere Julianelyst's jord. Højden på bakken var 62,8 m. Lige inde i skoven var det højeste punkt på skovengen 51,3 m. Inde i skoven på venstre side mod NØ., kommer skovvejen "Lille Krogvej".

Fra "Bøgelund" gik en skovvej mod syd langs skoven til Sønderskovgård. Markerne syd for skoven og mod øst kaldtes skovlodderne. "Hvidsminde" havde et stykke skov på vestsiden af Sønderskoven.

På kortet fra 1773 ser det ud til, at der har været skov syd for Kokbjerg. Det skovområde ses ikke på kort fra G.I. i 1887. Der har ligget et teglværk på området, hvor man nok har brugt meget træ til brænding af teglsten.

Området syd og øst for Højgård ser på matrikelkort fra 1904 ud til at være skov, hvor det i 1887 ses at være nærmest skovløst.

Stormfaldsbilleder. Foto: Bent Sørensen, 2000.

Skovens størrelse

Fra år 1000 til op mod 1600- årene var store landområder dækket af skov og krat, hvor meget ved vi ikke. I 1683 var 416 td. land under plov, og der var 1828 td. land i alt. Der var 1412 td. land, der lå som skov, overdrev, enge og moser, sogne- og markveje, bygninger og kålgårde til gårde og huse, humlehave, hørhøve, agerhøve, hegn og krat, kirke og kirkegård. I 1855 var der 190 td. land skov. I 1919 var der 109 ha skov (197 td. land), 5 ha. mose (9 td. land og 5 ha vandareal.

På målebordsblad fra 1962 kaldes hele skovområdet for Bramdrup skov og synes mindre end i 1904. Endnu mindre blev det, da motorvejsarbejdet indtog dele af Nørreskoven og Lilballe skov i 1960-erne.

Vildt i skoven og ved boligerne

Både i skov og på marker kan man se spor af rådyr og på de rigtige tider og steder både råbukke, hinder og rålam. I den lange sne- og frostvinter 2005/06 var det været svært for dyrene at finde føde, så mange bramdrupperne havde besøg af dem i haverne, bl.a. Inger Jørgensen på Lyngen 9.

På Ravnsbjerg og i udkanten af skoven ses og høres ofte fasaner. Inde i skoven er der stor og lille flagspætte, sikkert også grønspætte og et ravnepar foruden alle de "almindelige" fugle. På Trolldhedestien kan man iagttage egern, som både skaffer sig føde deromkring og i haverne. Harerne ses ofte og klarer sig godt trods biltrafik og anden færdsel på vejene. Ræve og skovmår ses sjældent, men husmår er her i perioder og begrænses med fælder.

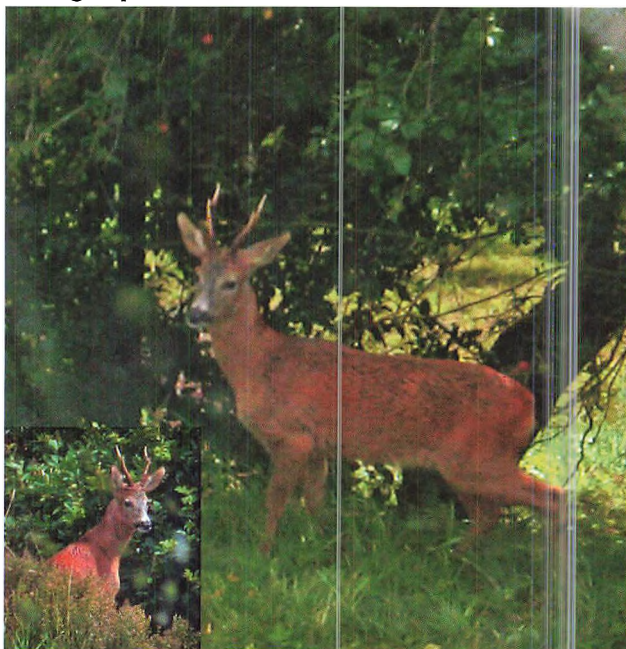
Mølledam og Skovmølle

Møllebækken kom fra vest ved det senere Bramdrupdam og fik mange små tilløb fra tunneldalens skrænter, før den nåede Kolding Fjord. Måske har "møllefolk" allerede tidligt stemt vandet op i den lange møllesø, for at kunne bruge vandet som drivkraft i en mølle? Kornvandmøller med vandret liggende hjul har været kendt i Danmark fra ca. år 1000, skvatmøller fra 1600. Også møller med lodretgående hjul kendes fra 1100-1200 tallet. Mange danske møller blev ødelagt i svenskekrigene i 1600-tallet.

Mølleren skulle betale "Mølleskylds hartkorn", fordi han var selvstændig erhvervsdrivende, og han skulle også betale landgilde. Bønderne havde som regel møllepligt til en bestemt mølle. I 1852 kom møllenæringsloven, da var der stadig flest vandmøller, men i årene efter fik vindmøllerne fremgang. Mange af datidens industrier klarede sig i 1800-1900 tallet med vindkraft, f.eks. stampemøller, hammermøller, savmøller, spinderier og papirfabrikker, men dampmaskinen og elektriciteten kom til at ændre de gamle håndværk helt.

Kolding Borgemølle eller Skovmølle nævnes i kong Christian 1.s privilegiebrev til Kolding by i 1452. Slottets mølle hed "Borgemølle" i dronning Doro-

Knud Bødker har ofte sit kamera med på ture i skoven og et par resultater ses her.

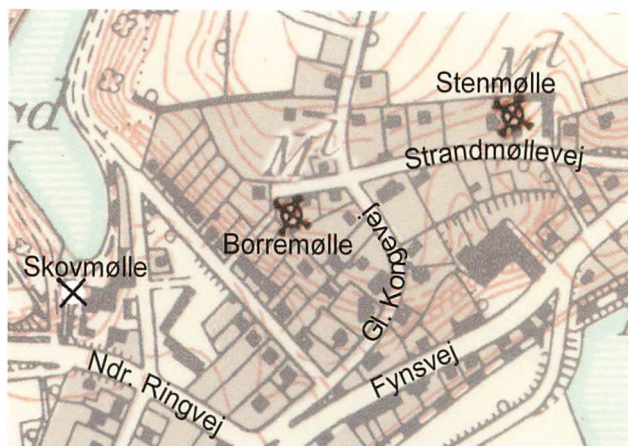

theas tid. Mølledammen lå øst for den gamle vej fra landevejen ind til den senere "Marielund". Antagelig har der allerede i Dronningens tid været for ringe vandkraft til Borgemøllen. Dronning Dorothea (1511-75) påbegyndte derfor en ny slotsmølle med Slotssøen som damsted i 1568. Den blev færdig i 1571, og egnens borgere og bønder var møllepligtige der.

Skovmøllen frasolgtes i 1571, men blev så lejet ud. Søren Marcussen var fæster omkring 1650-70. I 1724 blev fæsteren af borgmøllen, dvs. skovmøllen, Heinrich Eliassen dømt til at betale resterende landgilde fra 1720-24. Under synsforretningen gjorde han gældende, at han kun kunne male 8 timer daglig, resten af tiden måtte møllen stå på grund af vandmangel, men dog måtte han betale! Han af-fæstes, dvs. mister sit sted, og der ansættes en møllersvend under skrappe betingelser. Møllen havde da en kværn, der blev drevet med overfaldsvand. Og både mølle og beboelse var i god stand.

I 1747 får Skovmøllen eller Borre mølle istandsat sit bolværk. Har bønderne mod Standhuse og Nr. Bjært brugt møllen? Og nogle af Bramdrups bønder?

At få en ræv på kornet med sit kamera er ikke nemt. Det er sommer, og ræven skal sikkert skaffe føde til ungerne.

På side 76 ses først Stenmøllen. Fra omgangen på Borremølle ses ned til Skovmøllen, som også ses nederst på siden.

Ved auktionen over egnens gårde, huse m.v. ved salget af krongodset i 1765 købte oberstløjtnant de Falsen Skovmøllen af Hans Just og arvinger for 230 rdl. pr. td. htk. eller i alt 2216 rdl. I 1777 havde kongen endnu den halve købesum stående i møllen, der bestod af et 6 fags beboelseshus og 9 fag møllehus, samt stald, fæhus og vognremise. Selve møllen var vurderet til 1400 rigsdaler.

Kendte fæstere og ejere af møllen var:

- 1700-1724 Heinrich Eliassen
- 1724-1765 Hans Just og arvinger.
- 1765-1767 de Falsen er ejer.
- 1767-1772 møller Hans Christensen
- 1838- Jes Petersen bliver møller.
- 1857- Hans Clement køber møllen for 31.250 Rigsdaler.
- 1898- P. Conradsen bliver møller.

På det gamle kort over Bramdrup Sogn fra 1773/1781 ses en oval mølledam, en mølletoft ned mod Snoghøjvejen, et afløb fra dammen til Kolding Fjord, og møllergården, der ligger på dammens vestside. Gården består af en lang bygning øst-vest mod dammen og en mindre bygning sydvest for den lange. Kanalen mod Slotssøen er ikke tegnet ind. På et kort fra 1795 er mølledammen blevet længere og to-delt.

I 1822 fortæller E.G. Tauber, rektor ved Kolding Latinskole, i sin bog "Breve fra Kolding", at der var to små søer, der "gjemte på Vandbeholdningen for Skovmøllen" Der er tinglyst i 1858/59, at Borremølle har ret til opstemning af vandet i søen.

Da Skovmøllen i 1838 blev ombygget, blev 3-4 gravhøje på marken i nærheden udgravede, og de deri værende stenkamre benyttedes til grundsten for bygningerne.

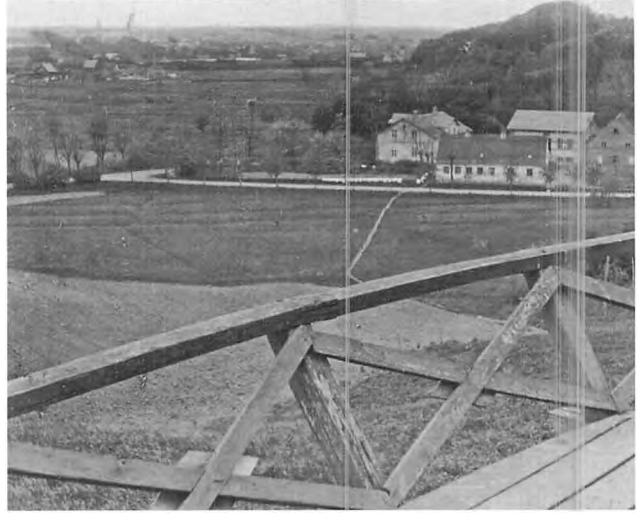
På det sted, hvor tidligere Kolding Skovmølle eller Borgemøllen var, lå senere Kolding Stalbørstefabrik, der blev anlagt 1909. Fabrikken anvendte vandkraften, der udnyttedes ved en 30 hk. turbine, der dog kun sjældent ydede mere end 10 hk. Faldet var ganske vist stort (mellem 8 og 10 m., men vandmængden er meget ringe, særlig om sommeren, hvor vandkraften slet ikke kunne bruges. Om vinteren kunne turbinen arbejde dagen igennem, men så var søen også tom. Der var derfor installeret hjælpemotor, og møllen modtog desuden strøm fra byens elektricitetsværk. Stålbørstefabrikken flyttede senere til Nr. Bjært, og vandkraften bruges ikke længere. I dag er der lægehus i bygningen.

Borrehus mølle

Matrikel nr. 24 var den østligste af mølletofterne. Her begyndte udparcelleringen omkring 1900. En møller købte en højt beliggende grund ved Gammel Kongevej og Borrehusvej. Der blev opført en vindmølle og beboelse til mølleren. I 1904 blev Borrehus, en herskabsvilla opført på grunden ved siden af. Borrehus Mølle fik en kort levetid. Allerede under 1. verdenskrig blev den nedrevet.

Stenmøllen eller Strandmøllen på Strandmøllevej 8

Møllen stod oprindeligt ved Jonstrup Seminarium pr. Maaløv på Sjælland. I 1906 blev den flyttet til Kolding og indrettet til møllestensfabrikation af

Lauritz Jepsen, der i 1899 havde påbegyndt denne fabrikation ved møllen i Hjarup. Virksomheden hed Dansk Kunstmøllestens Fabrik. Sønnen Jens Nørby Jepsen fortsatte fabrikationen og i 1943 overgik virksomheden til ingeniør L.K. Sletskov. Brugen af møllevingerne som drivkraft for maskineriet hørte op allerede omkring 1920 og stenmølleproduktionen omkring 1940. I 1955 blev møllen med grund og bygninger overtaget af muremester Johs. Jepsen, der anvendte stedet som lagerplads. Møllen brændte den 15. juni. 1966, hvorefter resterne blev nedrevet.

På stenmøllen var der knuseværker til at knuse flint med. Den knuste flint indgik i forskellige finheder i den specielle beton, som møllestenene blev støbt af. Til erstatning for møllevinge-kraften anskaffedes først en 20 hestekrafts dieselmotor og senere en 10 hestekrafts elektromotor.

På møllen hang der et brandreglement. Hvis der udbrød brand, skulle man melde det til brandfogeden i Bramdrup. Afstanden til Bramdrup og til sprøjtehuset ved Bramdrup Kirke var ca. 3½ km., så det ville tage lang tid at få sprøjten klar ved stenmøllen.

Bramdrup Skovkro o. 1925.

Bramdrup Skovkro

Allerede i midten af 1800-tallet har der været et gæstgiveri i skoven. Der blev givet bevilling til Niels Jørgensen, Bramdrupskov den 19. januar 1853. Han skulle betale 2 rigsdaler i årlig afgift til Vejle Amtsstue.

Hans Rønning noterer i sin krønike i 1912: "Pouls-have, der hvor Veltz for tiden har restauration, og hvor rester af Pouls den gamle bageovn af bygningen endnu kan påvises". Når der har været en gammel bageovn, så kan det hus, hvor den stod i, være fra ca. 1800 måske før, og derfor kan huset have været et af de steder, der betegnes som "skovhus" eller "huse i Bramdrupskov" i folketællingerne 1787 og 1801. Det samme gælder huset ved siden af den senere skovkro, der har været skovfogedhus fra midt i 1800-tallet.

Fra 1870erne blev det almindeligt at tage på skovtur fra Kolding. Skovfogeden kogte for en billig penge en kedel vand på sit komfur til folk, der var på skovtur og selv havde kaffebønnerne med. Måske har hans kone også solgt brød og kage, og der har været borde og bænke udenfor til skovtursgæsterne.

I 1890erne er serveringen i skoven sat i system. Mellem Kolding og Bramdrup Skov kørte sidst i 1890erne i sommertiden "Bramdrupskov-vognen". Det var en stor charabanc med bænke på langs og med et par kraftige heste for. Der kunne være 25-30 voksne og børn på den. En returbillet for voksne kostede 65 øre og for børn 25 øre. Man havde madkurven med ud til skoven, sad ved de små borde, og de voksne købte kaffe og brød. Kl. 20 kørte den sidste hestevogn retur til Kolding. Men folk kom også i egne hestevogne, og nogle kom ridende. Man kunne spise nystegte kyllinger med kartofler og agurkesalat eller smørrebrød. Det har sikkert været brugt at kalde skovfogedboligen for "Skovkro". Sommeren har været fri til at tage på udflugter til Bjerre i skovfogedhuset i skoven. I "Koldingposten" den 30/9 1893 stod følgende meddelelse: "Fra 1. Oktober til 1. April er der ingen Beværtning i Bramdrup Skov. Bjerre". Der har ikke været plads nok i huset, og opvarmning har nok også været et problem.

En gruppe håndværksmestre fra Kolding drog om sommeren på udflugt til Bramdrup skov. I 1877 stiftede de foreningen "Bramdrup Skovforening". Der måtte højst være 8 medlemmer. Samværet var 7-8

årlige ture til skoven med de fyldte madkurve, og drikkevarer og kaffe kunne købes hos Bjerre. I deres gamle protokol nævner de, at 1 skænket snaps i 1880'erne kostede 12 øre!

Fra 1881 måtte Bjerre drive traktørsted om sommeren, og dermed afskaffede Skovforeningen madkurvene. Ganske få gange fik konerne lov at komme med. I 1916 nedlagde de sidste ældre medlemmer foreningen. Andre Koldingborgere dannede "Kolding Skovforening" i 1891, og om den ved man, at den fortsatte til 1947.

Jens Bjerre har troet på skovtursgæsternes ønske om en rigtig kro. Han søgte beværtningsstilladelse og byggede en ny statelig kro. Samtidig søgte han ministeriet om tilladelse til at flytte beværtningen fra skovfogedhuset til matr. nr. 7, den nye kro, ca. 1901. I 1902 mistede Bjerre sin kone Marie Margrethe. Datteren Anne Johanne Bjerre og Anders Andersen blev gift i 1902, og de skulle nu drive Skovkroen, men de kunne ikke klare udgifterne. Enkemanden Jens Bjerre giftede sig med fransksvaskerinde Laura Barbara Lenz, og de havde restaurationen til 1909, hvor Frederik Veltz købte den. Jens Bjerre og familien flyttede i 1910 til Kolding, hvor han blev cigar- og bladhandler. Han døde i 1925 og er begravet på Bramdrup Kirkegård.

Frederik Christian Veltz og Karen f. Damkjær drev

kroen videre. 2 af deres børn, Karen fra 1907 og Olivia fra 1911 gik i Bramdrup Skole.

Cand. jur. Leif Ørkild skriver i sine barndomsindringer fra 1904-21, at hans og andre børns fødselsdage ofte blev fejret sådan:

Drengene blev tilsagt ved hjemmet og havde en gave med til 25-50 øre. Ved hjemmet holdt en stor charabanc, hvor alle drengene kunne sidde, og så gik turen til Bramdrup Skov til chokolade og kager. Så blev der leget røvere og soldater i skoven og plukket jordbær og hindbær lige til at spise. Så var der saftvand på kroen, inden hestevognen kørte alle hjem til Kolding igen.

Mange mennesker holdt deres fester og møder på Skovkroen. Sognerådet holdt i 1901 møde på Skovkroen. På den store haveplads blev der holdt Grundlovsfester. 5. juni 1919 var en meget særlig dag, hvor danskerne vidste, at nu kom Sønderjylland hjem til Danmark igen. Pinsemorgen kom folk på cykel eller i hestevogne og biler for at spise rundstykker og drikke kaffe m.m.

Mikael Kristensen fra Bramdrup Station og formand for Skytteforeningen lavede en salon-skydebane på Skovkroen i 1930'erne. Hans datter Musse kom tit med sin far til Skovkroen. Så gik hun ud i køkkenet, hvor der ingen vandhane var, men i stedet en håndpumpe. Så gjorde hun lidt gavn ved at pumpe vand!

Mon det kan være 10-14 års skolebørn? Ved det lange bord sidder ca. 50 børn, og de voksne lærere og forældre varter op? Eller holder styr på sagerne?

Den høje flotte fyr forrest er Anton Foged, som emigrerede til Californien. Han er i Danmark for at fejre sin 37 års fødselsdag i 1913.

I Kolding Folkeblad stod der 13.11.1943:

Bramdrup Skov Restauration har udvidet: Koldingenserne har forlængst lært Bramdrup Skov Restauration at kende som et udmærket Madsted med Krebsene som særligt Speciale. Da Sæsonen sluttede i Aar, var 6-7000 af de lækre Skaldyr spist af Restaurantens Gæster.

I ti Aar har J.P. Pedersen været en storartet Kromand i Bramdrup. I de unge Aar var han en Tur i Amerika, senere arbejdede han paa Wivex og indtil han blev selvstændig i Palmehaven-Trocadero. Utrættelig har J.P. Pedersen bestræbt sig for at hygge om sine Gæster, naar de satte sig til hans veldækkede Borde. Den ene Ombygning og Forandring har afløst den anden

I dag averterer Restauranten i Skoven, at endnu en Udvidelse har fundet Sted, efter at Haandværkere i adskillige Maaneder har huseret paa Kroen. Den store Spisestue, der er Restaurantens "Vinterhi", er udvidet, saa den nu kan rumme 100 Gæster. Desuden er der indrettet en Tag-Veranda, hvor 60 Gæster kan slikke Solskin Foraar og Efteraar, naar der er køligt under Træerne. Ogsaa Toiletterne er blevet moderniseret. I Køkkenre-

Kunstmaler Winther boede en tid i 1940erne på restaurant Skoven. Han malede nogle vægge inde på kroen med motiver fra Afrika, orangutang, giraf, løve osv. Først da friskolen i 1980erne kom til, blev væggene med malerierne revet ned.

Omkring 1920 gik det skævt for restauratør Veltz, og Christen Jensen Nissen og Lis Faline f. Petersen købte kroen. I 1922 blev Laurids Sørensen kromand.

I 1933 overtog Jens og Helga Petersen kroen med 500 kr. i udbetaling. Men de troede på, at det kunne gå. I 1935 bortforpagtede Jens Petersen kroen for 5 år til fru vognmand Mathiesen. Under 2. verdenskrig havde Jens også job med opskæring af generatorbrænde. I 1930erne havde Skovkroen en balsal af træ, og man skulle ud af kroen for at komme over til den. På østenden af kroen var der en åben træveranda. Jens byggede om på kroen, lavede keglebaner og en stor ny sal til spisning og dans, og der kom mange folk.

Jens og Helga Petersen var et afholdt par. Helga var dygtig i køkkenet, og Jens ombyggede og udvidede krolokalerne og gjorde krohaven spændende, ca. 1943.

gionerne har den dygtige Fru Pedersen faaet bedre og mere tidssvarende Arbejdsforhold, og bagved har Værten sit store Cementbassin, hvor han pusler om sine kæledyr: Krebsene og Laksforellerne, nu da "Dyrefarmen" har maattet nedlægges paa Grund af Rationeringstidernes Ugunst.

Jens Petersen blev kaldt "Lille Jens". Han havde et æsel gående i en fold. Firmaet "Harden Møbler" lånte æslet og lod det trække en lille vogn rundt i Kolding med reklamer for firmaet. Engang, hvor Jens havde stillet tørsten lidt rigeligt, kom han til at sælge både vogn og æsel til "Harden Møbler"! Han kørte han rundt i sin Ford T med åbent lad, og som han selv sagde: "Ingen kà, som Jens han kà!"

Da "Lille Jens" døde, førte Helga Petersen Kroen videre i et par år. I 1950-1960erne havde Helga god hjælp af Signe Nielsen fra Hvidsminde mark. Op gennem 60erne og 70erne var Skovpavillonen, som den nu blev kaldt, et meget søgt sted. Lørdag aften gik det livligt til med spisning og dans hen til de lyse timer. Elektriker og musiker Bent Rasmussen fra Sdr. Bjert har spillet der i lange perioder fra

1974 til 1983. Til fester af forskellig slags, men altid lørdag aften. Mens Bent var på Teknisk Skole i Aalborg, havde de brug for ham på Skovkroen, og da han ikke kunne nå at komme herved til kl. 18.30, blev han hentet i en lille flyver, så han var parat til at spille til langt hen på natten. I Kolding Festuge 1976 blev der optaget en film fra "Skovpavillonen" i Bramdrupdam, Kolding Stadsarkiv har den, men lyd og billeder er ikke så gode.

Omkring 1973 købte Niels Skov, der var tolder, stedet og moderniserede "Skoven", men det gik ikke økonomisk. Derefter kom Børge Nissen, en ejendomshandler fra Esbjerg. Han solgte igen til bygmester Abdul Sheikh, der regnede med at åbne efter en istandsættelse til en halv million kr. Navnet var igen "Restaurant Skoven". De første par år kom der pænt besøg, men så gik det tilbage med indtjeningen.

I 1983 købte en forældrekræds den gamle restaurant med alle bygningerne og ombyggede den til Kolding Friskole. I 2001 byggede de om og til på skolen, som er i en god udvikling.

Forlystelseskoven

Købmand H.W. Meyer nedsatte sig som handlende i "manufaktur" i Kolding i 1840erne. Manufaktur betød i 1700-1800 tallet "hvad der er lavet med hånden, industriel virksomhed uden afgørende brug af maskiner".

I 1851 ophævedes accisen, en afgift af varer, der førtes ind og ud af byerne, der havde været stærkt bremsende for byernes fremstillings- og handelsliv. Samme år købte H.W. Meyer og møller Petersen skoven og Skovmøllen. De gav Kolding Borgerlige Skydeselskab brugsretten over skoven fra indgangen til grundstenen.

Købmand Meyers kone hed Charlotte, og skoven kom til at hedde "Charlottenlund". Der blev anlagt en skydebane langs søens østside og tillige et skydehus, en pavillon oppe på skråningen, en musikhal foran pavillonen med stakit omkring, en danseplads med trægulv og bænke rundt om et stort træ, men Skydeselskabet kom i vanskeligheder i 1867, og året efter blev pavillon og dansegulv solgt.

I 1857 stiftedes "Forskønnelsesselskabet i Kolding", hvis formål var at plante træer og buske i "anlæg" i Kolding. Kort efter købte prokurator,

kancelliråd O.F. Kralund skoven ved møllesøen af købmand Meyer.

I 1873 tog Forskønnelsesselskabet imod kancelliråd Kralunds tilbud om at overtage skovområdet, som nu skulle hedde Marielund efter Marie Kralund. Ejeren af gården Mejersminde måtte have en aflåst låge ind til Marielund, og aftalen med ejeren af Borremølle om vandopstemning, tinglæst 1858/59 skulle respekteres. Ejendommen Marielunds værdi var sat til 4.000 kr.

Selskabet opførte en ny pavillon og plantede træer på skydebanens gamle mark. Ca. 50 år efter blev også denne pavillon udskiftet med en ny.

På matrikelkort fra 1904/17 ser det ud, som om Bramdrups grænse går på østsiden af mølledammen, at dammen er 2-delt, og at den øverste smalle, aflange del hører til Bramdrup. Kanalen til Slotsøen er tydelig.

Møllebækkens udløb til fjorden er flyttet flere gange, sidst nordligere i 1888, I 1909 blev dette stykke af Møllebækken rørlagt. På det første geodætiske kort fra 1887 ses en møllegård, firelænget ved den sydlige ende af den lange dam. Vandet fra dammen kan løbe ud til fjorden eller ledes i kanalen til Slotsøen.

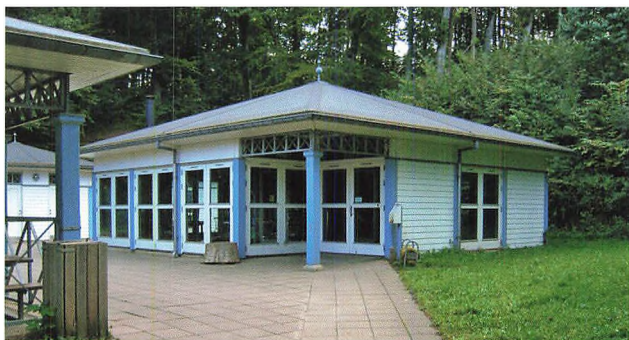
Ny pavillon i bindingsværk, med veranda og beboelse på 1. sal. Nyplantede træer ved stien.

På et kort over Kolding og havnen mod øst ca. 1910 ses Kolding Skovmølle som en firelænget bygning for enden af Marielundssøen. Kanalen tydelig til Slotssøen. Øst for møllen ses et engområde. Matrikelkortet fra 1917 viser en ret aflang sø. Der er ingen bygninger medtaget, men en del af Trolldhedebanens tracé indtegnat. Trolldhedebanen blev anlagt vest for søen i 1915-17 og nedlagt i 1968, hvor skineområdet blev omlagt til en smuk ride, gang- og cykelsti helt til Ferup.

I 1930 kom indlemmelsen i Kolding af den østlige del af Bramdrup Sogn. Jorden fra Hvidsminde, Mejersminde, Petersbjerggård m.m. helt ned til fjorden og mod Strandhuse blev en del af Kolding Købstad. Og så var vandmøletiden slut.

Pavillonen ved Marielundssøen blev nedtaget i 1968, og stierne rundt om søen vedligeholdes af Kolding Kommune. I 1991 tilbød Kolding Tekniske Skoles bygge- og anlægslinie at tegne, opføre og færdiggøre en ny pavillon, som nu skulle bruges til naturvejlederarbejde for kommunens borgere, både til de helt små børnehavebørn, skoleelever, unge og voksne naturinteresserede. Pavillonen skulle opføres på én dag! Og det lykkedes!

Hele området er smukt og afvekslende og bliver brugt meget af alle generationer året igennem, det er en af storkommunens herligheder.

Værnetræ, ildtræ eller brandtræ.....

I Bøgetræet på Rønningsminde blev der for ca. 180 år siden lavet et hul, hvor jernstykket blev presset ind, og ved det groede henover det. Gården blev brækket ned i 1973 og derefter døde træet, dets opgave var fuldført. Træet målte 140 cm i tværmål og indeholdt 30 rummeter.

Helligkilden

Helligkilden var ved den øverste nordvestlige del af Skovmølledammen. Den har været kendt siden middelalderen. Folk fra Kolding og omegn kom og drak af vandet og brugte det til at bade dårlige øjne i. Ved St. Hans var der grupper, der mødtes ved kilden, kogte vand fra den til kaffe og havde det hyggeligt i sommeraftenen. Båltænding blev forbudt i 1860'erne. Da skoven fik navnet Marielund i 1873, begyndte man at kalde kilden for Mariekilde. Helligkilden blev fredet i 1967. I 1915-17 var konsul Ræder med til at sikre, at Trolldhedebanen blev ført et stykke vest for kilden, så det specielle sted kunne bevares.

Mariekilde havde i en række år et fint stakit, hvor vandet pressede sig frem. Det er et fint sted både vinter og sommer.

Udsigt fra Ravnsbjerg ned mod Trolldhedestien og over til Komarksbuskene, oktober 2008.

Grænsen mod Kolding

Grænsen mellem Bramdrup Skov og Koldings skove, Komarksbuskene mod sydvest og Marielund mod sydøst, er ikke nem at definere. Komarksbuskene ses fra Bramdrup oppe på sydranden af tunneldalen ved "Ankerhus". Ved Golfklubbens hus begynder skovstien, der hedder Emerholtstien. Den følges med Trolldhedestien, og de bliver til én sti ved Emerholtsvej. Trolldhedestien fortsætter langs med Marielundssøen og går under Ndr. Ringvej til Parkskolen og Fynsvej.

Fra Bramdrup Skov går der 3 bække ned mod grøften langs med Trolldhedestien. Grøften løber dels på stiens højre og venstre side. Vandmængden har været stabil, men ringe i hele det 19. århundrede. Man kan næsten ikke tro, at terrænet fra Bramdrup Dam tilbage i 1200-1400 tallet har kunnet tilføre Marielundssøen så meget vand, at Skovmøllen har været en driftig mølle. Men det var så også i 1571, at dronning Dorethea tog konsekvensen af den ringe vandmængde og tog sin nybyggede slotsmølle ved Slotsøen i brug. Samme år fraselgtes Skovmøllen, som derefter blev lejet ud, men stadig til mølledrift.

Frederik II skænkede i 1580 Emerholt, senere kaldet "Komarken" til Kolding. "Emer" har måske været et mandsnavn, "holt" kunne betyde del af en skov, men det kunne også bruges om en forhøjning på en eng eller en åben plads i en skov.

Få år efter 1580 blev der bygget en bolig til hyrden, der efter den første fæster, Knud Nielsen, kaldtes "Knuds hus" eller "Knuts huus" i 1657. Efter en senere fæster, Anker, fik huset navnet "Ankerhus". Det ses på det gamle kort fra 1773. Erich Sørensen (54), hans kone Anne Hansdatter (67) og tjenstedrengen Poul Madsen (23) boede på "Ankershuus", da folketællingen i 1787 fandt sted. Men Komarken og Ankershus hørte under Kolding, og derfor er Ankershus's beboere ikke med ved tællingen i Bramdrup sogn i 1801. Komarksbuskene var det smalle skovområde, der begyndte øst for Ankerhus og fortsatte mod øst og syd til "Skovvejen". Skoven videre mod syd var Kolding skov, der fortsatte i Marielund. I 2009 ligger Ankerhus stadig "på sin plads", så man kan orientere sig i det moderne kontor- og industriområde, skoleområde, golfbaner og Storcenterområde.

Bramdrupdam Forsamlingshus

Af Inga Bødker og Mona Rasmussen

Tiden før forsamlingshusene, omkring 1850-1890

Før omkring 1850 holdtes møder i sognene i de store bønders stuer, men de var netop ikke for andre. Alle de "små" skulle ikke nyde noget af at vise sig der! De, der ikke hørte til bøndernes kreds, blev ikke inviteret.

Fra 1840erne begyndte man at holde store udendørs møder, religiøse møder, nationale møder, grundlovs-møder og tværpolitiske møder. Fra ca. 1870 blev møderne mere politiske rettede. Det var blandt andet møder med flere talere, med fællessang og spisning. Men hvor blev disse møder holdt?

Der var flere muligheder. Møder på kroen? Det var man ikke så glad for, måske på grund af frygt for drikkeri? Og så kostede det jo penge! Møder i skolestuen? Læreren og forhenværende højskoleelever holdt møder og foredrag om historie, om samfundet, om nye livsanskuelser, og oplysende foredrag. Unge kunne mødes i skytteforeningen, gymnastikforeningen o. lign., hvor man samledes til idræt, skydning, foredrag, sang, baller og udflugter. Men på et tidspunkt sagde regeringen stop for brug af skolerne, og så begyndte folk på gårde og i huse at samle penge ind, fordi de ville bygge deres eget hus til forsamlingshus: Dette resulterede i, at ca. 200 forsamlingshuse blev bygget sidst i 1800-tallet. I 1914 var der ca. 1300, næsten et i hvert sogn

Bramdrupdam Øvelseshus

I 1895 besluttede en flok borgere i Bramdrupdam at bygge et øvelseshus, vist nok på initiativ af lærer Eriksen. Der blev nedsat et byggeudvalg bestående af Kristian Jørgensen, Hans Hansen, Niels Nielsen, Hans Sørensen, Jens Bjerger og Hans Jensen, som blev den første formand.

Der blev indhentet tilbud fra 7 murere og 6 tømrere. De to laveste bud blev H. Johansen med 315 kr. for murerarbejdet og J. P. Sørensen med 355 kr. for tømrerarbejdet. Bygningen blev opført på Bramdrups gadejord i 1895.

Den 2. januar 1896 bliver man enige om nogle regler: Huset skal være til nytte for Gymnastik- og Skytteforeningen, men også til oplysning af forskellig art, f.eks. foredrag.

Bestyrelsen hæfter solidarisk for husets gæld og har derfor første prioritet i huset. Huset må ikke overgå til privat eje. Der holdes generalforsamling en gang årligt i januar måned.

Medlem bliver man ved at yde et bidrag – dog ikke under 2 kr. Kortspil samt udskænkning af spiritus er ikke tilladt! Betaling for brug af huset: var kr. 8,00 for hele huset – heri var inkluderet lys, ild og rengøring. Der var ingen forplejning med i prisen. Den lille stue kan lånes frit.

Ved generalforsamlingen den 22 januar 1900 noteredes, at der i det forløbne år havde været følgende aktiviteter i huset: 5 missionsmøder, 3 afholdsmøder, 4 foredrag. Dertil kom gymnastik, danseskole for børn, 6 sammenkomster med dans, juletræ. Taget var blev tjæret, og der var blevet afbetalt kr. 100,00 på gælden. Tilbage var en gæld på kr. 100,00, som stod hos murermester Johnsen. I forbindelse med en ombygning i 1925 opfordrede man medlemmerne og andre til at yde penge eller arbejde på huset.

Bramdrup Forsamlings- og Øvelseshus

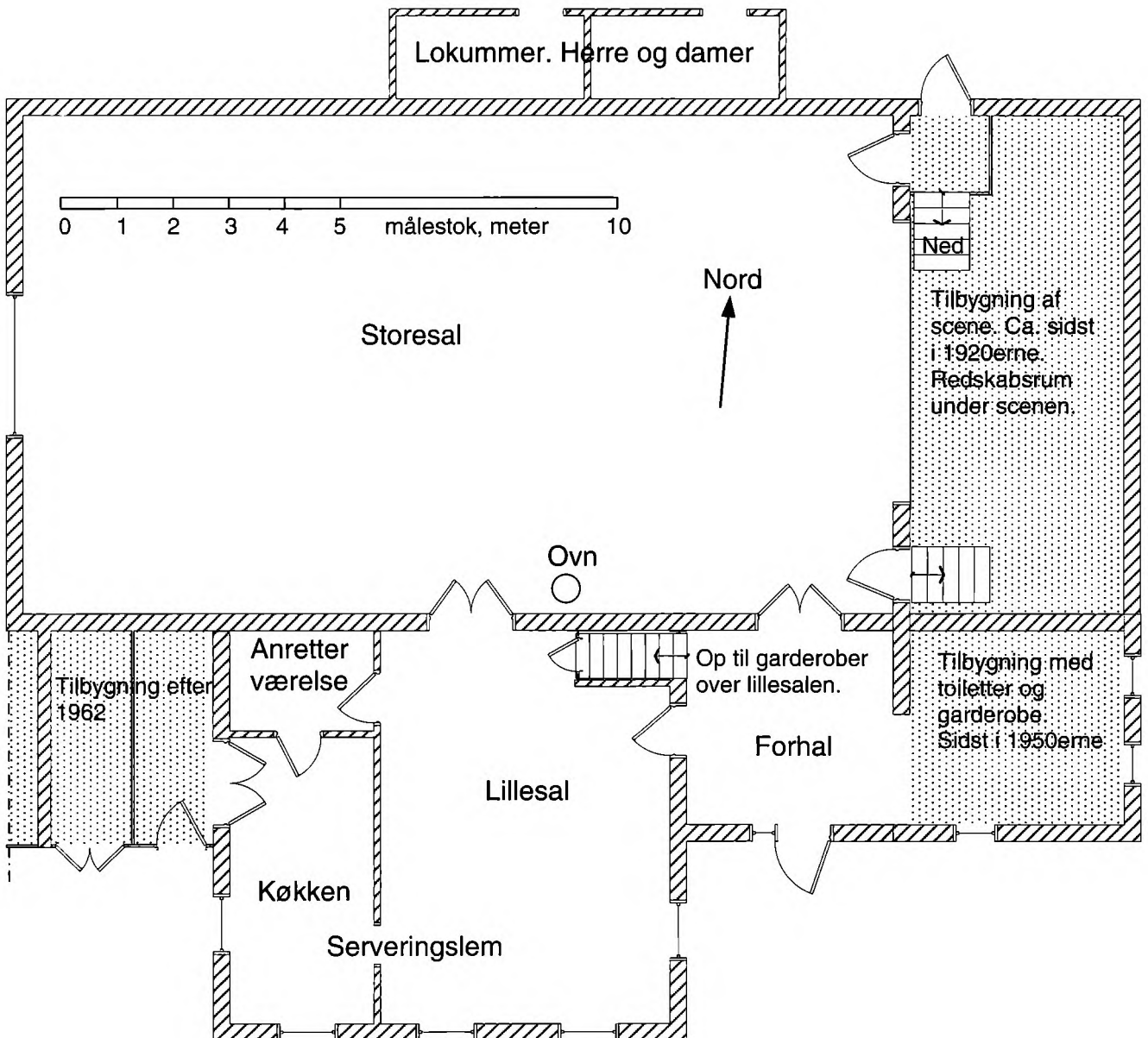
I 1932 overdrog Harte-Nr. Bramdrup Sogneråd huset til Forsamlingshusforeningen. Samme år mødtes bestyrelsen og nogle andre voksne 3. juledag i Forsamlingshuset, hvor de klippede julepynt til det store juletræ. 4. juledag var der juletræsfest for børnene og 5. juledag juletræ og bal for de unge og voksne.

Da bestyrelsen i 1935 var ved at få stemt igennem, at Forsamlingshuset ikke skulle udvides, tog Niels Roed ordet. Han sagde, at der i mange andre byer ikke var et samlingssted for de unge, og at det var vigtigt, at Bramdrup sikrede, at Forsamlingshuset blev så godt vedligeholdt som muligt. Så blev udvidelsen vedtaget!

Billedet til venstre viser det gamle hus i 1930 med køkkenindgangen og lille sal til højre. Til venstre ses vestenden af store sal med det store vindue.

Her ser man lige ind på gavlene med køkken og lille sal i 1988. Bagved ses tagfladen af store sal og til højre indgang med garderobe- og toiletbygningen.

Måske er den nye scene bygget efter 1935. Den fik nyt gulv og en stor blank ramme om sceneåbningen. Døren til venstre for scenen gik ned til sminke- og påklædningsrum, nr. 2 dør gik ud til toiletterne. Døren til højre førte op på scenen.

1936-38 underviste Kirsten Nørregaard børn i sin danseskole. Fra 1937 foregik Bramdrup skolegymnastik i Forsamlingshuset. Inger Kristensen, lærers datter, og Ingrid Braae underviste skolepigerne i gymnastik om vinteren. Drengene tog lærer Kristensen sig af. Da jævnstrømsværket på møllen blev solgt i 1943, gav man restsummen til drift af Forsamlingshuset.

Under krigen blev huset inddraget af værnemagten og anvendt til rugbrødsbageri (se om Besættelsen i bd. 3). I gangen var der æltemaskine, i den lille sal blev brødene formet, i den store opbevarede de

færdige brød. Tyskernes tal fortæller, at der blev bagt 10.000-12.000 brød i døgnet. Nogle blev transporteret til Oksbøllejren.

I wc-bygningen bag huset havde tyskerne privat svinehold. I kælderen under scenen opbevarede flæsk og pølser; herom fortæller gartner Braae. Efter krigen førtes en ret omfattende korrespondance omkring mulighederne for at få krigsskadeerstatning (gul mappe 45-68). Huset blev brugt af tyskerne i tiden fra 24. januar 1944 til 15. juni 1945. Der udbetaltes den 5. marts 1948 en check på 1337,82 kr. i krigsskadeserstatning og 2069,40 i indkvarteringsserstatning.

Da tyskerne efter krigen afslutning rømmede forsamlingshuset, skulle det rengøres og renoveres. Johannes Jensen var formand for huset, som var ubeskrivelig misligholdt, så han trommede en hel masse folk sammen, som blev delt op i hold. De, der gjorde rent, lå på alle fire og skrabe skidt af, før der kunne skures, vaskes og lakeres. Huset blev taget i brug igen den 14. november 1945, hvor sognet holdt en fest for lærer Kristensen, som var blevet pensioneret et halvt år før.

Efter krigen blev husets aktiviteter udvidet med bl.a. badminton. Også Husholdningsforeningen og Ungdomsforeningen kom i gang. Der blev holdt høstfest, baller og dilettant. Leje for en balaften var kr. 35,00, for et foredrag kr. 20,00, for den lille sal dog kun kr. 15,00. I 1947 indkøbtes et brugt klaver for kr. 1050,00 og i 1948 blev der indlagt vand i huset.

Det var forbudt at fotografere besættelsesmagtens aktiviteter. Men smeden og karetmageren fik alligevel taget en række fotos, som vi er glade for nu. Der kan ses 2x5 skorstene fra bageovnene, camouflagetelt med militært udstyr og lastbiler, der skal køre brød til forlægninger.

Stykket er spillet i 1941 og menes at være "Risum Mølle". Personerne er fra venstre Busse Galter, Thomas G. Hansen, Rayna Bødker, en mejerist, Helga Bonefelt, Karl Bødker, Gudrun Jensen og Riisgaard. Kunstmaler Ejner Galter var både instruktør og dekoratør. De gamle gårde udlånte ofte rekvisitter til forestillingerne. Stykket "Husker du i Høst" opført i 1942 og "Det gamle Guld" opført i 1943 blev begge også opført på Vejle Teater!

Huset var ramme om mange familiefester, gymnastik, foredrag, folkedans, skolekomedier og diletantforestillinger. I 1960erne var der også revyer, omsorgsklub og aftenscole. I 1950erne og 1960erne blev Brugsens generalforsamlinger holdt i Forsamlingshuset. Ved kaffebordet fik man flot pyntede lagkager fra Klaaborgs bageri. I 1958 blev huset renoveret, fik nye lofter, badeværelse med toiletter, alt blev malet, og det hele udført med frivilligt arbejde.

Ved medlemsmøderne begyndte man i 1950erne at drøfte forhold for beboerne i Bramdrupdam, f.eks. veje, belysning af vejene, afhentning af husholdningsaffald osv. Den 23. marts 1955 var der medlemsmøde på kroen. 45 medlemmer var mødt, og der blev ytret ønske om fortovej eller gangsti mellem Bramdrup og Bramdrupdam og gangsti over broen på Vejlevej i Bramdrupdam. Man ville gerne have branddammen indhegnet, dagrenovation debatteres, og det pågedes, at affaldet i grusgraven var en rotteplage.

Ved et medlemsmøde i 1956 blev det foreslået, at vejtræerne gennem byen blev fældet, der var klager over lugtgener fra Metalstøberiet, og de blev indberettet til Sundhedskommissioner og til kredslægen. I 1957 handlede det om anlæg af en sportsplads, men man enedes om at vente, indtil skolesagen var afsluttet. For første gang arrangeredes en Skt. Hansfest på Chr. Petersens mark ved Troldhedestien. I 1958 drøftedes gadenavne og numre – og man måtte konstatere, at flere fester i Forsamlingshuset måtte aflyses pga. manglende tilslutning.

Bramdrup Forsamlingshus og Borgerforening

I 1960 mødtes man på Bramdrupdam Kro den 17. marts for at drøfte en sammenslutning af borgerforeningen og forsamlingshuset. Man blev enige om, at det var den bedste løsning at slutte sig sammen.

Der blev holdt stiftende generalforsamling for den nye forening den 12. maj 1960, og den fik navnet Bramdrup Forsamlingshus og Borgerforening. Den

første bestyrelse bestod af Jørgen Roed, Svend Staub, Knud H. Dahl, Børge Bohnsen, Sv. Sørensen, Hans Pedersen, Jens A. Brødsgård, Arne Hansen og Bruno Gilling. Suppleanter blev Øjvind Hede og Kerluf Jensen.

Den nye forening forsøgte sig med mange forskellige arrangementer – andespil, julemøder, foredrag, forårsfest, høstfest, udflugter – for blot at nævne nogle. Tilslutningen var dog faldende, folk havde nu mange andre muligheder for underholdning, man havde fået bil, og fjernsynet var kommet til.

Salg af forsamlingshuset til logen "Saxum"

Den 4. april 1963 afholdtes møde med Serapionslogen omkring salg af forsamlingshuset til logen "Saxum". Den endte med, at det blev solgt til logen til vurderingssummen, kr. 28.000.

Else Kjærgård og Leif Lohmann fik 1. præmie til karnevallet i 1957. Kakkellovnen luner den let påklædte haremskvinde!

Logen holdt møde mandag aftener og havde fester 3 gange årligt på lørdage. Det blev aftalt, at Borgerforeningen måtte bruge huset 15 gange årligt i 20 år. Den 30. september 1963 var solgt en realitet.

Ribberne blev taget ned i 1963. På det tidspunkt kunne gymnastik og idræt bruge lokalerne i den nye skole. I 1965 og nogle år frem var salen lejet af danselærer fru West Andersen. Hun havde danseskole både eftermiddag og aften, og i et par år fik også de nye ejere, logen "Saxum", danseundervisning.

Borgerforeningen i 1970erne

Borgerforeningens aktiviteter bestod i 1970erne i dels at gøre Kolding Kommune og især Teknisk Forvaltning opmærksom på Bramdrupdams særlige problemer, dels i at stå for arrangementer, der kunne samle områdets beboere.

Borgerforeningens bestyrelse bestod fra 1973 af Peter Mortensen, Kaj Johansen, Preben Nielsen, Helge Thomsen og Børge Brøchner Nielsen. I 1975 indvalgte Inga Peters i stedet for Helge Thomsen. I 1976 blev H.H. Nielsen formand i stedet for Børge Brøchner Nielsen. Fra den gamle bestyrelse fortsatte kun Peter Mortensen, nye var også Laurids Nielsen, Hans Dam, Lars Rasmussen og Sv. Niebuhr.

Man korresponderede fortsat med Teknisk Forvaltning om "metalgrunden", om rensningsanlægget, om en cykelsti mellem Kolding og Bramdrupdam, de trafikale problemer omkring skolen og på Bramdrupvej, belysning, fortove og trafiklys og endelig i 1981 varmeplanlægningen.

Der var generelt faldende tilslutning til arrangementerne, men man var ikke bange for at prøve nyt. I 1973 arrangeredes Drive-in bio, i 1974 afholdtes karneval og Sydjysk Amatørteater opførte "Guldfuglen". Bankoaftener var populære. I 1975 afholdtes Skt. Hans aften, det gentog sig i 1976, men i 1977 diskuteredes, om foreningen havde overlevet sig selv, men så vidt er man dog aldrig kommet. Borgerforeningen lever endnu.

De seneste 25 år har serapionslogen "Saxum" ejet og vedligeholdt Forsamlingshuset. Senest i 2009 er anlægget med mindsteningen om 5. maj 1945 ved vestsiden af bygningen blevet renoveret og pænt beplantet. Logen har indbudt til sammenkomst for Bramdrupfolket 5. maj 2009.

Børnekarneval 1954. Fra venstre ses Jens Bødker, Anders Juhl Andersen, Verner Hald, Per Østergaard, Verner Nielsen og Vagn Hald.

Siden 1988 har huset været malet hvidt. Kirken, Logen, Toften og mindre virksomheder bruger "gadepladsen" til parkering.

Forsamlingshusets kassebog

I husets kassebog kan man finde priser og navne på foreninger og arrangementer, som kan have særlig interesse.

Forsamlingshusets arkivalier kan studeres på Kolding Stadsarkiv.

Historien om Forsamlingshuset er her trukket op i store træk. Der har været alsidigt brug af huset i over 100 år, og når man kommer forbi den karakteristiske bygning på Bramdrups gadejord, kan man lade tankerne løbe tilbage til fester, dilettant, juletræsfester, møder osv.

Fra 1895-1985 var der folkedansehold for voksne og ofte også for børn. Her er et hold fra 1957.

Bramdrupdam Kro

Af Helga Steffensen

Når de rejsende, de gående og ridende for århundreder siden havde brug for mad og drikke, holdt de en rast på et belejligt sted, f.eks. hvor der var drikkevand. Så kom madposerne frem, man spiste og drak og fik rørt sig lidt, inden farten gik videre. En "raster vej" var den vejlængde, man gik, før man havde brug for at holde hvil. Det var 5-6-7 km. Mange kroer lå, ligesom kirkerne, med denne afstand mellem hinanden.

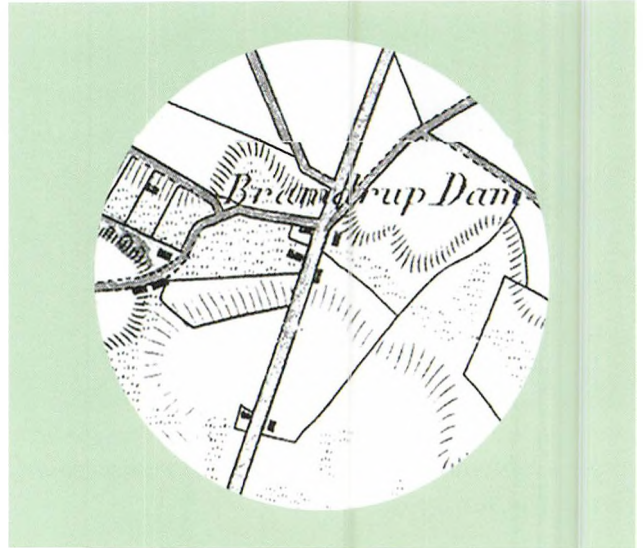
I 1396 påbød Dronning Margrethe, at hver herredsfoged lod bygge en kro for hver 4. mil. Det svarede til 25-35 km. Rejste man med heste, kunne man tilbagelægge de 4 mil på 4-5 timer. Så skulle hestene hvile, have vand og fodres, og det skulle ryttere og kørende også. Mellem de danske købstæder var der ofte 25-35 km, så der var altid "bede" mulighed. Kroer ude i landet skulle tilbyde det samme som i købstæderne og holde de samme priser.

I 1734 skulle amtmændene lave fortegnelse over alle kroer. Staten ville kun have privilegerede kroer for de rejsende og postkuréerne. På de kroer skulle der være kørestalde til hestene og soverum, mad og drikke til kusk og passagerer. Kroen måtte brænde sin egen brændevin og skulle svare skat af brænderiet til kongen. Gæstgiverbevillingen forbød kromanden at skænke for sognets egne beboere, og det medførte, at lokalbefolkningen lavede smugkroer.

Bramdrupdam Kro og kroejere

I 1835 lå der på det sydlige hjørne af Paabyvej og Vejlevej en lille gammel trelænget gård, Damhus, som var ejet af Søren Kristensen. Jorden til gården lå dels på østsiden af Vejlevej op mod Bramdrupvej, langs denne 4-500 m, så mod sydvest ned til engen og tilbage til Vejlevej samt øst for Bramdrup by med 2 matrikler, der begge havde nr. 13a.

Søren Kristensen begyndte at opføre en ny gård ved sin jord, og han købte i 1848 krobevillingen fra udskænkingsstedet i Sonebjerg. Han havde set mulighederne i at drive krovirksomhed ved landevejen i Bramdrupdam, så den 20. november 1849 ansøgte han det nyoprettede "sogneforstanderskab" fra 1842,

Bramdrupdams ældste virksomhed blev bygget på et strategisk godt sted.

om bevilling til krohold. Hans ansøgning anbefalede, hvis Sonebjerg Kro eller Harte Kro kunne blive nedlagt. Den 5. november 1850 vil man så undersøge kroholdet i Harte og på Sonebjerg, men da var der nok allerede godt gang i Bramdrupdam Kro.

På dette tidspunkt var Danmark kommet i krig med Tyskland. Det var Treårskrigen eller 1.slesvigske krig, der var begyndt i 1848, og de tyske tropper kom op i Jylland ad landevejene i 1849. I Bramdrupdam forlangte soldaterne, at kromanden satte mad og drikke på bordet. Det gjorde Søren, men nogen må have misundt ham handelen og anmeldt ham til Jerlev/Brusk Herreds politiret, som idømte ham en bøde. Det fik Søren til at skrive til Amtman-

den i Vejle. Øjvind Hede har "oversat" brevets tekst fra gotisk skrift, og det lyser således:

Til Det Kongelige Amtshus i Vejle

Det mig tilhørende Sted ved Bramdrupdam i Bramdrup Sogn er beliggende tæt ved Hovedlandevejen fra Kolding til Vejle og do fra Kolding til Viborg, ligesom og ved Vejen, der gaar fra Hovedlandevejen efter Harte Kirke til Ribelandevejen. Denne for Krohold særdeles gode Beliggenhed har derfor haft til Følge, at Folk stundom besøge mit Hus for at erholde en eller anden Forfriskning, idet der ikke imellem Viuf og Kolding, saaledes som omvendt mellem Viuf og Vejle, findes nogen Kro.

Denne Paatrængenhed efter Forfriskninger i mit Hus har jeg imidlertid tidligere bedre kunnet vise bort, men efterat Krigen i afvigte Aars Foraar var udbrudt, blev dette mig saa at sige en absolut Umulighed, idet de Troppemarcher, som da saa godt som daglig kom til at passere forbi mit Hus, trængte paa og ofte halvt truende fordrede af mig de Spise- og Drikkevarer, hvoraf jeg var i Besiddelse, og da jeg kun er en Smaamand, saa nødsagedes jeg til herfor at tage en billig Betaling. Ikke alene at dette skete med forbidragende Tropper og forbikørende Ægtsvogne, saa hændte det sig adskjellige Dage, at én eller flere Batailloner saavel som Artilleri laa fra Morgen til Aften lejret paa Marken omkring mit Hus, og da søgte saavel Officerer som Underofficerer og Menige at faa deres Hunger eller Tørst afhjulpen hos mig, og de Første ytrede oftere, at saadant ikke kunde forbydes mig. At der oftere ved disse forskjellige Lejligheder var civile Personer i Forening med de Militære i mit Hus og blev beværtet, kan jeg ikke nægte, ligesom der og oftere logerede civile Personer i mit Hus, men Grunden hertil var nok, at i Kolding kunde en Tid intet Logi erholdes for Civile, og de maatte saaledes søge dette uden for Byen, og som Ordspøget siger, maatte saa "Nøden bryde Loven".

For mit Udskænk og Beværtning er jeg imidlertid ved Jerlev Brusk Herreders Politirets Dom af 22. f.M. bleven idømt en Mulkt af 30 rbd Sølv, men idet jeg tør antage at ikke lidet taler til min Undskyldning, saa tillader jeg mig herved ærbødigst at ansøge det høje Amt om at Mulkten enten aldeles maatte vorde mig eftergivet eller og betydelig nedsat.

Som Følge heraf ønsker jeg ikke den af mig ved Dommens Forkyndelse begærte Appel iværksat, hvorhos det er min ærbødige Begæring, at jeg maatte blive underrettet om, hvorvidt jeg kan paadrage mig Straf om jeg maatte beværte Militære ved de Forbimarscher, som nu igen daglig vil forestaa.

Bramdrupdam d. 5. Marts 1849. Ærbødigst. Søren Christensen

Herom vilde Herredsfogedriet for Jerlev Brusk Herreder ved Tilbagesendelsen afgive Erklæring. Vejle Amtshus d. 16. Marty 1849

Desværre har vi ikke kunnet opspore svaret til Søren.

Søren blev ved med at sende ansøgninger til sogneforstanderskabet om bevilling, men efter det pålagte bødeforlæg mente sognerådet ikke, at han kunne få bevilling, selv om han havde den fra Sonebjerg.

Den 1. december 1854 ansøgte Søren igen, og referatet lød: i pkt. 6:

Ligeledes en ansøgning fra Søren Kristensen i Bramdrupdam, at det kroprivilegium, han havde afkøbt kromanden i Sonebjerg, måtte overflyttes til hans iboende gård i Bramdrupdam. Da ifølge denne handel Sonebjerg kro skal nedlægges som sådan, og pastoratet og sogneforstanderskabet som sådan ikke bliver belemrede med flere kroer, mente man ikke længere at ville modsætte sig det ansøgte.

I 1854 afstod Søren kroen til sine svigerforældre, og han døde selv i 1855. I 1856 overtog svigersønnen Kresten Nielsen og Kirsten Sørensen kroen med bevillingen. Mette Hansdatter eller "Mett Dams" var krokone og boede på den lille gård til sin død i 1877. I 1860 købte Mettes bror, gårdejer Hans Petersen fra Bakkegården kroen og fik bevillingen.

1879 gik Hans Petersen fallit, og kroen blev solgt til Niels og Poul Terp og Anders Bennedsen. Den blev igen solgt til Mads Bennedsen. 1881 blev kroen solgt til Hans og Maren Jeppesen. De havde datteren Hedvig og fik tvillingerne Mette og Jette i 1885. Familien rejste til Amerika, og kroen gik på auktion i 1885.

1885 købte Jens Gerhardt og Kirstine Frikka kroen. De havde døtrene Karen og Andrea. Gårdens østlige

længe måtte nedtages ved Egtvedbanens anlæggelse. 1898 købte Niels og Katrine Nielsen kroen. Han havde været mejeribestyrer på Bramdrupdam Andelsmejeriet fra 1891. De havde 5 børn. Niels Nielsen døde i 1907. 1907 havde Katrine Nielsen kroen og gården, men solgte gården til sin bror Søren. I 1909 købte Hans og Helene Damkilde kroen, men Hans Damkilde døde i 1911.

1911 købtes kroen, laden og den store have af Jens Carl Markussen, som var kromand fra 1911-1928. Han kom fra "Hvide Hest", et hotel og værtshus i den sydlige ende af Søndergade i Kolding, hvor der i 2009 er en Matas forretning.

Markussen kom til Bramdrupdam Kro på et tidspunkt, hvor trafikken på Vejlevej for hvert år tog til, og hvor der hele tiden blev bygget nye huse på begge sider af vejen gennem byen. I 1914 måtte kroen afstå 800 m² til den kommende Trolldhedebane, som skulle krydse under Egtvedbanen, der dannede kroens grænse mod øst. Kroejeren fik 6.600 kr. i kompensation. Men kroejer Markussen havde gjort klart, at kroens dejlige have ville blive skåret igennem af den nye bane. Han foreslog og insisterede på, at Trolldhedebanens bestyrelse gav ham kompensation ved at bygge en buet gangbro mellem de

to havedele. Og sådan blev det. Broen blev støbt i beton, og både den og rækværket holder endnu i 2009.

Ejere af kroen var efter Jens Carl Markussen fra 1927 Aksel Christensen, fra 1955 Mary Hansen, fra 1971 Dorthe og Knud Niemann og fra 2002 Elsebeth Knudsen og Leif Kaspersen.

Der er siden 1900 sket følgende til- og ombygninger på kroen: I 1907 en karnap mod vest på 1. sal. I 1915 blev den buede bro over Trolldhedestien som omtalt bygget, så krogæsterne kan gå i hele krohaven. Den bro er i de seneste mange år blevet brugt og vedligeholdt af Knud Niemann, selv om det er Skov og Naturstyrelsen, der ejer naturstien på Trolldhedebanen. I 2002 solgte Niemann kroen og havde ikke mere brug for broen op til sin bolig, og derfor er dens "fremtid" usikker. I 1934 reklamerede kroen med, at der nu var indlagt centralvarme, at der nu var 2 toiletter med træk og slip, og at gæsterne kunne benytte de 2 nye keglebaner, som lå parallelt med Egtvedbanens dæmning.

I 1936-37 blev den nye restaurationsbygning "Salen" bygget. Blandt håndværkerne var de 3 store B-er, nemlig murerne Barsø, Berthelsen og Bone-

Charabanc'en parat til afgang, krokone og piger til venstre og kromand Frikka, en dreng og en karl til højre, 1898.

felt og tømrermester Sigfred Pedersen. Det fortælles, at kromand Christensen sad på en ølkasse i salen og kontrollerede, at hvert stykke træ i parketgulvet blev lagt ordentligt.

I 1930erne var kroen landevejskro med kørestalden liggende ud til Vejlevej. Fra krohaven var der en sti, som gik op over Egtvedbanen, hvor der var stakit på den ene side, så man ikke skulle kunne falde ned på Troldhedebanen. Stien gik ned af Egtvedbanen mod SØ, og på det lavt liggende jordstykke fik kromanden anlagt en fiske- og krebsedam, som drænsmeister Petersen og andre gravede ud. Der var beplantning med frugttræer uden om dammen, og krogæsterne kom om sommeren ofte over for at kigge. I en lille hytte bød en tjener fra kroen på forfriskninger. Om vinteren frøs dammen til og blev brugt af skøjteløbere. Om sommeren badede drengene i dammen. Efter kapitulationen i 1945 var drengene også ivrige efter at samle pistoler op fra mudderet, pistoler, som man mente, var smidt i dammen, da de tyske soldater skulle hjem. I hjørnet ind mod de 2 baner var der en flad "estrade", en forhøjning eller platform. Måske var det rester fra viaduktbyggeriet, der var skjult med et lag jord og græs? Estraden blev brugt til at fotografere opvisningsholdet til Vingsted på i år 1919, og man har

vist også danset der. Nu i 2009 er området groet helt til i krat.

1958 blev kørestalden nedbrudt, i 1962 blev keglebanerne væltet, og Mary Hansen fik i 1963 lavet en tilbygning på 1. sal og en pejsestue i 1968. I 1981 blev pavillonens vinduer mod syd muret til, i 1988 blev den gamle gårdlænge nedrevet, i 1990 blev motelværelsesfløjen bygget og i 1994 blev der indrettet 3 værelser på 1. sal samt et mødelokale.

Krokarl – altmuligmand

Lige fra 1848 har det været nødvendigt for kromanden at have en medhjælp til de praktiske ting. Arbejdet i køreladen krævede fodring af og rengøring efter rideheste og forspand, gårdspladsen skulle fejjes og renholdes, havegange skuffes og rives, hække og træer klippes, latrinerne tømtes og rengøres, bygningerne kalkes årligt, vinduer, flagstang, stakitter males osv.

Kroejer Aksel Christensen havde en sådan alsidig krokarl, Peter. Foruden mange af de førnævnte opgaver passede han også kroens urtehave, som lå efter mejeriets have langs Paabyvej med Troldhedebanen mod sydlige side. Der stod altid meget flotte

Vejlevej i sne, 1909.

Kroen og haveanlægget o. 1950. Den nye sal ses midtfor, forrest til højre ses enden af de nyt keglebaner, og til venstre broen over Troldhedebanen.

grøntsager i rækkerne. Han skulle også hurtigt gøre kromandens gig parat med hesten forspændt. Peter havde sit værelse i karetmagerbygningen ned mod køreladen. Sidst i 1930erne fik kroen en benzintank, en Shell tank, som Peter, kromandens datter eller den, der havde tid, skulle betjene. Krokaren passede også kroens grisesti med 2 grise, der bl.a. blev fodret med køkkenaffald og det fra "krukken". Når folk ikke havde drukket ud, eller der var sjatter i ølflaskerne, blev resterne tømte over i lerkrukken og jævnlig båret ud til grisene. Sikken et herligt griseliv!

I 1960 blev Mikael Kristensen havemand, efter at han var blevet pensionist. Først i 1970erne var Georg Krokarl, og foruden det almindelige arbejde skulle han også trille med Dorte og Knud Niemanns barnevogn.

I 1955 skulle havemøblerne udskiftes. Det var de såkaldte skovløber møbler. Havestole og borde kunne klappes sammen og sættes til vinter opbevaring. Musse og Gunnar Frey, købte et sæt. Møblerne er stadig i brug, nu står de i Nivå.

Nu i 2009 er det ofte kromand Leif Kaspersens forældre, der giver en hånd med havemøbler, fældning og ordning af buske og træer mv.

Der er perioden igennem mange gange solgt jord fra kroen til andre formål. I 1895 solgtes jord til Bramdrup Station og dæmningen for Egtvedbanen, i 1897 matr. 2æ til den kommende Brugsforening, i 1897 solgtes matr. 2z for 259 kr. til mejeribestyrer Nielsen, i 1909 solgtes kroens gård solgt til Søren Nielsen, i 1912 solgtes matr. 8a på, 26 td. land til Mads Winterberg for 14.722 kr. 1914 afgav Jens Markussen ca. 800 m² til Troldhedebanen og fik 6.600 kr. i kompensation. I 1957 solgte Mary Hansen 3-4 td. land på højre side af Egtvedvej. Der havde kromand Christensen og Niels Lauritsen dyrket kartofler i en række år.

Der har været afholdt en lang række forskellige aktiviteter på kroen, bl.a. ca. 1921/22 danseskole med danselærer Michaelsen fra Kolding, ca. 1930/32 danseskole med Michael Madsen. I slutningen af 1920erne blev kroens kørelade af og til gjort

Herover ses en tegning af kroen fra 1934 med den gamle veranda.

På køreladen ses kroens berømte slogan "I denne kro er kaffen go". På næste side ses flere af kroens gode tilbud

fint i stand og så var der dans. Ca. 1935-42 spillede Anna Jepsen, senere Hansen, ofte til fester på klaver.

Året igennem var der sognerådsmøder, afstemning ved folketingsvalg m.v., "torskegilder", generalforsamlinger i sygekasse, jagtforening, antenneforening, vandværk osv.

Kromand Aksel Christensen

I 1927 købte Aksel Christensen Bramdrupdam Kro, som han drev frem til 1955. Han var født i 1895 og blev kolonialuddannet i Aalborg. Han ansatte en dygtig ung dame, Nanny, der havde lært i nogle år på Kryb-i-ly Kro. Hun giftede sig med Aksel Christensen i 1932 og var meget dygtig til at lede køkkenet.

Aksel Christensens datter kom i 1931 sammen med sin farmor til Bramdrupdam for at besøge sin far, og hun blev her. Hun fik sit eget værelse i gavlen på kroens 1. sal mod syd, og de første par år hjalp hun til med forskelligt arbejde på kroen. Når folk skulle have benzin på deres bil, ringede de på klokken ude ved Shell-benzin standeren, så tog Grethe nøglen, låste standeren op og pumpede benzin, fik pengene og ofte lidt drikkepenge.

Aksel Christensen og Nanny havde et slogan for kroen malet med meget store bogstaver på den lange side af kørestalden af kunstmaler Galter. Der stod:

I DENNE KRO ER KAFFEN GO'

Til kaffen fik man hjemmebagte boller med smør, kringle eller lagkage samt småkager.

Centralvarmen kom fra køkkenets store komfur, og når der rigtig var tryk på i køkkenet, kunne radiatorerne koge. Smeden havde ladet varmerørene gå gennem komfuret for at udnytte varmen bedst mulig.

De nye keglebaner i bygningen langs Egtvedbanen var godt besøgte. Flere af Staubs og Bødkers store drenge tjente sig en lommeskilling som "keglerejsere".

Foran den gamle pavillon mod syd var terrassen, hvor der stod mange borde, caféstole og parasoller i sommertiden. Midt på terrassen stod en smuk, gammel, ægte kastanie og gav en god skygge.

Kroen blev et godt madsted. En særlig specialitet var ungarsk gullasch. Aksel Christensen fandt på en anden idé, som kroen var den første til at markedsføre: en kroanretning.

Når man bestilte kroanretning, fik man først 2 slags sild med tilbehør, så en varm ret, og derefter kom en opsats med 8 slags pålæg, brød og smør, ost og kiks. Succesen var stor, og kroen blev landskendt.

I 1935-36 blev verandaen planlagt og bygget. Der blev gravet ud til en god kælder, hvor der skulle

Med Bil, Tog eller til
Fods gaar Søndagsturen til

Bramdrupdam Kro.

Husk
min landskendte
Kroanretning m. Varmt
1,25.

Tlf. Kold. 711 & Bramdr. 6.

1

Kroens populære retter og priser i 1938.

Stegte Aal med st. Kartoffler	Kr. 2,00
Engelsk Bøf	– 2,00
Fransk Bøf	– 2,00
Svinekotelet	– 2,00
Wienerschnitzel	– 1,75
Mørbradbøf	– 1,50
Dansk Bøf	– 1,50
Ungarsk Gullasch	– 1,25
Æggekegale med Flæsk	– 1,25
Hjemmelavet Medister	– 1,25

Kroen har o. 1930 både et Kolding telefonnummer
og et til Bramdrup Central.

Bramdrupdam Kro.

*I Bramdrupdam Kro serveres
en Kongelig
Kroanretning
til en borgerlig Pris.
Sild - Varm Ret og et
overdædigst Frokostbord
KUN 1,50 Kr.
Stor Kold Snaps kun 50 øre*

Fra Min Kørsel fra Kolding.

Bramdrupdam Kro

Den rigtige, gamle jyske Kro i den smukke Egn mellem Kolding og Vejle (4 km fra Kolding). Kom til Jylland og se denne Landsdels storslaaede og ejendommelige Natur. Paa Turen ud eller hjem venter vi Deres Besøg her paa Kroen. Lad Deres Madkurv blive hjemme. Husk det er os der serverer den landskendte

Kro-Anretning Kr. 2,00
med varm Ret

Prisudvikling på kroen op gennem 1930erne.

være rigtige toiletter til publikum, baderum til personalet, fyrrum med stort, nyt oliefyr til centralvarmen samt oplagsrum. Indtil 1935-36 havde de ikke bademulighed på kroen. Når mejeriet ikke brugte deres baderum, hvor der altid var varmt vand, gik man over og badede der. I stueplan kom så den store, nye sal. Senere begyndte renoveringen af krostu-

erne, hvor der blev sat synlige loftbjælker op med træbeklædning af loftet, også i den lille sal, hvor der kunne dækkes til 24 ved et langt, ovalt bord.

Da krigen kom, blev det lidt vanskeligere med krodriften. Man skulle skaffe råvarer mange steder fra, og kroen skulle have rationeringsmærker ved spis-

ning. På et tidspunkt okkuperede tyske soldater kroen og var medvirkende til, at den gamle træpavillon blev misligholdt og derfor blev revet ned lige efter krigen.

I de strenge vintre i 1942/43 indrettede kromand Christensen et lokale, hvor ældre og småbørnsfamilier kunne komme og få varmen i et par timer om eftermiddagen. I 1960'erne var flere i byen bange for, at spillemaskinen tog de unges penge! Man havde jo hørt og set at de, der kom i skænkestuen, ofte stod og spillede, når de ikke lige hamrede i kortene.

Else Marie, kromandens og Nannys lille datter, blev født i 1940, og da det var nødvendigt med hjælp til pasningen af hende, kom tante Frida fra Fredericia og tog sig af det. I weekenden, dvs. lørdag sidst på dagen, kom Fridas mand cyklende fra Fredericia for at hjælpe til med alt forefaldende arbejde på kroen. Søndag aften cyklede han så hjem til sit normale arbejde i Fredericia igen.

Datteren Grethe var blevet uddannet som damefrisør og blev under krigen gift med en tandlæge inde fra Kolding. Først havde det unge par fået ordnet papirerne hos sognefoged Jørgensen, som til daglig var smed på Vejlevej. Senere blev de viet i Bramdrup Kirke af pastor Sarnes. I anledning af brylluppet havde kromanden fået sat flagallé op uden for kroen.

Forrest ses tandlæge Lykke Hansen, Nanny og Aksel Christensen, Grethe Lykke Hansen og "faster".

Sammen med andre fik kromanden gennemført, at der kom gadelamper på Vejlevej. 4 gadelamper,

en ved Damhus, en ved Bramdrupvej og to midt imellem. De virkede ved jævnstrøm fra møllen, og møller Svend Staub slukkede for generatoren kl. 22, men det var kromanden ikke tilfreds med, så det blev noget senere. Også vandværket i hjørnet ved "Ankers bakke" var han med til at etablere.

Aksel Christensen fik sukkersyge, da han var ca. 50 år og måtte forsøge at holde sygdommen i skak med insulin og diæt. På et tidspunkt måtte han have det ene ben sat af. I 1952 døde hans kone Nanny. I de følgende år fik Aksel Christensen større problemer med sukkersygen, men han klagede sig ikke. Hans svigerinde, Else Marie og Grethes faster passede ham, og hun og hendes mand blev værge for Else Marie. Da Christensen døde i 1955, kom Else Marie på Th. Langs Kostskole i Silkeborg, hvad hun blev glad for. Senere uddannede hun sig til sygeplejerske og har arbejdet indtil år 2000.

Mary Hansen og niecen Dorthe

I 1955 købte Mary Hansen og hendes søster Dagmar kroen. Dagmar var medejer, men hun blev syg og døde kort tid efter, at de var kommet.

Mary stammede fra en gård i Råhede ved Hvidding. Hun blev udlært på Hansens Hotel i Vejen og i nogle år derefter var hun forpagter af Thedes Kro i Haderslev. I en årrække havde hun et stort pensionat i Aarhus, hvor også et par af hendes søstre hjalp til.

På en gård i Gl. Hvidding boede Marys bror og hans familie. Hans datter Dorthe blev født i 1944. Hun gik 7 år i skole og kom senere på efterskole. Hun kendte ikke rigtig noget til sin faster, så en dag som 16-årig cyklede hun de 75 km til Bramdrupdam og besøgte hende på kroen. Faster ville have, at hun skulle blive til næste dag, men Dorthe ville hjem og tog de 75 km hjem igen. Nogle dage efter kørte faster i sin bil ind på gårdspladsen hos Dorthes forældre. Lidt senere sagde hun til Dorthe: "Kunne du ikke tænke dig at starte som smørrebrødselev hos mig?" "Jo, det kan hun godt" sagde Dorthes far. Og Dorthe vidste snart ikke rigtig, om hun skulle sige ja, men nogle dage efter slog hun til og begyndte som medhjælper, 1. maj 1961 som elev. Hun fik et værelse hos sin faster, og der blev på en god måde holdt øje med den unge pige.

I tiden som elev i de 3 år fik Dorthe indblik i mange af arbejdsfunktionerne på kroen og sluttede sin ud-

hvordan kroen kunne moderniseres, og en dag blev den lange træbygning væltet, og det blev bygget nyt, så lokaler, køkken og kølerum kunne fungere i en bedre sammenhæng. Også regnskaberne blev Dorthe sat ind i.

Dorthe og Knud Niemann

I 1960erne lærte Dorthe mejerist Knud Moos Niemann fra Bramdrupdam Mejeri at kende. Hvem der fik øje på hvem, er svært at huske, mange unge kom jo også og spiste deres middag på kroen. Men det skulle være de to, og i 1965 byggede de hus på Tjørnealle. I 1966 blev de gift i Ribe Domkirke og holdt bryllupsfest på Hotel Dagmar. I 1970 fik de en datter og i 1973 en søn. I april 1971 sagde Knud Niemann pladsen op på mejeriet og meddelte, at han overtog kroen sammen med Dorthe.

Dorthe og faster stod for kroens drift. I 1971 købte Knud og Dorthe kroen af hende og aftalte, at de skulle flytte ned på kroen og hun flytte op i huset på Tjørnealle. Faster blev meget glad for de to små børn, og hun kom også ud at rejse rundt i verden, hvad hun ikke før havde haft tid til.

dannelse på Teknisk Skole ved Karrebæksminde og fik diplom som smørrebrødsjomfru.

Hjemme på kroen tog faster hende med i planlægning og indkøb til kroen, de skitserede og tegnede,

Allerede i 1971 havde krostuen og restauranten god søgning, Burcharths Farve- og Lakfabrik, Jysk Be-

Kroen fik bygget førstesalen til i begyndelsen af 1960erne, så der blev flere hotelværelser og bedre bebøelse.

ton og Typidan, senere Holmia var gode kunder. Hovedvej 140 var god at ligge på, selvom motorvejen fra Fyn var ved at tage form. Kroanretninger var populære!

Om sommeren kom der mange tyske turister, og hele året var der selskaber, bryllupper, sølv- guld- og diamanbryllupper, og aftaler mellem kunder og kro kunne man regne med.

I slutningen af 1960'erne blev vejen bredere efter en masse vejarbejde. Man sprængte den gamle vejbro, og alt affaldet blev kørt hen i hullet i den gamle dam nord for de nye rækkehuse på Nørreled. Derefter plantede man vandkrævende popler. Et halvt år med vejarbejde, plader over indkørslen, 7 forsvundne P-pladser og en manglende omsætning på 500.000 kr. Krofamilien tog 14 dage til Ibiza, og vejformanden lovede at passe på den lukkede kro imens.

Motorvejsarbejdet tog fart omkring 1970, og der blev holdt mange arbejds møder på kroen af mange planlæggere, ingeniører, folk fra amt og kommune. Heldigvis kom der også mange turister, ofte folk, som havde været der flere gange før.

Staten strammede reglerne for firmaers forretningsfrokoster, og det kunne mærkes. Firmaet Würth aftalte i en byggeperiode, at kroen skulle lave nogle enkle, lækre retter, som kunne spises på en ½ time fra kl. 12-12,30 og til 80 mand! De skulle hurtigt tilbage til byggepladsen igen. Der var ikke nok værelser på kroen, og kroparret byggede den gule tilbygning med værelsesfløj. Navnet blev nu fra 1990 Bramdrupdam Kro og Motel. Der var nu i alt 20 værelser med bad, TV og telefon til udlejning.

Arbejdet på kroen har givet utrolig mange gode oplevelser, fortæller Knud Niemann. Man kommer i berøring med mange folk, man lærer lynhurtigt at se folk an, man lærer at tage problemer i opløbet, og det giver en god fornemmelse, at have ansvar for en god "familiekro" og stadig gøre den til en stabil forretning. En af grundene til, at det netop har været stabilt er, at medarbejderne har været ansat der i en række år.

Dorthe selv nåede at være 42 år på kroen, deraf de seneste 30 år som ejer sammen med sin mand, Knud Niemann. Dorthe og Knud Niemann byggede sig et hus på Vejlevej 328a i 1976.

Den nye værelsesfløj fra 1990.

Fra venstre Karen Thomsen, Vera Hansen, Ebba Johansen og Martha Lohmann.

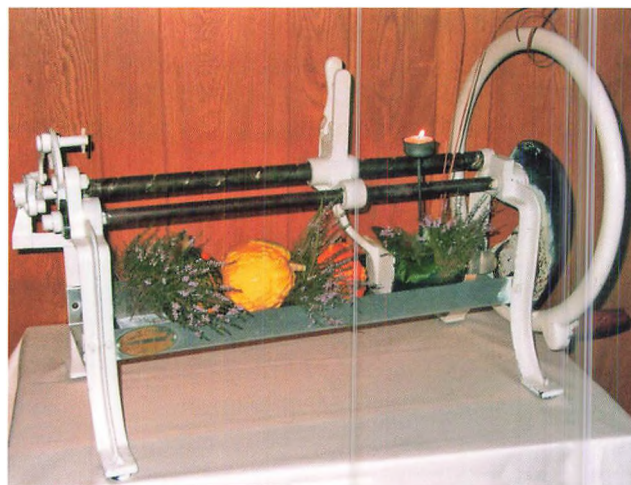
Fra venstre fru Christoffersen, Martha, Jens Jørgen, Bente og Karen.

Elsebeth Knudsen og Leif Kaspersen

Den 15. december 2002 overtog et nyt værtspar kroen. Det var Elsebeth Knudsen og Leif Kaspersen. De var begge uddannet på Munkebjerg Hotel, men havde også været vidt omkring, i Operakælderen i Stockholm, i Herregårdskælderen på Sønderkov Slot, på Jørgensens Hotel i Horsens samt på et fint spisested i Frankrig.

I krostuerne ud mod Vejlevej kan man få de klassiske krostetter, smørrebrød m.v. I de øvrige store lokaler holdes der mange familiefester, generalforsamlinger og møder. Også vinsmagning, italiensk eller fransk aften kan forekomme eller midt om sommeren en dejlig menu, før publikum går ud i teltet på gårdspladsen til jazzaften!

Den gamle brødmaskine til 8 punds rugbrød er ud-tjent og nu bare til pynt.

Kroparret Elsebeth Knudsen og Leif Kaspersen har fået kroen malet hvid og har anlagt en stor terrasse.

Bevoksningen på Egtvedbanedæmningen i kanten af parkeringspladsen blev savet ned for 2-3 år siden, men gror godt igen.

Kroens tilbud ser sådan ud i 2009:

Dagens middag - 2 retter kr. 118,00
Sæsoninspireret månedsmenuer

De er velkommen til at hente menuforslag eller aftale tid til en uforpligtende snak om Deres arrangement

Bramdrupdam Kro & Hotel
75 56 82 88 KGL. PRIVILEGERET KRO

Leif og Elsebeth

Frederik VI

Christian VIII

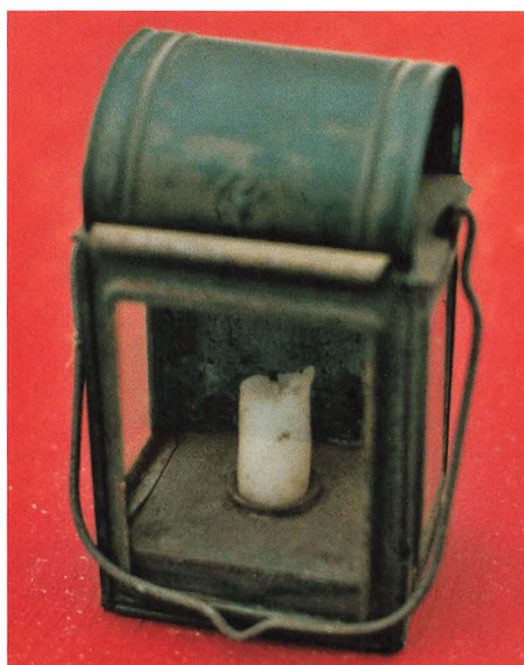
Kroens gamle skilt

Kroen opbevarer det gamle skilt, som fortæller om kroens status som ”kongelig privilegeret kro”. Måske tog Søren Kristensen skiltet med fra Sonebjerg i 1848?

Skiltet har i en periode været brugt lodret og dernæst i en ny periode været brugt vandret. Maleren har ikke overmalet skiltet godt nok, før han malede den nye tekst.

På den høje led står der under kongens navnetræk: Kgl. privlg. Kro, Gæstgiveri, Restauration. På den brede led står til venstre: ”Kongelig Kro” og til højre ”Gæstgiveri Restaurant”.

Christian den 8. var konge 1839-1848.
Frederik den 8. var konge 1906-1912.

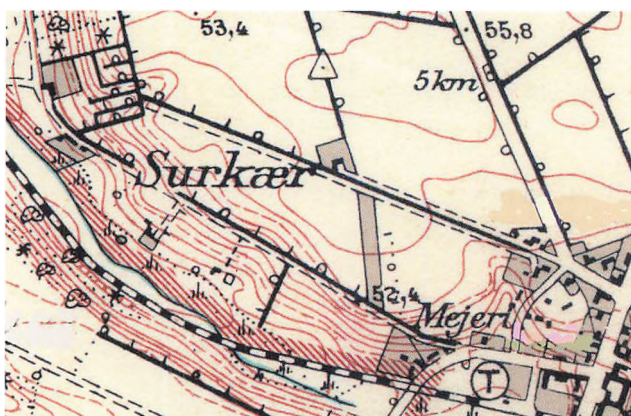
Håndlygten kan ses på Landbomuseet. Den har været i brug o. 1900. Senere fik man karbidlygter og lygter med batterier.

Mindre lokaliteter

I århundreder har der været brug for huse til familier, hvor manden ikke var gårdmand, men f.eks. smed, hyrde, skovfoged, fisker, landarbejder. Måske havde nogle gårde mindre huse til udlejning til en medhjælperfamilie, eller måske var der rum for en sådan familie i en længe på gården.

I landsbyen Bramdrup har der været flere sådanne huse i 1700-tallet, og i skovens kanter har 5-8 familier boet.

Her følger beskrivelser og fotos af fem lokaliteter. De omtalte personer kan man læse mere om i "Levnedsbeskrivelser fra Bramdrupdam" på Kolding Stadsarkiv. Se også den indlagte CD, der fortæller gårdenes historie.

Niels Juhls ejendomme. På højre side af markvejen lå Peter Hansens ejendom. Yderst kom en lille plantage, der blev kaldt "Dyrehave". Den var ejet af Jørgen Jepsen, som købte Rådvadgård i 1917.

Man kunne gå op ad Surkær og hen til Mads Winterberg på Rodbjerggård på markvejen. Den vej drev man sin so, når den skulle til ornen hos Winterberg. Om søndagen kom der ofte en flok ryttere inde fra Kolding. Man så dem ikke de andre dage, så derfor blev de kaldt "søndagsrytterne".

I 1973 blev Niels Juhls og Peter Hansens ejendomme eksproprieret ved anlæggelse af motorvejen. Den jord, der lå på den anden side af motorvejen købte Henry Winterberg til Winterbergsminde.

Stine og Peter Hansen med gæs og børn.

Surkær

Før dræningen begyndte i Danmark i 1860'erne, var der mange "sure" og fugtige jorder rundt omkring. I Bramdrupdam har man i generationer brugt betegnelsen Surkær, og H. Rønning skrev i 1912, at Surkær blev udskiftet fra en mosestrækning langs sogneskallet i Rådvad, der var fællesjord. Der var tørvegrave, som senest blev udnyttet før, under og efter 2. verdenskrig.

Når jorden blev drænet og tilført mergel, lige dele ler og kalk, fik den et basisk miljø, og man kunne bedre dyrke afgrøder. I 1917 blev Troldhedebanen anlagt lige neden for Markussens, Poul Petersens og

Kristiane og Niels Juhl fik i 1940 sølvmedalje for godt landmanskab.

Nørregyde

Nørregyde gik mod nord ud af Bramdrup, helt korrekt gik den mod NØ op til Gl. Landevej, hvor man kunne komme videre mod Vejle. Vejen er meget gammel, måske fra 1200-tallet.

Man brugte ikke skilte og numre før midt i 1950erne. Man vidste, at Hans Hansens fodermesterhus og Maren Rotkærs hus lå på venstre side ved kirken, og på højre side efter smeden lå Kjeldsens og Møllers hus. Nu i 2009 er der 8 numre lige først på vejen. Hele stykket fra "busbanen" og til Nørreskovgårdsvej er fødevej for årstidsvejene og har ingen beboelse.

Inger Jørgensen, hendes mand og deres 2 børn boede i et par år sidst i 1950erne i "Maren Rotkjærs hus", mens de byggede hus på Lyngen.

På Nørregyde har det gamle læhegn fået lov at stå. Året igennem dukker mange af de "vilde" blomster frem og er til glæde for mange.

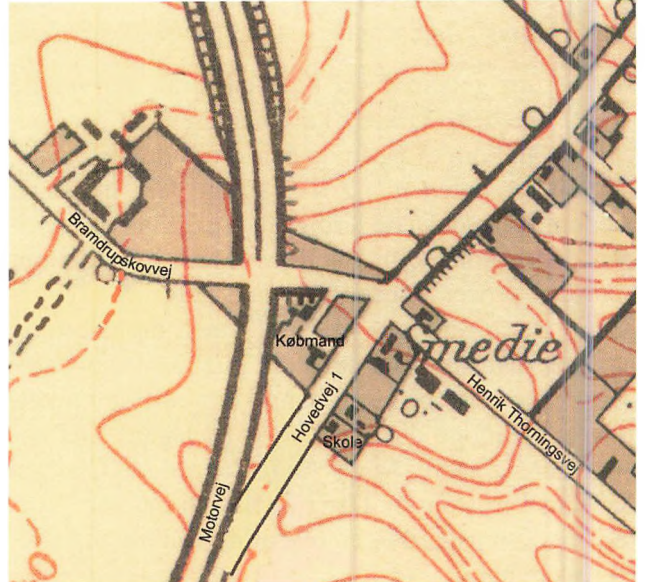

Hvidsminde mark og landsby

”Hvidsminde” er dels navnet på den store gård, men også navnet på den lille landsby øst for Fynsvej.

På hjørnet over for ”Hvidsminde” lå fra 1931 en købmandshandel, som blev drevet til 1997. På den gamle landevej, den nuværende ”blinde” Sommerfuglevej, lå en 2-klaset skole, en smedie, en vogn- og karetmagerfabrik samt savskæreri. Mod øst blev strømpefabrikken KT-Strømper eller ”Den med Sommerfuglen” bygget i 1950. Produktionen er nu flyttet til Pakistan og planen er, at der i 2010 skal indrettes/bygges et LIVA-supermarked.

I 1930 blev hele Hvidsminde området indlemmet i Kolding Købstads jorder, og skolen blev nedlagt. Omlægningen af Fynsvej afskar helt landsbyen fra sit oprindelige tilhørsområde. Den gamle vej blev ”blind” (lukket) mod syd, og udkørslen blev til Henrik Thorningsvej.

Hovedvej 1 er den gamle Sboghøjvej. Den krydsede vejen, der gik fra Bramdrup til Strandhuse. I 1960-erne blev Fynsvej forberedt som tilkørselsvej til motorvejssystemet.

Købmandsforretningen med benzintank og en ”snakkebænk”.

Hvidsminde Forskole, som eksisterede fra 1905 til 1930.

Prøv at dreje til højre på Lyshøj Allé lige efter benzintanken, så er du på Sommerfuglevej. Der ligger købmandens hus på den ene side, skolen og smedens hus på den anden side. Karin Vinkel bor med sin familie i smedens gamle hus og har skabt en dejlig have. Hun viser smed Berthelsens datter Edith Bjarnhoff og Helga Steffensen rundt i haven.

Den 6. lokalitet vil vi gerne have hjælp til!

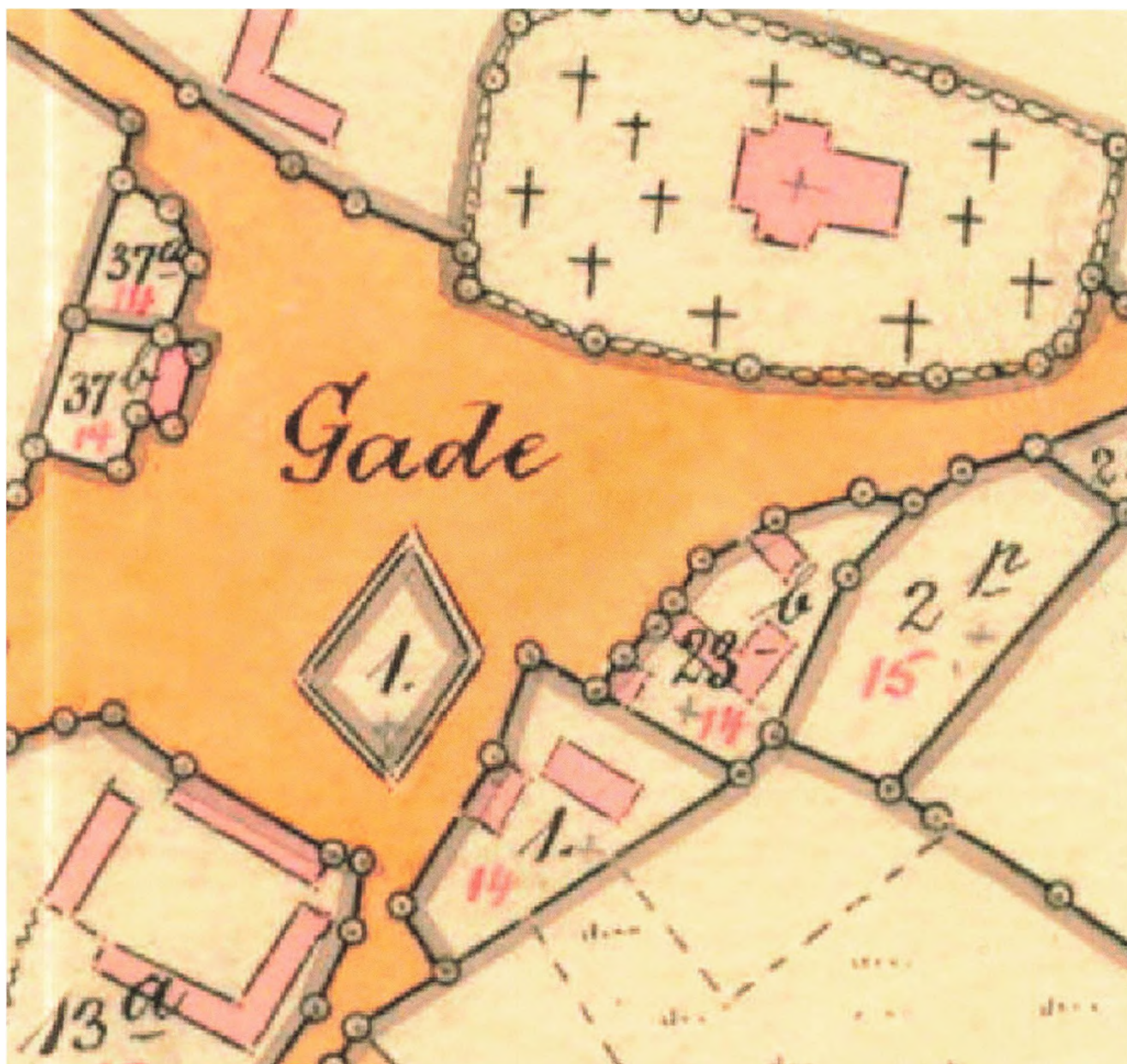
På matrikelkort over Bramdrup i 1821-1885 ses en rhombeformet firkant på landsbyens gadejord. Figuren ligger lige ud for den gamle skole og lærerbolig og har ligesom skolen matrikelnummer 1. Firkantens sider er o. 20-21 m, og pladsen indenfor er på ca. 400 m². Det ser ud, som om der er et dige, en vold eller bjælker om jordstykket, måske med åbninger i hjørnerne.

Kan det være en samlingsplads, en festplads til forskellige årlige fester? Græsbevokset? Måske en

danseplads? Måske lege- eller gymnastikplads for skolebørnene?

Flere steder i Østjylland havde man foruden oldermanden en "gadebasse" (en boss), der blev valgt til at arrangere lørdagsballer særligt for de unge, fester året rundt, fastelavnsridning, katten af tønden, ringridning osv. Hvad tror I?

På kort efter 1900 ses firkanten ikke mere, men da havde vi i også 1895 fået vores forsamlingshus. Firkanten ses ikke på Geodætisk Instituts kort fra 1886.

Litteratur

Generelt

Dansk socialhistorie 1-7. Gyldendal 1979-82.
 Danske vider og vedtægter I-V. 1904-38 v. Poul Bjerger m. fl.
 De overlevende – Brusk Herred 1660, af Laura Meyer Hansen. Koldingbogen 1994 s. 4-49.
 P. Eliassen ”Koldinghus Rytterdistrikt”, Vejle amts Årbøger 1915 s. 105-109.
 H. F. Feilberg: Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål, bind 4, 1886-93.
 Karl Erik Frandsen: Vang og Tægt. Esbjerg 1983. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie 1-16. 1988-93.
 Johan Hvidtfeldt ”Stavnsbåndet, dets forudsætninger og virkninger”, Vejle Amts Årbøger 1938.
 Håndbog for Danske Lokal Historikere 1965.
 Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark. Rigsarkivet og Gads Forlag 1985.
 ”Kolding Rytterdistrikts Selvejere”. Særtryk af samlinger til Jydsk Historie og Topografi, 1924. Koldinghus Lensregnskab for 1610-11, v. Birgitte Dedenroth-Schou, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1984.
 Aksel Lassen: 1659, da landet blev øde. Gyldendal 1965.
 Kamma Varming. ”Stavnsbåndet 1788/1988 eksempler fra Vejle Amt”. Amtscentralen for undervisningsmidler, 1988.

Glimt af fortiden

I.O. Brandorff: Kolding i Oldtiden. Vejle Amts Årbog, 1928 s. 5-48.
 ”Da klinger i muld” – Dansk Arkæologi gennem de sidste 25 år, København 1993.
 Jørgen Holm: Istidsjægere ved Jelssøerne, 1992.
 Jørgen Jensen: Danmarks Oldtid 1-4, Gyldendal 2004.
 Niels Jørgensen: Oldtidsgrave på Koldingegnen. Vejle Amts Årbog, 1942 s. 124-126.
 Jørn Ussing Larsen: Fremtidens brød af fortidens korn, Olivia 1999.
 Nørre Bramdrup Sogn berejst 1908 af G. Sarauw,

fredningsberejst 1954 af O. Klindt-Jensen, duplikat, Koldinghus.

Susanne Stevnhoved: Fortidsminder på Koldingegnen, Kolding 1986.

Landbrug – Landsbyens gårde.

Gorm Benzon: Danske bygningsudtryk, København 1983.
 Gorm Benzon: Gammelt dansk bindingsværk, København 1984.
 Claus Bjørn: Det danske landbrugs historie 1-4, Odense 1988.
 Claus Bjørn: Landboreformerne, Landhistorisk Selskab 1988.
 Johan Hvidtfeldt: Den danske bondegård, 1965.
 Groth Lerche: ”Bøndergårde i Danmark 1789-90”. Landhistorisk Selskab, 1987.
 Birgit Løgstrup: ”Bundet til jorden”, Stavnsbåndet i praksis, Landbohistorisk Selskab 1987.
 Erland Porsmose: Danske Landsbyer, Gyldendal 2008.
 Erland Porsmose, Claus Bjørn: Landbrugets historie – kort fortalt, Landbrugsforlaget 1999.
 Jørgen Dickmann Rasmussen: Bønderne og udskiftningen, 1977.
 Kolding Stadsarkiv. Materiale om landboreformerne i Koldinghus Amt. 1759-96, indsamlet i forbindelse med Stavnsbåndsjubilæet i 1988.

Landsbyens liv

Dagligliv i Danmark 1-8. Red. Axel Steensberg, Nyt Nordisk Forlag 1982.
 Den danske bondegård. Red. Johan Hvidtfeldt, Turisthåndbogen 1965.
 Ole Højrup: Landbokvinden, Nationalmuseet 1972.
 Johannes Lind: ”Livet på Mejersminde 1875-76”, Koldingbogen 1982, s. 51-55
 August F. Schmidt: Landsbyens gilder, festsikke og fester på landet. Rosenkilde og Bagger 1950.
 Johs. Stræde: Landsbybilleder (særlig Forsamlingshusets brug), Poul Kristensens Forlag, 1995.

Smede og karetmagere

Jørgen Duus og Steffen Duus: Håndværk – da det var håndens værk 1-2, Forlaget Ny Havn 2002.

Vivian Etting: "I byen var en smed", Skalk 2001, nr. 2

Anne Marie Lebech-Sørensen: "En smedeslægt på Koldingegnen". Koldingbogen 1997, s. 31-44.

Aug. F. Schmidt: "Landsbysmeden". Vejle Amts Årbøger 1932. s. 42-47.

Kroen

"Befordring og nye landeveje", Dagligliv i Danmark IV s. 317-338.

"De danske landeveje", Det industrielle Danmark 1840- 1914. Systime 1981.

"Kroerne og deres kunder", Dagligliv i Danmark IV s. 338-342.

Forsamlingshuset

Kolding Stadsarkiv: A 1579. Bramdrupdam og Omegns Borgerforening (Bramdrup Forsamlingshus, Bramdrup Øvelseshus) 1895-1997.

Rigsarkivet. Rentekammeret. Kammerkancelliet. Rtk. 2416.10. Originale kroholdsbevillinger 1721-1846.

Skoven

Mette Bligaard: Skovens gode behandling, de Reventlowske skove på Lolland, 2005.

Steen Bøcher: "Vandmøller og andre vandkraftudnyttelser i Vejle Amt". Vejle Amts Årbog 1943.

Peter Friis Møller og Henrik Staun: Danmarks skove, 1995.

Mogens Hansen: "Skovløberhuset i Komarksbuskene", Koldingbogen 1995 s. 25-28.

Vivi Jensen: De to skovforeninger i Kolding. Koldingbogen 1983 s. 21-24

Ulf Jensen: Træets fældning. Skovskolen 1983.

Alfred Kristensen: Af Træskoens og Træskomagerens Saga. 1979.

Mads Lidgaard: Danske skove fra sagn og tro. 1996.

Helge Qvistorff: Berømte danske træer, 1995.

Helge Qvistorff: De danske skove 1992.

Aug. F. Schmidt: "Fra Bramdrup sogn og Kolding Landdistrikt". Vejle Amts Årbog, 1950 s. 66-97

Aug. F. Schmidt: "Sagn om "skatte" i Bramdrup skov", Vejle Amts Årbog, 1932 s. 67-68.

Aug. F. Schmidt: "Helligkilder i Vejle Amt", 1926 s.155.

Albert Thomsen: "Komarksbuskene ved Kolding", 1929 s. 222- 247

Eiler Worsøe: Skovbilleder fra en svunden tid, 2000.

Eiler Worsøe: Stævningssskovene 1979.

Træbranchens oplysningsråd: Træ er tradition 1964.

Træbranchens oplysningsråd: Træ fra skov til brug 1975.

Træbranchens oplysningsråd: Træ og jul 1970.

Otto Wang: "Skovforeningen af 1891. Bramdrupskovvognen 1900", Kolding Anno 1900.

Landsarkivet for Nørrejylland B 18. Vejle Amtsstuearkiv: 180. Fortegnelse over kro- og mølleafgift 1820-1853.

(Bilag, jfr. s. 21)**Bramdrups bønder i lensregnskabet fra 1610/11**

Kongens indtægter (og statens) stammede i stor udstrækning fra hans lensmænds årlige arbejde med at inddrive afgifter fra fæstebønder og selvejere, dels i naturalier og dels i penge. Lensmanden skulle hvert forår indsende et minutiøst regnskab over indtægter og udgifter ved at drive lenet. Gjorde han et godt stykke arbejde med at passe og højne sit len, kunne han som regel regne med monarkens gunst.

I lensmand Caspar Markdanners jordebog og indtægtsregnskab for Koldinghus for året 1610/11 indgår Bramdrup sådan:

Der var 6 bønder, der var fæstere:

Jørgen Jenssøn, bonde.
 Hans Rasmussen Haar, bonde.
 Pouell Jenssøn, bonde.
 Jep Thomassøn, bonde.
 Hans Jensen, bonde.
 Gamle Jens Hanssøn, bonde.
 Jes Pedersøn, bonde og krontjener.
 Jens Jensen, bonde og krontjener.
 Chresten Hanssøn, bonde og krontjener.
 Unge Jens Hansen Velling, bonde og krontjener.
 Chresten Ibsen, bonde og krontjener.

I alt 5 bønder, som er krontjenere.

Ladegårdsavlingen blev drevet af "kronens tjenere", som altså skulle stille til hoveriarbejde på Koldinghus ladegård.

Af inderster, husmænd og bols mænd på frit jordegods var: Chresten Hanssøn.

Af inderster, husmænd og bols mænd på fæstegods var: Niels Jørgensen.

Af tjenestedrenge, som tjener på halv løn: Morten Hanssøn hos Hans Jensen, Hans Jørgensen hos Jørgen Jensen, Pouell Hanssøn hos Jens Poulssøn, Niels Christenssøn hos Hans Rasmussøn.

Eksempelvis skulle fæstebonden Jes Pederssøn i naturalier og penge erlægge til Koldinghus:

5 skp. rug
 2 skp. byg
 0,5 ørt. malt
 25 skp. havre
 2 traver rug
 1 læs hø
 20 læs ved
 2 td. kul, dvs. færdige trækul
 1 skp. gryn
 1 fedt får
 1 brændsvin, dvs. brændemærket til at gå i skoven
 1 lam
 1 gås, med den 2 skp. havre
 5 høns
 20 æg
 3 sk. leding (gl. militærskat)
 1,5 mk. hår fra hest, svin, ko
 1,5 mk. garn af hør, hamp
 6 sommerheste, for dem 2 mk
 10 vinterheste, for dem 2 mk. og 10 skp. havre
 3 jægerheste, for dem 21 sk. 1 alb.

Fæsteren Pouell Jenssøn, som bor ved stranden, skal desuden erlægge 2 td. strandsalt.

Koldinghus fik varer langvejsfra. I 1610/11 købtes: 6 td. Langø-salt, som kan være fra en af de 6-7 Langøer, vi har i Danmark
 10 td. bajsalt, som kom helt nede fra Loireflodens udmunding og
 1 td. Lønborgsalt, som kom fra saltminerne i Lüneburg i Nordtyskland.

Plan for udgivelse af bøgerne "Før og nu i Bramdrupdam" 1-2-3

Bind 1

Landsbyens jorder
Færdsel, veje og jernbaner
Møllen, elektricitetsværket, mejeriet og Brugsen
Bebyggelsen ved Vejlevej og dens sideveje i 1900-årene (med tilhørende CD)

Bind 2

Glimt af fortiden i Bramdrup og landsbyens opståen
Kirken, kongen og hans embedsmænd 1000-1842
Landsbyen og dens liv
Gårde og ejendomme (med tilhørende CD)
Landsbysmeden og karetmageren
Skovene i Bramdrup
Bramdrup Forsamlingshus
Bramdrupdam Kro
Mindre lokaliteter

Bind 3

Skolerne, sundhed, sygdomme, sociale forhold og idræt
Harte-Nr. Bramdrup Kommune og Sogneråd
Kommunesammenlægninger
Handlende, håndværkere og virksomheder (med tilhørende CD)

På Kolding Stadsarkiv findes følgende mapper med oplysninger om Bramdrupdam:

- Udskrift af teksten på CD-en i bd. 1: Bebyggelsen ved Vejlevej og dens sideveje
- Udskrift af teksten på CD-en i bd. 2: Gårdene i Bramdrup Sogn
- Levnedbeskrivelser
- Dilettant
- Folkedans og karneval
- Skolebilleder
- Diverse dokumenter

Før

og nu

i Bramdrupdam